БЕРДИ СОЛТАННЫЯЗОВ

СУМБАР АКЯР

БЕРДИ СОЛТАННЫЯЗОВ

СУМБАР АКЯР

тарыхы роман

3-нҗи китап

Н. Эсенмырадовың редакциясы билен

66 90146

1999

Мургабская ...
Марыйской об...

«ТҮРКМЕНИСТАН» НЕШИРЯТЫ
АШГАБАТ 1982

Солтанныязов Б.
С 59 Сумбар акяр: 3-нжи китап. — Н. Эсенмырадовың ред бн лен. Рецензент Нарыман Җумаев.—А.: Түркменистан, 1982
220.

Элиңиздәки бу китап языжы Бе Солтанныязовың сизе белли «Сумбар акяр» романының җемлейжи үчүнжи китабыдыр

Бу китапда Сумбар җүлгесинде яшаян гарып дайханларың сыныпы душманлара гаршы алып баран бар лышыксыз гөрешлери, тәзе, бах дурмушы беркарар эдишлери барада гүррүң берилйәр.

С $\frac{70303—101}{М 551 (14) — 82}$ 52—82 4702540200 ББК 84. 3 Түр
47. 2. 54. 2

© «Түркменистан» нешрияты, 1982

1-нжи б а п

ГЫЗЫЛ ОТЛЫ ГАЙДЫП ГЕЛЙӘР

Мүң докуз йүз йигриминжи йылың февралы. Гыныр гыш гечип, гараңкы совлуп, дурмуш тәзеленди. Ялдырап гүн догды. Гызыксыз өмрүң гуршавында егшерип отуран шәхер агыр харасатдан дынды. Азат болан илат еңиллик билен дем алды. Эйменч гара гүнлери баша салан эс-эрлери хем интервентлери деңзе элтип дөкен мердана эрлер улы шовхун билен фронтдан ызларына гайтдылар, шоларың хатарында бу гүн ызындан хоссары гелен Юсуп хем гайдяр.

Шагадамың демир ёл вокзалында кесерип дуран гызыл отлының өңи улы гаймалашыкды. Закаспи фронтуны шу ерде тамамлап, өйлерине гайдян шадыман эсгерлер түпеңлерини табшырып, бири-бирлерине гоп бершип, гызыл вагонларың гатлама гапыларындан гирйәрдилер.

Мал-гара салынян бу гызыл вагонларың галапынының гапысы гаравулсызды. Ер тапдыгындан ерлешибермелиди. Вагонлар совукды. Диңе өңдәки санитар вагонлар сакчылыды. Ичинде от якылярды, йылыды. Оларда яралы эсгерлер алнып барылярды.

Февраль айының орталарыды, хова бирнеме өзүни гойберипди.

Санитарлар Юсубы носилка билен вокзала гетирдилер. Олары гапдаллап гелен Валя носилка ере гойландан, йүреги сарсан ялы, Юсубың янына ылгап барды, үстүне абанды.

— Хич ериңи агырдаян-а дәлдирлер? — дийип, ховсала билен сорады.

Юсуп ювашжадан башыны атып: «Ёк» дийди.

Өңдәки вагоны барламага гиденлер Валяның дарыгяныны билен ялы, деррев гелдилер, Юсубы гөтерип вагона салдылар-да:

— Саг-аман барың! — дийип, чыкып гитдилер.

Булар яңыжа ерлешен батларына, яралылара середйән врач гелди. Ол өңден окыжылара белли, фронтчы Софья Александровна Издебаскаяды.

Юсуп оны гөрениңден, танап йылгырды.

— Сиз хем гайдып барярмысыңыз?

— Волгадан гайдып, бүтин Түркүстаны дәхедем-дессемләп чыкдык, гелип, Каспә етдик. Душманы деңзе дөкдүк. Болмаямы?

— Хей, олам болмазмы! Отурың!

— Ёк, энтек дәл. Мен гелерин. Йөне отуран полкаңызың бу вагт арасыны бирикдирмәң, чүнки аңырдан гелениң оны гөрүп: «Шу ере барымыз сыгҗак» дийип, сизи гысмаклары мүмкин. Дүшеклери тыгшытламак үчин араңызы соң, ятҗак боланыңызда тапышдыраярсыңыз.

Ол шунуң ялы дегшип, дашлашып гитди.

Врач гиден бадына, Юсуп билен Валя онуң: «Дүшеклери тыгшытламак үчин араңызы ятҗак боланыңызда тапышдырарсыңыз» диен сөзүне бир-бирлериниң йүзлерине середишип пыңкырышды. Бу сөзе Валя Юсуп билен биле гүлсе-де, гызыл алма ялы гызарды, йүзүни япды. Онянча Юсуп онуң ики дулугыны тутуп отуран голларының үстүнден гысымлап өзүне чекди. Нештер кирпикли, гара гөзлерини Валяның мавы гөзлерине дикди-де:

— «Дүшеклери тыгшытламак үчин гыслышмалы» дийийәрлер, эшитдиңми? — дийип, сәхер ачылан тер гүли ысгаян ялы, онуң ал яңакларына агыз дегирмән, ысгап-ысгап гойберди. Өмрүнде яңагына энесиниңкиден башга додак дегмедик гыз эдил дулугындан шапбылдадып сорулана дөнди, улы гозгалаң тапды. Тез йүрек гүрс-гүрс эдип урды. Толгунды, сүңңи ювашар ерде ювашамады. Валя өзүни илки гезек сөйгүлисине огшук берен хасап этди. Юсубың гапдалындан айрылып, габат өңүндәки полкада отурды. Ол: «Өз өйүнден шейле узаклыкда сөйгүлиңи одуң ичинден согруп алып гайтмак гөр нәхили багт!..» дийип, кән вагтлап ичини геплетди.

Бу вагт узын составың өңүндәки олҗа дүшен паровоз өңеыза силкинйәрди. Ахыры ол агыр составы сүйрәп уграды. Гызыл отлы шәхерден узаклашып гитди. Даглар дашлашды, деңиз гөзден йитди.

Ымгыр чөлден еңиллик билен сүйшүп гелйән отлының ики гапдалындан Гарагумуң уруш депешегине торч эдилен депедүзлери, байырлары, алаңлары ызлы-ызына вазлап гечйәрди, горплар, жарлар гаралышып ятырды. Юсуп барха ынҗалып, гөврүминиң гиңейәнини, калбының гөтерилйәнини дуйярды. Ол гечеиелери, гелҗеклери ятлаярды. Пикиринде бирхили хыяллары оярдып, кесе дүшүп ятырды. Гапдалында җан ялы хоссарлык эдип барян гыза бегенҗинден гушы учярды. Ол шейле эзиз гыза шонча серетсе-де, ондан мәхри ганмаярды. Голуны узадып, онуң акҗа билегинден дартып, өз янына гечирди, совал берди.

— Зинаң эҗесин-ә билйәнсиң?

— Мария Константиновнанымы?

— Хава. Ол яңкы врачың голунда ишлейәр.

— Әй ёг-а?

— Хава-хава! Шейле.

Вагоның ичи гараңкырап уграды. Софья Александровна ене-де айланып гелди.

— Отлы шәхерден дашлашянча, ышык якмак боланок. Басым шем якарыс, гысылмаң! — дийип, ол Юсубың гапдалында отурды. Юсубың маңлайына элини гоюп, гызгынына гөрди. «Оңат» дийди-де, ала гараңкыдан пейдаланып, Валяны сынлады, эмма хич хили совал бермеди. Юсуп өз янындан мүйнүргәп: «Өң янында башга бир гыз барды, ене бирини тапдыңмы?» диер өйдүп чекинйәрди. Онянча бу үмсүмлиги Валя бозды. Ол врачың йүзүне серетди, серетди-де:

— Сиз мени багышлаң! — дийди.

Софья Александровна гобсунды.

— Айдың, айдың, мен сизи диңлейән!

— Мария Константиновна сизиң билен ишлейәрми?

— Хава, хава. Ол дүйнки отлы билен Ашгабада гитди. Оны сиз хем танаярмысыңыз?

— Хава, Софья Александровна. Ол бизиң гоңшымыздыр.

— Вий, шейлемиди?! Хе, эхә, багышлаң. Сиз Валя болайман?!

— Хава. Мен Валя. Сизем танаярмысыңыз? — дийип, ол гүлди.

Софья Александровна-да гүлди.

— Сениң өзүңи гөрмеселер-де, адың билен фронтчуларың бир топары таныштдыр. Сени гөрениме мен өрән шат.

Валя бирбада оңайсыз ягдая дүшен ялы болса-да, басым өзүни дүрсәп:

— Мен-ә хайран — дийди.

Врач оңа дүшүндирди.

— Мен, догрусы, адыңы өз медсестрамыз Мария Константиновнадан эшитдим. Ол: «Юриге-де Валясындан салам гетирдим» дийипди. Шол Валя сен болуп чыкярсың?

— Хава, шол Валя-да мен — дийип, ол гиңәп башлады. — Ол арада барып гайдыпды.

— Барып гайтса, какаң хем Юрик билен бир еррәкде Куйбышевиң янында болупды. Дегишйәрдилер, сени ятлап, бу оглана какдырярдылар. Ол бетнышан гызыларбатлы Петро-да бимазады, оларың гүррүңлерине мечев берип, башам бармагыны гөркезерди-де: «Юригиң бейледе, ине, шунуң ялы овадан гызы бар!» дийип гүлүшдирерди. Шонда бир гезек ёлдаш Паскуцкий: «Юриги утандырмаң» дийсе, ёлдаш Куйбышев хем: «Ине, уруш гутарар, хеммелер максадына етер» дийип, булара гөвүнлик берипди.

Бу гүррүңлери дел адамдан эшиден Валя бирхили гөчгүнли пикирлере дүшди. Юсуба хас хем мәхрибан гарап, онуң элини гысып гойберди.

Юсуп гүррүңи башга яна совды.

— Софья Александровна, бейлеки медсестраларыңыздан хабарыңыз бармы? — дийип, горкубрагада сорады.

Юсуп Мартаның адыны тутман, йөне: «Бейлеки медсестраларыңыздан» дийсе-де, Издебаская деррев Юсубың шоны сораяныны душүнди.

— Хабарым бар. Ашгабада иберилди, элбетде, ягдайы агырды. Дуруң, мен чыра якайын, онсоң айдайын — дийип, врач туруп гитди.

Валя деррев Юсубың янына гечди. Онуң өсүп гиден сачыны сыпалады.

— Билйәрмиң, мен кими сораярын?

— Ёк — дийип, Валя өзүниң гызып дуран ал яңагыны Юсубың дулугына гойды. Юсуп бойнундан гол салып, оны өзүне чекди. Бираздан соңра:

— Элиме яра душенде, маңа середйән Марта атлы медсестрады. Пахырың гапдалында бомба ярылыпды. Халы агырды. Бичәре билен гаты оңат гөршүпдик, өлен болмаса ягшы... Фронтда ёвуз гүнүмиң ёлдашы болупды — дийди.

— Вах, бичәре...

Бу вагт көрегсиже шем янды. Врач гайдып гелди. Ол өз отуран ерине Валяның геченини гөрүп: «Отур, отур, гозганма!» дийип, онуң эгнинден басды, өзи онуң ерине гечди-де:

— Билйәрмиң мунуң кими сораяныны? — дийди.

Валя билсе-де, билгешлән: «Ёк» дийип жогап берди.

— Мунуң бармагыны душман дишледи, энчеме гүн азар чекди, аздырды. Янына Марта атлы бир гызымызы беркитдик. Гөргүли өрән ыхлас билен япышып, мунуң элини бежерди. Соңкы хүжүмде Юригиң атының еке дураныны гөрүп, гоңшыңыз оны оңа айдяр. Ол бичәре шондан: «Онда Юрик госпиталдадыр» дийип, ылгап гайдяр. Ылгап гелйәркә, өңүнде топ окы ярыляр, агыр яраланяр. Ашгабада ибердик. Барып ягдайыны билерин-дә...

Юсуп херекете гелип:

— Хей, биз оны эшидип билмезмикәк? — дийди.

—Адресинизи бериң. Хабар эдәерин.

— Ниреде дигини билдигимиз деррев барарыс — дийип, Валя ара душди.

Валяның мерт сөзүни эшиден Издебаская: «Оны Юсуп нәхили гөрйәркә» дийип, илки оңа, соңра Валя гарады. Онянча Валя Юсуба середип:

— Юрик гитмесе-де, адресини алдыгым барып, менем оңа хоссарлык эдерин. Болярмы, Юрик? Хөкман гидерис. Белки, ол бир хоссарсыз еке бичәредир... — дийди.

Издебаская ювашжадан:

— Хакыт шол шейле — дийип сөзүни кесди.

— Юрик ярамаса, хөкман өзүм гидип гөзләрин. Белки, эжемем алып гидерин. Эжеме: «Юригиң башы яссыга етенде хоссарлык эдип, шонуң угрунда хеләк болан гызмыш» дийдигим, ол хөкман ёвуз гүнүң ёлдашы болан гызы тапар.

Валя мундан соң сен-мен ёк, деррев врача адресини язып берди.

Юсуп Валяның болшундан өрән разыды. Ол ичини гепледип, йылгырып ятырды. Бирден врач еринден турды-да:

— Агшамыңыз рахат болсун. Ашагыңыздакы полкалары орта яйрадың-да,ятың — дийип туруп гитди.

Олар диңе эртеси, гүн ёкары галып, отлы Гызыларбада геленде ояндылар.

2-нҗи бап

МАКСАТ-МЫРАДЫНА ЕТДИ

Юсубың гелип, Гызыларбадың кеселханасында ятанына бир ая якын вагт өтүпди. Ол шу бир ая якын вагты диңе Валяның сессы хоссарлыгында, онуң иргинсиз ыхласының гызгалаңында дуйман диен ялы гечирди. Валя вагтындан сәхелче гечирип гелсе, эййәм Юсубың гөвни гайгы-хасратлара батып, Хасар дагларындан ашярды. Ватаны Гаррыгаланы ятлаярды, онда-да дурман, гөзел Сумбарың боюны сырып, Эйран серхедине етйәрди, ол Мелегушы билен Эйран велаятларындан оглы Мыдарының, Шүкүрбег билен Гүлзарың гыз җигиси Гүлҗаханың гөзлегине гидйәрди. Олары ятланда, ики яна товланып, гиң җаханда өзүне ер тапанокды. Ол ёл муңа Мара гаранда хас айдың хем ягты гөрүнйәрди. Ёгсам онуң гарры ата-энесиниң узак Мары илинде нә ягдайда өмүр сүрйәнлеринден хабары ёкды.

Юсуп хич задың хасратыны чекмеҗек, гам гетириҗи зады ятламаҗак болуп чалышярды. Ол отлының үстүнде Валя билен бир күпеде гелйәркә-де, хич зады ятламаҗак болуп, вагтыны диңе онуң билен далашып гечиринди. Гечен, гелҗек дурмуш, машгала, яшайыш хакында онуң билен хич хили гүррүң этмәнди. Бир гезек гүррүң арасында Валя: «Гутулаңсоң, ене Сумбара гидерсиң, оглуңы гетирерсиң ахыры, эҗем икимиз болса оны гөр нәхили эзиз сакларыс» дийип бегенҗирәп, басалап гуҗаклап соранда-да, Юсуп: «Маңа гам гетириҗи зады ятламазлыгыңы хайыш эдйән, дүшүндиңми? Мени говы гөрйәниң чының болса, шейт, ёгсам мен басым гутулман, гой, маңа гамсыз дийсинлер. Ятламаң» дийип табшырыпды. Шонда Валя ондан зат сораныңа пушман эдип, оны эҗесине-де айдып: «Зат сорамаң» дийип табшырыпды. Какасы Андрейден болса бу барада аркайынды.

Валя ики хепделән, иргинсиз дүмтүнин, Юсуба хат өвретди. Урушдан өң диңе русча харплары өвреден болса, инди харплары гошуп окамагы өвредйәрди. Илкин-илкилер онуң угурсыз окашына дашындан гулак салып ятан бу ердәки ишсиз солдатларын гүлүшйән вагтлары хем болупды. Оңа кәте иккиси хем гатырганҗак боларды, ене-де оларың хич бир бахылсыз, пәк гөвүнден биыгтыяр гүлйәнлерини аңып, биле гүлүшйәрди. Кәте болса Валяның ирденҗик муңа йылыҗак сүйт гетирйәнини гөрүп,

Юсуба: «Мугаллымың гелйәр» дийип бушлардылар хем дура-бара өвренишип, дашларына үйшүп, биле гөвүн ачышардылар. Гызыл эңек жахылларың кәси мунуң кимин өрән сейрек душян гүл пүрчүги ялы, ак якалы гайшып гелйән меле гыздан гөзлерини айрып биленокдылар. Шонуң үчин Валя нәче кән гелсе-де, хер ким онуң гүл йүзүни гөренине өз ичинден шүкүр эдйәрди.

Валя ики хепдәни шәхдачыклык билен оңа хат окамагы өвретмекде гечирсе, галан вагтларыны Чеховың, Лермонтовың хем Пушкиниң, Лев Толстойың гызыклы, кичижик хекаяларыны окап бермек билен гечирди. Дүйн болса Карамзиниң «Бичәре Лиза» диен өрән гызыклы эсерини окап берип отырка, эжеси гелип, олара хөвес этди.

— Оглум, Юрик, халың нәнең? Ятып ирмедиңми? — дийип, ашак отуруп сорады.

— Бу ерде ятып ирдим велин, Валядан иремок...

— Нәме бейле гызыклы, «Мүң бир гижәни» окап берйәрми?

— Ёк, эже, «Лиза бичәрәни» окап берйәр.

— Ичини гысдырмаса боляр. Гой, Шевченкоңы хем окап берсин. Онда-да килең шоңа меңзеш багты ятырылан гызлар хакында поэмалар кәндир.

Оңа булар бирхили болдулар. Валя китабы тапба япды-да гызарды. Юсуп хем ондан соң хич хили совал бермеди.

Арадан үч гүн гечди. Арадан гечен үч гүнүң үчүсинде-де Валя бирсыхлы тәзе хабар билен гелмесини довам этди. Ол дүнйәниң тәзелиги билен өң Юсубы бегендирйән болса, инди өзи хем оңа гызыгып башлады. Ол хер геленде, партияның Закаспи область комитетиниң органы «Набат революции» газетиниң тәзе саныны алып гелмәге чалышярды. Ол дүйн геленде, Юсуба Гызыларбатда эхлихалк ёварының боланыны, шәхер илатының шәхери арассаланыны, вагон ремонт заводының ишчилериниң заводың ичини, демир ёл ишчилериниң болса отлы ёлы бежермекде улы иш битирендиклерини окап берди. Ыз янындан болса Красноводскидәки эхли азыгы ак гвардиячыларың алып гачаны үчин шәхер илатының иймитден улы хорлук чекйәнини, ол ерде хер кило наның бахасының йигрими бәш мүң манада, хатда бир бедре арасса, ичимлик сувуң хем он бәш манада дагы чыканыны гең галма билен окап берди. Ыз янындан хем эййәм ол ерик Марыдан, Самаркантдан хем башга шәхерлеримизден галла йүкли отлуларың иберилйәнини окады. Ене газетиң бир ериндең Самара губерниясында гураклык болуп, ол ерде өрән агыр ачлыгың башланыны, ол ериң илатындан бу ерлере гелйән чагалары көчелерден йыгнап, тәзе ачылан чагалар өйлерине ерлешдирмекде харбы хем шәхер илатындан кән комиссияларың дүзүленини айтды. Олардан башга-да ят сынпларың, бай-кулакларың гизләп гоян хем ура гөмен галлаларыны элинден алып, урушуң тозгунчылыгындан хорлук чекйән илата ибермек үчин «Гызыл таяклы» комсомол отрядларының обалара айланып, улы көмек берйәнини окап берди.

Валяның дашына эгрилишип, газети диңлейән гызыл эсгерлериң кәси еңсерәк чекилип, улудан демлерини алярды.

— Саглык болса, совет хөкүметимиз олары басым хорлукдан чыкарар. Йөне питнечилер зерарлы оба хем шәхерлерде етим галан хоссарсызлара көмек йыгналян болса, бизем четде дурман, пул көмегини берелиң — дийшип, бу кеселханада ятанларың аглабасы газет окап берип отуран гыза эшитдирип геплешйәрди.

Валя бу гүн хем якымлы хабар билен гелди. Газетде хүнәрибар адамларың, демир ёл уссаларының харбы гуллукдан өңүрти бошадылмалы эдиленини айтды. Башга бир карарда болса ерли илата экин-тикин көмегини бермәге иберилйән эсгерлериң хем-де оба илатының арасына совет хөкүметиниң тәзе сыясатыны хем карар-канунларыны дүшүндирмәге гидйән сыясы ишгәрлериң гысга вагтлык ачылан курсларда окап, ерли илатың дилини өвренмәге межбур эдилйәнини айтды. Шейлеликде, ол бу ере гелип, рус хем түркмен дилинде хөкүмет ве партияның гечирйән тәзе чәрелери билен сыркав ятанлары хем кеселхананың хер сагат тәзелиге гарашян ишгәрлерини танышдырды.

Оларың дашындан хер гүн какасы Андрей Андреевич агшам ишден геленден, яш совет хөкүметиниң гечирйән тәзе сыясатларындан гүррүң беренде, өзүнде галан тәсирлери булара гүррүң берйәрди.

Шу ягдайда гүнлер ызлы-ызына гечди. Дурмуш барха дабараланярды. Ягдайлар говулашярды. Улы хорлуклары башдан гечирен пролетариат, пукара дайханлар ган дөкүп газанан азатлыкларына гаты бегенйәрдилер. Олар инди диңе говулыга гарашярдылар. Сынпы душманлар, бай-кулаклар, молла-ишанлар болса ашакдан гарып-гасарларың гөзлерини тәзе хакыкатдан баглажак болярдылар. «Юрды эелән, ак патышаны агдаран залым большевиклердир, олар динсиз капырдыр» дийип горкузярдылар. Эмма Лениниң ёлбашчылыгында обаларда, шәхерлерде алнып барылян тәзе сыясатлар, партия ишгәрлериниң илат арасында гечирйән вагыз-несихатлары, совет хөкүметиниң дүйп максадыны дүшүндирмекде гечирйән сыясатлары асырлар бойы хорлукда йөрен халкы барха гандырярды хем өз тарапына ыңдарярды. Урша гатнашанларың машгалаларына, мал-мүлксүз гарыплара оңалгасы кын пукараларың машгалаларына мугт нан берлип башланды. Ер-сувсузлара басым ер-сув бериљеги, олара экмәге карзына тохум бериљеги, ер сүрмәге шерекетиң үстүнден өкүз, күнде бериљеги айдылярды. Хөкүметиң түйс гарыплар хоссарыдыгыны, бай-кулакларың сөзүне гитмели дәлдигини дүшүндирйәрдилер. Хер обада мекдеп ачылып, онда өңки билен гарамаякларың балаларының мугт окадылжагы үстүне барып, өз диллеринде гүррүң берилйәрди.

Мүң докуз йүз йигримиңҗи йылың бахары. Мартың ортакы гүнлери якынлашды.

Валя бу гүн хемишекисинден гижрәк гөрүнди. Юсуп сыркавхананың хаммамындан чыкып гелди. Ол сува дүшенини билдир-

межек болян ялы, полотенце билен гулакларыны сүпүришдирди-де:

— Фронтуң эхли кирини дөкүп гелдик — диййип, онуң үстүне абаныпп йылгырып дурды.

Валя геплемеди. Юсуп гелип кровадында отураныңдан соң, онуң үстүне абаныпп, өз ширмайы дарагы билен Юсубың сачыны дарап башлады.

Ашак отуран огланың голтугына долуп дуран гыздан атыр ысы буругсап дурды. Ондан хошбой ыс гелйәрди.

Валя ювашжадан пышырдап: «Кирден чыкан болсаң, инди шунам чыкар, бесдир» диййип, Юсуп урша гиденде гейдирип гойберен махмал жилитгесини чыкарды. Юсуп өз башында ойнап дуран голларың ашагындан Валяның ак кемерли инче билинден ювашжа гужаклады. Оны өз от дүшен калбының титрейән сандыравук голлары билен эдил, агыр дерде учран ялы ховпурган гысды.

Валя гайра чекилди. Ил гөзүне онуң болшуна хас хем үнс бермедик болды. Эмма өзүниң хем тер, яш йүреги күкрегиниң ашагындан юмруклап башлапды. Яңаклары гызып, Юсубың гапдалында янашып отурды. Мундан соң төверекден огрын сын эдйән эсгерлер булары гөрмезлиге салып, аңырларыны бакдылар, кимселери болса махорка күкүтмәге палатадан чыкып гитдилер.

Валя Юсубың бармакларындан тутуп, оны өз дызының үстүнде гойды, сыпап башлады.

— Бу гүн гижрәк гелениме дуйдуңмы? — диййип сорады.

Юсуп оңа хырыдар гөзи билен середип бир дурды. Соңра онуң нәзижек, пәкизе бармакларыны өз додакларына дегирдип огшады.

— Өзүң нәхили пикир эдйәрсиң? — диййип, диканлап дурды. Валя башыны онуң гурсагына гысды.

— Билйән-ле — дийди. — Гөләмиз бошаныпп, бу гүн икимизе етирмән, энесиниң эмжегини бошадайыпдыр. Эжем гөләни енжип, кән кәйинди.

— Нәхак — дийди Юсуп.

Бу халатда сыркавлара середйән энекелериң бири гелип:

— Мередов, бу саңа! — дийди. Элиндәки хатжагазы берип гитди. Юсуп оны Валя узатды-да:

— Ханы ока! — дийди.

Валя оңа чүрт-кесик:

— Окаман — дийди.

— Нәме үчин?

— Хаты өзүңе окатмак үчин сени ене нәче вагт окатмалы?

Юсуп оңа мундан соң дүшүнип, жак-жак гүлди, хаты өзи окады.

— Ашгабада чагырярлар, Тимошковдан! — дийди.

— Онда биле гидерис, кеселхана-да барарыс, Мартанам гөрерис. Бор дәлми?

Юсуп өз бөврүни дикләп дурды-да, ене бирмейдан пикирленди. Бирденем:

— Харбы комиссариата чагырярлар — дийди.

Валя соңуны ойланман:

— Боланда нәме — дийип гойберди.

Юсуп инди онуң гөвнүни йыкмазлыгың хем гынандырмазлыгың аладасында болды. Болса-да:

— А фронтларың бирине гитмели дийәйселер? — дийип, өзи хем сагынып дурды.

Валя эййәм онуң билинден биыгтыяр гуҗаклады, гынанч билен ашакдан ёкары онуң гөречлерине гөзүни дикди. Элбетде, кейпи бозулды. Элинден гидйән ялы сагынып сакланды.

— Сен энтек сыркав ахыры — дийип, оңа берк япышды.

Баш врач Юсубы янына чагырды. Валя онуң ызындан галман, биле барды. Врач бир Юсуба, бирем онуң гапдалы билен тиркешип баран өрән сыратлы гыза серетди. Бир затлар соражак ялы этди. Онянча Валя онуң пикирине дүшүнди.

— Мен сыркавың янына гелипдим, биле гиреним үчин батышлаң! — дийди.

— Зыяны ёк, сиз хемише биле ахыры. Сен Анна Александровнаның гызы дәлми?

— Хава — дийип, Валя йылгырып башыны атды. Юсуп болса ашак гарап, үмсүмҗе йыршарып отырды. Врач Юсубың аркасыны ачып, оңа середип башлады хем Валя билен геплешмесини довам этди.

— «Рус гызы билен тиркешип йөр» дийип, бу йигидиң эне-атасы азар бермейәрми?

— Вах — дийди Валя. — Бу огланың какасы хем мениң какам билен тиркешип гечирди ахырын. Бу болса шу вагт оларың иреде́диклерини биленокмыка диййән.

— Я шейлеми?.. «Оглан еке өзүме галды» дийсене. Говы, гөркли оглан. Мынасып. Сен хем...

Врач мундан соң Юсуба йүзленди.

— Мен инди сени өйүңизе гойберйәрин. Эмма сен гелип гөрнүп дургун. Билиңе зор салма. Ягдай билен херекет эт. Билиңи йылы сакла — дийди.

Олар бегенишип чыкып гитдилер. Валя врачың табшырыкларыны. бирин-бирин белледи.

Юсубың голундан тутуп баршына, Валя оны гөни деллекхана элтди.

Вартан эрмени өмрүни шу ерде, сертарашчылыкда гечирен адам болансоң, булары таңады. Деррев Юсубың сач-сакгалыны айрып, эңеклерини сыпалады.

— Барышняң[1] инди нәче огшаса-да, додагына екеҗе гыл хем дуртүлмез — дийди.

Түркмен дилини сап билйән Валя лаңңа еринден турды, ус-

---

[1] Барышня — улы гыз диймек.

саның өңүне Эйран апбасысыны[1] атды-да, даш чыкды. Юсубы голундан тутуп, Ажының[3] боюны сырып уграды.

Габсадан ики болуп гиренлери гөрүп, гоңурҗа гүрҗи ала го вурды эдип уграды. Эмма олары танап, гуйругыны язмына гыс ды. Юсубы танандан соң болса онуң өрбоюна бөкүп етәйҗек болды.

Анна Александровна гуҗак ачып гапыдан чыкды.

— Оглум, Юрик, хош гелдиң! Гел, оглум. Худая шүкүр! Бу зейилли багт хеммә етдирип дуранок... — дийди. Онуң яңы сы рылан пәкизе чекгелеринден тайлы гезек өпди.

Анна Александровнаның гөвни гөтерилди.

— Юрик, геч, чыкарын-да отур. Мен инди бу гүн бош — дийди.

Юсуп шинели билен шлёмыны дулдан асмага дурандан Валяның эҗеси кухня гирди-де, гызыны үм билен өз янына ча гырды.

— Ылга, какаңа Юригиң геленини айт. Гайдып билсе, бежит гелсин. Гайдышының хем Мәммедалың дүканына дегип геч, нәме алсаң ал-да, дессине гел! — дийди.

Эҗеси сөзүни гутарып-гутарманка, Валя йитирим болды. Юсуп столуң еңсесине гечип, яйрап отурды. Өңүндәки столуң үс түнде сары семавар шыглап дурды. Ол өң белет өйүниң дулла рына гөз айлады. Бурчда асылгы Ыса пыгамбериң сураты гө рүнмеди. Өз ичинден: «Оны диндарлара бир ичи янан гезеги Андрей ага зыңып гойберендир» дийип пикир этди. Соңра ене төверегине ялт-юлт эдип башлады. Анна Александровна оны аңды. Юсуп геплеманкә йылгырды-да:

— Хәзир гелер, бир яна ибердим. Оны инди алада этмен. Ол арада йитенде дүнйә сыгмадык — дийди.

— Мең ызымдан гидендеми? — дийип, Юсуп йылгырды.

— Хава, билдиң — дийди. — Ол кәшгә айтсады. Эден иши хей акыла сыгҗакмы!

— Шоңа мен хем хайран галып, аңырсына етип билмедим...

— Хей сен гояйгын. Яңы он едисине гиден гыз бирден йитсе, хакыт отла мүнүп, фронта ёк болуберсе, онда-да эне-атасына айтман, бирүгсат гитсе бирахат болмазмың? Хернә ичерә сыг ман, хеләк болуп, хасрат чекип отыркак, гоңшымызың гызы ге лип, онуң: «Эҗем мени гөзлемесин, эртир ирден гелерин» дийип нәбелли тарапа йитирим болуп гиденини айтды. Нәме-де болса агы-хасратда даңы атырдык. Эртеси гүнортан гөзүм яшлы өе гелсем, столуң үстүнде: «Эҗе, мен гелендирин. Фронтда ярала ныл, больницада ятан Юриги алып гелдим. Сөгмәң, хәлирәк ге лерин. Мен Гызыларбатда» дийип, хат гоюп гидипдир. Ери, нә ме диерсиң? Бегенҗимден бир гүлдүм, бир агладым. Хич задам диймедик. Өз билшиң ялы, ылгашып барып, больницадан сен

---

[1] Эйран апбасысы — ол вагтлар бу ерде хем йөрейәрди.
[2] Ажы — Гызыларбатдакы җарың ады.

тапдык. Ол идисиз шейдип, ине, өз гүнәсини өз битирен иши билен ювды отурыберди.

Юсуп җак-җак гүлди.

Бу вагт ызындан ягы ковалаян ялы хашлап, голтугы затлы Валя гелди. Ол гетирен затларыны Юсубың өңүне дөкүп:

— Ине нохутлы кишмиш, ий. Үч йыл мундан өң сен хем шейдипдиң — дийди. Ызындан хем — Эҗе, шейле дәлми? Ядыңа дүшйәрми? — дийип сорады.

Валяның бәлчирәп, бу айдян сөзлери Юсуба Таңлабазар мейданында атыны сатансоң, йүзүниң угруна шол Мәммедалы дүканчыдан ир-иймиш алып, өе геленини ятлатды.

Деррев аҗы ятламалар онуң калбына орнаҗак болды. Эмма Валя пальтосыны ол тама ташлап гелди-де, деррев муны силтерләп янында ерлешди. Гайгы-гусса учуп гитди. Онянча Анна Александровна кухнядан бәрик бойнуны узадып, эййәм ыснышып башлаплара:

— Андрей Андреевич гелйәр! — дийип хабар берди.

Олар бегенишип, лаңңа ерлеринден галдылар.

3-нҗи бап

ФРОНТЧУЛАР ЖЕМ БОЛАНДА

Гапыдан бегенчли гирен Андрей Андреевич салпы муртларыны эли билен ики яна совды-да, узын голларыны узадып, Юсубы багрына басды. Онуң ювлан ялы пәкизе чекгелеринден гайта-гайта өпди. Өз голтугындан гойбермән гысып дуршуна:

— Гөрдүнми, понимаешь, биз нәхили багтлы. Өлмән, ене өйүмизе айланып гелдик — дийди.

Ол соңра пальтосыны чыкармага дурды. Юсуп онуң еңсесинде дурды. Алып асмак үчин Андрейиң пальтосына япышды. Онянча Валя какасының папагыны башындан какып алды-да, пальто асып дуран Юсубың еңсесинден барып, онуң эгниниң үстүнден товсуп асды.

Андрей Андреевич маңлайының үстүне дүшен пәкизе гара сачыны арканлыгына бармак билен гайтарып гойберди. Столуң еңсесине гечди, аркасыны тама берди-де, яйрап отурды.

— Ери, гутулып гелдиңми?

— Гелдим, а сиз?

— Гөршүң ялы, ярасы еринде битди. Биз гелдик. Эмма, понимаешь, нәче достлары гоюп гайтдык.

— Уруш гурбансыз болмаяр, Андрей ага.

— Ине, Юрик, мунын догры гүррүң.

— Онуң ерине биз еңиш билен гелдик!

— Меселе-де шонда. Шоны дийсене. Онда-да нәхили еңиш! Гарамаяк халкың асырлар эден арзувы.

Буларың өзара гүррүңе геченерини гөрен Валя деррев ту-
руп, эҗесиниң янына гитди. Басым эли өл эсгили гелип, полу
йүзүни сүпүрип башлады.

Җакасы оңа:

— Гызым, нахар берҗек болсаңыз, энтек семавары ортадан
айрың — дийди.

Оны эшиден Анна Александровна деррев гелип, семавары
алып гитди. Олар хер киме бир тарелкада нахар гетирип башла-
дылар.

Хеммеси улы столуң дашына эгрилишип, чемчә япышды. Эм-
ма Андрей Андреевич аялының йүзүне середип йылгырды.

— Хачандан бәри, понимаешь, машгалаң шейле җемлени
отурыпдыр? Муны бир беллемек герек.

Анна Александровна деррев еринден гопды.

— Сениңки дүшнүкли. Хәзир — дийди-де, өң ярысы ичилен
арак чүйшесини гетирип, столуң үстүнде гойды. Дерев онуң яны-
на дузланан келем хем гетирди.

— Ине, нош болсун! Ме-де булгур — дийди.

Ики саны булгуры янашдырып гойды. Җакасы арак гуйманка
Валя булгурың бирини какып алды.

— Юрик ичмез — дийди.

Муны гөрен Андрей Андреевич өр-гөкден гелип:

— Бай-бов, эҗеси, гызың хачандан бәри муңа бейле эрк эдип
башлады? — дийип гүлди.

Гапы батлы-батлы какылды. Бу гүлки-шатлык үстүне Мария
Константиновна билен Петро мурдарыны ашырып гирди. Онуң
эгнинде фронтдакы ак шокурдавук, ичи түйли ичмеги, гөзүне
дүшүп ятан көне папагы барды. Онуң маңлайындан чогуп дуран
чогдам сары сачлары гөрүнйәрди.

Мария Константиновна ичерик гиренинден, Анна Александ-
ровна билен шапба-шубпа огшашса, Петро гөзлерини мөлердип
илки төверегине ялтаклап бир дурды. Соңра еринден туруп яны-
на гелен Юсубы әгирт гөвреси билен голтугына гысды. Онуң
ягырнысына шапбатлап: «Гымматлым» дийип огшап башлады.
Аңыркы тамдан бәрик чыкып, бармаҗыкларыны додагына гоюп
дуран Валя илки оны гөренинден якымсыз дуйга гирди. Петро
Юсубы говы гөрүп, голтугына гысып, онуң ягырнысына шапбат-
ланда болса, Валя дуруп билмән:

— Вий, онуң ягырнысы агырыландыр! — дийип гозгалан
тапды.

Петроның өе илкинҗи гелши болса-да, Юсупдан элини ай-
рып, гөни Валядан тарапа бармагыны узатды.

— Бу шол Валя дәлми? — дийип соранда, Юсуп;

— Так точно — дийди.

Онянча Мария Константиновна гүлүп:

— Хе, бу шол Валядыр, уллакандыр. Петро, сен инди Айдрей
Андреевич билен гөрүшҗегем дәлми? — дийип, соңра Валядан

тарапа гадам урды. — Гызым! Гөр, нәхили гөзелленипдир... — дийип, оны-да барып өпди.

Бу вагт Петро дилленди.

— Андрей Андреевич билен эртирден бәри телим хем гөрүшдик.

Онянча Андрей Андреевич:

— Йөне, понимаешь, сениң билен хениз арак ичишемзок, гелиң столуң башына — дийип, оңа булгуры узатды.

Бу вагт Валя:

— Эҗе, сен какамың фронтдан гелеңи бәри, шу «понимаешь, понимаешь» диен сөзи көп гайталаманы чыкараныны дуйярмың? — дийди.

— Хава, хава — дийип, эҗеси гүлди.

Столуң дашына үйшдүлер. Анна Александровна гызына үмләп:

— Валя җан, тарелка гетиришдир — дийди.

Хәлиден геплемән дуран Юсуп мундан соң Петроның янына гелди-де:

— Ери, уршы гутарып гелдиңми? — дийип йылгырды.

Петро болса Юсубың алкымына хас хем дыкылды-да:

— Гөршүң ялы — дийди.

Юсуп оңа ене көп маңылы гарайыш билен:

—Ери, гелдиң, онсоң? — дийип, ичгин середип дурды.

Петро онуң нәме дийҗек боляныны деррев дүшүнди. Юсубың гулагына:

— Инди аялым Марусяның, гызым Наташаның ызындан Русиете гитҗек — дийди.

— Ичеңокмы?

— Ёк, чыкыш, ынан:

— Хачан гидйәрсиң?

— Эртириң өзүнде, ирден. Мария Константиновна-да гызының ызындан гидйәр. Биле гидйәрис.

Оны эшиден узын бойлы, агаҗет Мария Константиновна бәрисини бакды.

— Нәме-нәме? — дийип сорады.

Петро оңа:

— Юрик ынанмаҗак боляр, эртир гидйәрис дәлми? — дийди.

— Хава, хава, Юрик, гидйәрис. Эртир Зиночкаң ызындан гидйән!

Столуң үстүне тарелкалары чекишдирип болан Валя җорасының гелҗегине бегенип:

— Ёлуңыз ак болсун. Зиночканы гетириң — дийди.

Онянча Анна Александровна хем:

— Ханы отурышың! — дийди.

Андрей Андреевич болса такатдан гачып башлады.

— Олар халанларыны этсинлер. Ханы, Петро, сен бир булгурыңы гөтер. Арагы соватмалы дәл. Ине, Мария Константиновна-да бизе гошулар. Отурың — дийди.

Хеммелер чемчелерине япышдылар. Андрей Андреевич ики булгуры хем яртылап, Петро узатды.

Петро:

— Андрей Андреевич, таңры ялкасын! Мен ичемок, багышлаң! — дийди.

— Бэ, хачандан бэри?

— «Хачандан бэри» дийсене — дийип, Петро өзүне гахар эдйэн ялы, чемчесине япышып, зейренип башлады. — Андрей Андреевич, мен кэн ичдим. Сиз кэте ичсеңиз, мен гүнде ичдим. Хер гүнде телим гезек ичдим, эхли газанжымы шоңа совдум. Өйүми, машгаламы дагатдым. Аялым маңа: «Сениң ялы аракхор эр герек дэл» дийип, гызының элинден тутуп, Русиетден чыкды.

Фронтда-да бир отлы билен өңдэки позиция гечип барян таныш үлпет душды. Вагона чагырды. Булгуры долдурды. «Гөтер!» дийди. Мен оңа: «Ичемок» дийдим. Ол мениң «ичемок» диениме өйкүнип:

— Ичемок!.. Таналян дэлсиң-ов, бол, эглеме, отлы уграяр — дийди.

Долы булгуры ажөзе башыма чекдим. Отлы гитди. Мен агзымы сүпүрип, энтреклэп дүшдүм. Эдил шол вагт хем өңүмден командирим чыкды. «Нэме иш билен нирэ гитдиң?» дийип гыссады. Дилим агзымда чолашып, жогап берип билмэн дурун. Өңе-ыза леңңер атян. Ол янындака: «Экидиң-де бир гиже-гүндиз басын, ачылансоң атятагыны артдырың, сув чекдириң!» дийди. Сиз гүлүшйэрсиңиз, эмма хак. Юрик билйэндир. Догрумы, Юрик?

Хеммелер аркан-йүзин гайшып гүлйэрди. Юсуп йылгырып дуршуна:

— Айдыбер, догры — дийди.

— Онсоң... онсоң онам айдайынмы?

— Айт-айт.

— Онам...онам айтсам... — дийип, Петро Мария Константиновнаның йүзүне, соңра ене Юсубың йүзүне серетди, довам этди.

— Медсестра Марта: «Тэзе йыл гижеси гелсеңиз, биразажык спирт дадыраярыс» дийди. Мен оны барып Юриге айтсам, ол гитмеди. Мен ол гыздан өз пайымы, Юригиң пайыны хем ичип, өзүни хем огшап гайтдым. Онда болса... Гүлмэң, Юрикден эшиден сөзлерим... Юрик ол гыза-да: «Сен асылсыз, ине чын пэк гызың хаты» дийип, шол ерде Валяның хатыны онуң хут өзүне окадып, агладып гойберди.

Онуң бу гүррүңлерини эшидип, Юсубың янында отуран Валя оңа хас хем гысмылжырады. Онянча Андрей Андреевич Мария Константиновнаның йүзүне серетди-де:

— Алың онда, Мария, сиз гөтериң — дийди.

Ол гүррүң этмэн, булгура япышды. Эмма:

— Ханы бир сөз айдың! — дийип, Андрей ага чиңерилди. Булардан башгасы гарабашларына гай, берлен нахары ийип отыр

ды. Андрей хем бир рюмка гөтеренсоң, башы сәмән, сеси гырылжырап башлады.

— Ханы онда — дийди. — Совет халкы, понимаешь, тарыхы еңиш газанды. Уршуң тенимизе салан яралары битди. Гелиң, инди оны бу вагт ятламалың, ичелиң! — дийип, арагы башына чекди.

Мария ондан хем өң ичди-де, нахарына агыз урман, от алан ялы ериндеи турды.

— Хорматлы Андрей Андреевич, сиз большевик, йөне бу айдяныңыз нәдогры. «Уршуң тенимизе салан ярасы битди» диййәрсиңиз, ол догры, битмесе битер. Эмма йүрегимизе салан ярасы нәдерке? Оны унутмак мүмкинми? Ак гвардиячылар ярими гөзүмиң өңүнде уруп өлдүрдилер. Оглумың өлүмине-де шолар себәп болдулар. Өйүмиң гапысыны баглатдылар. Бир йыл бәри гапым баглы. Еке гызым галды, ол хем бир йыл бәри булардан гачып, нирелерде яшап йөр. Өзүм гөзяшымы сачып, ар алмага фронта гитдим. Аңырда отуран түркмен огланы (ол Юсубы гөркезип) разведка гиденде, ярими аклара сатып өлдүрден харамы Носовы есир тутуп гетирди. Ана мен шонда өз элим билен онуң жаныны жәхеннеме ибердим!.. Хей, оларың йүрегиме салан ярасы битерми?

Онуң инди бирнеме башы думанлансоң, аңсатлык билен гөзүне яш айлады. Оны сүпүрмән, чекгесинден саркдырып:

— Догры, биз еңиш газандык. Инди максадымыза, мырадымыза етдик. Эмма оны ятдан чыкарып болмаз! Ханха аңырда отуран оглана бу уруш нәчә дүшди? — дийип, ол ене Юсубы гөркезди. — Тен ярасыны Марта гутарды. Эмма онуң йүрек ярасыны ким гутарар? Илки сөйгүлисини сыпны душманлар өлдүрипдир. Эне-атасы юрдуны ташлап, нирелерде яшап йөр. Олардан еке галан оглуны болса гөтерип, совет топрагындан Эйрана экидипдирлер. Шолар зерарлы мунуң йүрегинде яра дәл-де, ерегөге сыгман якып барян от бар.

Бу халатда Валя гойман, Юсубың голундан тутуп, аңыркы жая чекип башлады. Соңра бәрик гарап:

— Мария дайза, гойсаңыз-ла, шатлыклы тапышыгы яса өвүрдиңиз — дийип, аралыгы-да япды.

Бу вагт Анна Александровна-да чыраның гапдалында айралыгың одуна янып отуран аялың гөзяшыны сүпүрип, онуң голундан тутуп, ериндеи галдырды хем сөзи башга яна совмак үчин:

— Зинаң ызындан эртир гидйәрмиң? — дийип сорады.

Ол башыны атып, хүмүни берди.

— Биле гидерсиңиз, Юриги Ашгабада чагырярлар, Валя-да галар ялы дәл, «Шол Марта диййән гызы сорап гайтжак» диййәр.

Мария Константиновна:

— Шейле болса, гаты говы эдйәрлер. Ол бир мысапырдыр — дийип хошал болды.

Мургабская ЦБС
Марыйской области

Оны эшиден Петро-да:

— Менем ирден биле гидйән, йөр, Андрей Андреевич, бир махоркалашалы — дийди. — Эден хызматыңыза саг болуң, даш чыкалы хем мени украдарсыңыз.

Булар топары билен даш чыкды.

4-нжи бап

АРЗУВ БИЛЕН ЕЛА ДҮШДҮЛЕР

Анна Александровна даң атандан ояныл, ички тамдан чыкып, әрини оярды.

— Мен сыгыр сагмага гитдим. Тур-да, маллара от бер — дийди. Соңра башына гоңур яглыгыны орап, эли бедрели чыкып гитди. Андрей Андреевич хем деррев ериндеи турды. Дессине иш әдигини аягына сокды-да, шыбыгыны теммәкиден дыкалап даш чыкды. Дулда диваның үстүнде яйрап ятан Юсуба хич ким хич зат диймесе-де, ол гөзүни ачалак-юмалак эдип башыны галдырды. Юсуп агшам Андрей Андреевичиң гүррүңине хә берип, гейимли-сейимли уклап галыпды. Дашында адам ёк. Тарса туруп, ички тамы ышыклап гөрди. Айнадан ичерик яңы ягты дүшүп башлапдыр. Габат өңүндәки юмшак чарпаяның үстүнде илкагшам уклап галан Валя дивара бакып, сарсман ятырды. Ол ёгын, меле сачларының хениз өрүмини хем чөзмән уклап галыпды. Юсуп огурлык эдйән ялы, дашкы гапа тарап бир гөз айлады-да, салымыны бермән, ички тама гирди. Аңырсына өврүлип ятан гызың гапдалына ики голуны хем сокуп, оны дуршуна голтугына гөтерип өпҗек болды. Билине аграм дүшүп, чала ерден үзенден, өңки еринде гойды. Укың ичинде дуруланып, алма ялы гырмызы өвүсйән ал яңакларындан, додакларындан, маңлайындан, ахырда гүл ысы барк урян алкымларындан ахмырлы ялы батлы-батлы огшап, оны турузды. Валя өңүне дүшен чомуч ялы ёгын меле сачларыны эгнининң үстүнден аркан зыңып гойберди, көйнегининң этегини дызының үстүне чекишдирип, тарса ериниден галды. Бу сагат онуң укусыны алан хурмайы йүзүне нур ягып дуран ялыды. Тер яңакларыны сыпашдырып, Юсуп гойнуна долды. Илкинҗи берен сорагы-да:

— Нирeде ятдың? — болды.

— Диваның үстүнде уклап галыпдырын. Үстүме зат атыпдырлар, ятыпдырын...

— Какамың гүррүңи гутарар вагтда гутаран дәлдир?

Юсуп бу сөзе геплемән, йөне башыны атып җогап берди.

— Ине онда сениң хакың — дийди-де, Валя онуң өрбоюна товсуп, яңагындан ыкҗам дишледи. Онуң ери гөм-гөк болды.

— Эй-вәг-ей — дийип, Юсуп дулугыны тутаныны дуйман галды.

Онянча бедресини шакырдадып, Валяның эҗеси ичерик гирди. Бедресини гоюп, Юсубың ерине серетди. Онуң ички тама гиренини чакласа-да, «Гидер вагтлары болуп баряр» дийип гыссанды. Ички гапа эл етирмәнкә, Юсуп яңагыны тутуп бәрик чыкды.

— Валяны туруздыңмы? Вагтыңыз болуп баряр — дийди.

Юсуп яңагындакы диш тагмасыны гөркезмеҗек болуп, йүзүни терсине совды. «Турды» дийип әдигине япышды. Оны деррев гейип даш чыкды.

Анна Александровна сүйди ода атарды-да, эгленмән, ички тама, гызының янына гирди.

— Турдуңмы, гызым? — дийип соранда, аңырсыны бакып дуран гызының айна дүшйән ялкымына, онуң чым гызыл болан яңакларына гөзи дүшди. Илки йылгырды, соңра билмезлиге салҗагам болса, сакланып билмеди.

— Бу мыртарлар бири-бирлерини ийҗегем!.. — дийип, гызына эшидер-эшитмез хүңүрдәп, бәрки җая чыкды.

Андрей Андреевич болса хич зада баш галдырман ювунды, семаварың аңрысына гечип, дивара аркасыны берди. Юсуп ювнуп ичери гирди. Валя бегенип, аңыркы тамдан чыкды. Геплемән даш чыкды, ол-да деррев ювнуп гелди.

Бишип барян сүйдүң гапдалында дуран Анна Александровна ичерик бойнуны узадып:

— Тайяр болуң, отлы басым гелер. Ине сүйт биреййәм бишди, эгленмәң — дийди. Ол ене довам эдип: — Гызым, агшамкы отлы билен гелерсиңиз. Пелек ишини билип болмаз, галамҗыгың билен белләп ал, бирден отлы гелмән галмалы болайсаңыз, Самурская[1] көчеде, номери 19-дыр. Қакаң билен Юригиң урушда штаб начальниклериниң орунбасары болан шу Филипповлара барайың. Аялы Вера Ивановна хут биле окан җорамдыр, өйлери гиңдир. Мен хер барамда, шоларда ятып гайдян. Әри энтегем башга бир фронтдамыш — дийди.

Сүйди гетирип, столуң үстүнде гойды. Валя деррев өзүне хем Юсуба айры күрүшгә гуйды-да, ашакдан йылҗыраклап, онуң яңагындакы өз салан ярасына габак астындан гарап гойберди.

Анна Александровна оларың эллерине бир буханка гара нан билен өңден сува гайнадылып биширилен товугы долап берди-де, дулда җык-җык эдип дуран сагада серетди. «Поезд етип гелйәр, етиң» дийди.

Юсуп билен Валя деррев хошлашып гапа чыканындан, эҗеси Валяны ызына чагырды.

Валя өңүрти эҗесиниң, соңундан хем геплемән гөвүнли-гөвүн-

---

[1] Самурская көчеси — Ашгабатдакы индики Крупская көчесиниң өңки ады.

сиз чай ичип отуран какасының яңагындан огшады-да, эглен мән даш чыкды.

Юсуп билен Валя вокзала геленде, Мария Александровна эййәм өз дүвүнчегини голтуклап, тамың гүн дүшеринде отырды.

Бу гүн мүң докуз йүз йигримиижи йылың он алтынжы мартыды. Эмма эртириң чигреги барды. Ой ерлерде пашырдап отуран гөк отлар гөрүнйәрди. Агачлар пытыклап, бахар гүнлерине гөрк берйәрди. Гүндогардан гызарып доган гүн әлеме шөхле сачды.

Шол вагт бир ерден ики эгнини гысып, эли махоркалы Петро гелди. Ол иле гахар эдйән ялы, гелип гөрүшди-де:

— Ине, турузяның болмаса болшы — дийди.

Онуң бу угурсыз сөзи Юсубың маңзына батмады. Бир затлар диййжек ялы этди. Эмма Валя онуң тирсегине дүртүп гойберди.

Салымыны бермән отлы гелди. Буларың дөрдүси хем бир күпә ерлешди. Вагоның ичи сөвүгракды. Эмма ол бахар гүни асмана дырмашаньндан йылап башлады.

Петроның шейле бир кейпи болмаса-да, Мария Константиновнаның калбы бегенчден долуды, чүнки ол кәнден бәри хуснуна зар, еке галан гызының ызындан барярды.

— Дессине алып гайдарын — дийип йүреги бөкйәрди. Эмма Петрода ол ынанч ёкды. Ол өз машгаласыны ахлаксызлыгы билен иризипди, олар ахыры мундан гачып гутулыпдылар. Баранда кабул этҗеклерми я ызына ит салып ковҗакклармы, белли дәлди. Муны шол аласармык аҗы пикир көсейәрди. Ене бир гезек Юсуп муңа кәйипди. «Белки, сениң Марусяңа инди башга бири гуваныл йөрендир» дийипди.

Муны бу вагт шол якярды. «Мен ол биязыгы кыхладым, она инди башга бири гуваныл йөрен болса...» дийип, шол пикир билен өз сачларыны үтйәрди.

Петроның бу пикирлер билен баслыгып улудан демини алып отураныны гөрен Юсуп илки билен оңа:

— Чилими азрак чек. Сен шейле бир бозук адам дәл ахыры. Хәзир пәк, барсаң, оны шоңа ынандыр. Сен гаты говы ёлдаш. Ишден гачаңок. Өзүң мерт. Ачык гөвүнли ёлдаш. Оны эдараңдакы ёлдашларың хем айдярлар. Ялңышлык этдиң. Өзүңи арага береңсоң, сениң гөзүңе янёлдашың-да, өз перзендиң хем гөрүнмәндир... Олар хем герекленмәнсоңлар, саңа гөрүнмез болуп, башыны алып юртдан чыкыпдырлар. Сен болсаң инди дүзелдиң. Дүзелениңе аялыңы ынандыр, гутарды. Йөне велин шол айдышым ялы, башга әре чыкан болса, этҗек задың болмаз, хеммесини өзүңден гөрмели боларсың. Ол ондан соң гызың — Наташаны-да бермез. Асла өң кыхлап кован адамсына эне перзендини ынанмаз. Йөне гысылма, гайдып бозулмасаң, хер бир аял сениң хәзирки болшуң ялы әр тапса, арманы болмаз. Сен говы хүнәрли усса. Әр еринде әр ялы, йөне гахар эдип, маңа берен әхдиңи

бозмагын. Әре бармадык болса, алман гайтмагын. Гиң бол, шол ерде бол-да, дүзелениңи гөркез, алып гайт. Гел-де, иле гошул — дийди.

Петро агыр хасрата батды. Валя ол гүррүңлери диңләп, Петроны утанҗа гоймаҗак болуп, ювашҗадан туруп, Мария Константиновнаның янына гечди.

Булар улы гушлук боланда, Арчмандан гечип, Бәхердене гелдилер. Станцияларда ёлагчы көпелип башлады. Ашгабада ченли ене үч-дөрт сагат йөремелиди. Ерли-ерден: «Гам ийме-де, нан ий» дием ялы, хер хайсы өзи билен гетирйән задындан орта гойды, гүлшүп нахар эдиндилер, гөвүнлери ачылышып, рухлары гөтерилди.

Гүнортанлар Гөкдепеден, Бүзмейинден гечип, отлы Ашгабада гелди. Бир-бирлериниң саг-аман гайдып гелмеклерини арзув эдишип айрылышдылар.

Ашгабатдан гадымы Мары велаятына йүзленип угран гызыл отлы гөзден йитди. Юсуп билен Валя гаралары йитйәнчә, олара эллерини булап дурды. Соңра гол тутушып, гөс-гөни харбы комиссариатың җайыны ызлап тапдылар.

Ашгабадың гиң көчесини сырып гелйән узын бойлы, сыратлы оглан билен онуң голундан элини өтүрип барян ак мая ялы гөрмегей рус гызы даш дүшелен көчелерден ат салып гечйән гоша ябылы пайтунлара, ёлуң гыраларыны сырып барян үсти йүкли җаңлы узын кервенлере, эшегиниң үстүнде гара силкмәни гышык гейшип отуран дүекешлере ёл бойы сын эдип баряр.

Булар сорап-идәп, харбы комиссариатың гапысына бардылар. Ядыргашян ялы аяк чекип, төверeклерине сер салып дурдулар. Нирeдендир эдил ёлларыны саклап дуран ялы йылҗыраклап, Юсубың командири Александр Кокшаров гелди. Ол Юсубың элини гысып, силкип-силкип гойберди-де: — Салам! — дийип, Валя-да голуны узатды. — Кокшаров! Сизем Валя дәлми?

Бу-да онуң билен «эсентанышы» ялы болды. Юсуба гарап гүлди.

— Нәдәйдиңкәң?

— Чакылыгы аланымдан, сениң ишиңдигини билдим. Мениң адресими башга билйән ёкды. Сен оны хем өрән ховплы разведка уграҗак боланымызда алыпдың. Агшамкы гиден секиз адамдан диңе икиси гайдып гелипди. Биз аҗалың үстүне гидерис-де, хич өлмелидирис хем өйдемзок. «Ханы адресиңи бир гоюп гит» дийип, фронтда язып алыпдың. Ери, эйгиликми? — дийип сорады.

Валя гөйә Юсуп элинден алныл барылян ялы, онуң саг голуны алып, өз голундан гечирип гысды.

Кокшаров йылгырып, Юсуба:

— Уруш гутарса-да, кәте гөрүшмели ахыры — дийди. — Барың, комиссар гарашяр.

Юсуп Кокшарова якын барып:

— Нәтҗеккә? Комиссар кимкә? — дийип сорады.

— Барыбер, таншың ахыры.

Юсуп ададан басып, ювашҗадан онуң гапысыны ачды. Бойнуны узадып, ичерик серетди. Улы кабинетде бейик креслода отуран комиссар бир затлара гол чекишдирип, өз иши билен гүмрады. Ол гапы ачыландан, өзүне махсус догумлы херекетлери билен ялта бәрисини бакды. Ол Тимошковды, Юсубы гөрүп:

— Гелиң, гелиң — дийди.

Ол Юсубың ызындан ичерик ышыклап гайра чекилен гызың келлесини гөрүп галды. Оларың биле гелендиклерини чаклады:

— Гой, гелиберсин, гелиң — дийди.

Валя утанҗыраса-да ичери гирди.

Тимошков ериндеи турды. Өзи билен гөрүшмәге элини узадан Юсуба:

— Дур энтек. Илки мунуң билен гөршели. Бу шол легендар Валямыз дәлми? Шол болса герек? — дийип, ол ызлы-ызына чалт сорады.

— Хава, шолдур, Сергей Прокофьевич.

Тимошков рус дессурына гөрә онуң элҗагазларындан тутды-да огшады. Соңра Юсуп билен гөрүшди. — Отуруң — дийип, олара ер гөркезди.

Бу вагт Валя өз бөврүни диңлейән ялы гапдалына товланҗыран:

— Бу Юрикдендир... Хемме фронтчулара адымы айдып чыкыпдыр — дийди.

Өйкели херекетлер этди-де, ене өзи йылгырып бәрик бакды.

Оны эшиден Тимошков:

— Ёк, ёк. Сиз кине этмели дәл. Биз Мередов дагы билен Гарагумуң ялазы чөлүнде биле болдук. Мениң яшымам, болса, шунуңкыдан 4—5 яш улы. Фронтда эсгерлер өрән ыснышяр. Биз-ә дәл, сениң адыңы хатда Ёлдаш Куйбышев билен Паскуцкий хем билйәндир. Догры дәлми, Мередов? — дийди.

— Ол:

— Догры — дийип йылгырды.

Тимошков:

— Ядыңа дүшйәрми, Мария Константиновна: «Юрик бу ерде башга гыза серетмез, онуң ызында гарашяны буларың хили дәлдир» диенде, Петро «Ине шунуң ялы» дийип, башам бармагыны гөркезипди.

Шонда Паскуцкий:

— Юриги утандырҗак болмаң — дийипди.

Ёлдаш Куйбышев хем ювашҗадан: «Ине уруш гутарар, хеммелер максада етер» дийип, гүррүңи башга яна совупды. Махласы, гөршүңиз ялы, шу сөзлериң хич хайсы хем Мередовдан чыкманды. Эмма догры, ине уруш гутарды, йыллар бойы айралыгың хасратыны чекен гыз-оглан тапышыпдыр. Максат-мырадына етсе, башга нәме арманы бар? Хава, Мередов, сениң адре

сиңи мазалы Кокшаров билйән экени. Шу вагт бизиң әхли ишимизде совет хөкүметиниң максадына, онуң халк үчин эдйән аладаларына догры дүшүнйән дүшүнҗели кадрлар герек. Бу затлар үчин, элбетде, бизиң партия гурамаларымыз, совет эдара башлыкларымыз фронтда бу гөрешлериң дүйп максадына дүшүнен, шонуң үчин сөвеш эден эсгерлери ислейәрлер. Олары обалара, ил ичине ибермек үчин топлаярлар. Халкымыз болса дүйбүнден соватсыз, энтек өз тәзе хөкүметиниң сыясатына долы дүшүненок, бай билен дин векиллериниң өз дости дәлдигини-де биленоклар. Шоны дүшүндирмели. Улудан-кичә соват өвретмели. Оны болса бу вагт ким окатсын? Гысгача айданда, бизе оба хем эдараларымыза сениң ялы ерли түркмен хем рус дилини билйән адам герек. Биз бу меселеде совет эдараларымыза дүшүнҗели адам тапып бермели болсак, ине хакыт дилмач хем эдилен сөвешиң максадына говы дүшүнйән, обаларда халка тәзе сыясатларымызы говы дүшүндирҗек адам дийип, сени гөркезмән, кими гөркезели?

Юсуп онуң бу сөзлерине долы дүшүнмедик ялы бирден: — — Фронта гитмелими? — дийип сорады.

Сергей Тимофеевич бирхили болды. Ол-да шоңа гөрә:

— Шейледир өйдүп, биле гелдиңизми? — дийип йылгырды. Соңра үмсүм ашак гарап, гүррүң диңләп отуран Валяның йүзүне серетди. Юсуп ондан соң укудан оянан ялы:

— Ёк-ла. Тапайсак, Валя шол мениң «дил гетирмәге» разведка гидемде душманың элиме салан ярасыны беҗерип берен гызы гөрҗек. Ол «Юригиң аты дагың дүйбүнде еке хокранып дур» дийселер, окуң астында мени гөзләп ылгап гелйәркә, өңүнде бомба ярылып яраланыпдыр.

— Мартанымы? — дийип, Сергей Прокофьевич Юсубың сөзүни бөлди. — Сен нәме оны бейдип танатҗак боляң? Врач Издебская билен ол башдан-аяк урушда әхли Түркүстаны дабанлап, бизиң билен биле аңырсына чыкды. Гаты гайратлы адамлар, батыр адамлар. Эгер шоны гөрмәге гайдан болсаңыз, сиз өрән говы иш эдипсиңиз. Андрей Андреевичиң гызы өзи ялы акыллы хем дүшүнҗели экени. Валечка, нәме йылгырярсың?

— Сиз мениң какамы танаярмыдыңыз?

— Танаман нәме?!. Элбетде. Командир өз солдатыны, солдат өз командирини танамаса болмаз ахыры. Говы танаян... Хава, шоны гөрмәге гелен болсаң, Валечка, мен ене-де айдян, өрән говы иш эдипсиң. Ине, госпитал шуҗагаз ердедир. Сиз бараймасаңыз, онуң башга хич кими хем ёкдур. Мен Мередов билен ене бираз гүррүң эдишейин велин, сен ховлуксаң барыбер, ине бу-да барар, отурсаң хем отур...

— Онда мени багышлаң! Саг болуң. Гүн хем гиҗигип баряр, онуң янына барайын. Юрик, сен хем барарсың-да, гарашарын — дийип, оңа йүзленди. «Хөкман» дийип, Юсуп Тимошковың йүзүне бакды. Валя гитди.

— Мередов, сен «Фронтамы?» диййэрсиң.

— Багышлаң! — дийди Юсуп. — Мен ол сөзүм билен фронтунамы дийҗек болупдым.

— Ягшы, онда боляр — дийди. — Шу гүн март айының алтысы дәлми?

— Хава — дийип, Юсуп башыны атды.

— Шейле болса — дийип, Закаспий фронтуның командую... си болан бу яш серкерде юважадан башыны эгип пышырд...

— Эртир бүтин Түркүстан фронтуның командующиси ёл... Фрунзе Ашгабада гелйәр, саңа айдян — дийди. Соңра се... гаталдып: — Биригүн, он секизинде болса Закаспий фронту... еңиш билен гутаранына улы харбы парад боляр. Гатнаш... гал. Иш хакында-да нирә хыял этсең, икиңизем пейдаланма... болмаз. Яңы тапышансыңыз, биле болуң. Ол түркменчә өкде я...

Юсуп «Хава» дийди.

— Ол хас хем говы, эййәм сиз ики адам — дийип, Се... Прокофьевич Юсуба диканлап серетди.

— Ондан соң ёлдаш Куйбышев бу хатында-да сени сорапд... Мен оңа язарын.

Юсуп бираз диңиргенди-де, бегенчли йылгырмак билен:

— Ёлдаш комиссар, биз Красноводскиниң харбы госпи... лында ятыркак, сиз ёлдаш Паскуцкий икиңиз сыркавларың са... ланышы билен танышмага барыпдыңыз. Шонда янымда Ал... мухаммет дайымың сиз билен телефонда геплешенсоң, ызымда... ягны Гаррыгаладан ибереп адамы отырды. Шол мениң гар... эне-атамың Мары велаятына гөчүп гиденини, оглумың, баб... сының болса байлар өзүнден өч алар өйдүп Эйрана гиденини а... дыңды.

— Хава, хава. Ядыма дүшйәр, айдыпдың.

— Ядыңыза дүшсе, шонда сиз «Бардыгың, илки шоларың ... руна чыкып, олары бир ере үйшүр, өз юрдумыза гетир, көм... герек болса-да, өзүм серхетчилер билен геплешип көмек бер... рин, соң пиләрсиң!» дийипдиң. Илерик ёл ачык диййәр. Онда... горкамок, серхетдәки Сумбар дерясының аңры йүзүнде, Эйра... топрагында отуранлар хем өңки өз обамызың адамлары. Рүгс... болса, энтек шолары бир өз өңки юртларына гайтарып гет... рейин, соң сизин яныңыза гелерин. Хәзир Гаррыгала гидейин...

Тимошков еринден туруп, элини узатды.

— Бу догры пикир. Гит-де, саг-аман гел. Соң гелерсиң, ге... лешерис.

Юсуп гапа чыканда, ене-де Кокшарова душды. Ол Юсубы... эгнине какды-да:

— Гелип дур. Говы гыз-а тапыпсың, багтлы болмагыңы ар... зув эдйәрин — дийди.

Батлы басып ыза гитди. Юсуп болса ондан соң эгленмән, Ва... ляның ызындан Марта бичәрәни сорамага эңди.

5-нжи бап

ХАССА ХЕМ ХОВАНДАРЛАР

Валя түркмен областының харбы комиссарының янындан чыкан бадына, эгленмән ёла дүшди. Ол өң янында гөрнүп дуран бейик депәниң гайра йүзүнде янашып отуран ики саны түркмен өйүни гөрди. Якын барды. Гирип-чыкана мәхетдел болды. Хич ким гөрүнмеди. Ахыры бири гүнбатар тарапдан ики ябылы пайтунлы гелип, Тамань[1] көчесиниң гутаран еринде пайтундан дүшди. Онуң башы ширазы телпеклиди. Валя онуң эйранлы я-да азербайҗанлыдыгыны чак эдип түркменчеледи.

— Агам, бу якында ир-иймиш сатылян дүкан ёкмудыр?

Азербайҗанлы бу овадан рус гызының пәкизе түркмен дилинде геплейшине гөзлерини петредип, гең галма билен серетди. Якын гелди хем хырыдарлык билен совал берди.

— А гыз, нә дийрсиз? Мен баша дүшмемишем...

Онянча төверегине гөзүни гездирип дуран Валяның гөзи овадан язылан витрина дүшди. Шол яна гадам басандан, янкы:

— Сиз, а гыз, дүкан истирсиз? — дийди.

Валя ызына гарап:

— Хава. Анха, бар экени — дийди.

Яңкы гейнүвли адам:

— Бәли. Ол Петросяның бакалейиди. Орада нә истирсиз, варди, Истирсиз, апарым? — дийди.

— Ёк, саг болуң! — дийип, Валя дашлашып гитди хем хәзирки Житников көчесиниң Тамань билен тапышян ериниң илери йүзүнде полы овадан дашдан дүшелен бакалея гирди. Онуң илери бурчунда гөзлери петрәп дуран гайшак мурт, маңлайы чыпар, хайбатлы адам эт сатярды. Ол:

— Гелиң — дийип, өз янына мүшдери чагырса, Валяның габат өңүнде нохутлы сары кишмиш сатып дуран өз күнҗүли халвасыны өвйәрди. Булар бир-бирлерине өрән меңзешдилер. Валя оларың догандыкларыны деррев билди. Герек затларыны алып, дессине гелен ызына гайтды.

Башыны галдырман, дашлы көчәниң керпич дүшекли гырасыны сырып барярды. Көчеден ызлы-ызына җаңлы пайтунлар гечйәрди. Ол эгленмән, салгы берлен харбы госпиталың гапысына барып аяк чекди. «Юрик эййәм гелип, менден өңүрти онуң янына барандыр-ла» дийип, коридоры сырып уграды. Бу голтугы ир-иймиш совгатлы барян гызы ичери ювян яшаҗык санитарка саклады. Валя оңа Марта Марокинаның ызындан геленини айтды.

Коридор билен ол Валяны алып барярка, чалаҗадан:

---

[1] Хәзирки Биринжи май көчесиниң өңки ады.

— Онуң хич кими ёкдур ахыры — дийип, өз угруна Валя эшидер-эшитмез эдип гепледи.

Валя сакга дурды-да:

— Хич кими ёк? — дийди.

— Ёк диййәрди. Мартаның өзи шей диййәрди...

— А фронт ёлдашы хем ёкмуды?

— Он-а билмедим, ятан болмасын, сиз шу ерде дуруң — дийип, ол улы бегенч билен ичерик гирип гитди. Эгленмән дерре чыкды. Ол гыз мунуң хоссар чыкышына эдил өз ызындан гелен ялы бегенди.

— Ятыр. Өз-ә инди турар — дийди. Соңундан хем: — Гелинсиңиз инди ызыңыза гидип отурмаң-да, янындакы отургычда отурың, оянар. Янында хич ким ёк. Палатада екеже өзи—дийди.

Валя аягының бурнуна басып, ювашҗадан ичери гирди. Башга зат гояра абзал болмансоң, ол голтугындакы затлары өз гурсагына гысып отырды. Ине Валяның өңүнде йүзүнден нур ягян узын бойлы, гөрмегей, эмма агыр ярадан, узак фронт жепасындан эҗир чекен гыз нерессе чага ялы рахатҗа дем алып ятыр. Валя онуң йүзүне середип отурса, басым оянҗагыны билйәрди. Өз янындан «Бу гыз Юсубың дең-душрагы бардыр, яшы йигрими милерден ашан болса герек» дийип чаклады.

Марта Самара губерниясынданды. Онуң эҗеси башгырт, атасы русды. Атасы байың фабригинде гара гүнде көсенип йөрен ишчиди. Марта яшлыкдан зәхмете бишен, эмма рехимдар, акыллы, ховпдан-хорлукдан эйменмейән, кынчылык гөрен гызды. Ол барада Юсупдан кән затлар эшидипди. Юсуп өз командири Кокшаров билен ерземинде яшаярка, бир гиҗе разведка гидйәр. Шонда ол душман постунда иркилип отуран сакчыны аркан басып, агзына эсги дыкяр. Шол тутушлыкда душман онуң элиниң аясыны чейнәп, агыр яра саляр. Юсуба медсестра Марта беркидилйәр. Эмма Юсуп диен этмән элини аздыряр. Болса-да, соң бу бежерйәр. Соң-соңлар хем онуң билен өвренишен гыз хоссар гөзләп, кәте Юсубың янына баряр. Шонда бир гезек Юсуп оңа гыңырсырап, гөдегрәк җогап берйәр. Марта шонда гөвни галып, бу ере өзүниң хоссар гөзләп гелйән етим гыздыгыны айдыпдыр. Ызындан хем Марта оңа шейле гүррүң берипдир.

— Элмыдама какамың өз хоҗайынына, фабрикант хем улы ер эелери — помещиклере ичи янып дурды. Догрусы, шол вагтк‍ы патыша дүзгүнине гаршыды. Патышаны тагтындан агдардык, инди хөкүмет өзүмизиңкидир, эмма оны өзүмиз элимизе яраг алып горамасак, бизиң әхлимизи тутуп дара чекерлер — диййәр. Ине ол шей дийип йөркә, бирден «Большевиклери гырып, ак патышаны ене тагта чыкармалы» дийип, акгвардиячылар обамыза дөкүлдилер. Мениң какамы хем идирдедип ишиге чыкардылар.

— Йөр, ак патышаны горамалы, большевиклери ёк этмели, бол урша — дийип, түпеңиң тейи билен онуң түмпүҗине уруп йыкдылар.

Ол еринден турды-да:

— Сиз дәлиредиңизми, харам нежислер! Мен ган дөкүп яңы газанан хөкүметимизиң гаршысына инди элиме яраг алып гидеринми? Түф, нежислер — диййип, оларың йүзлерине түйкүрди, ызына гайтды, ана шонда аклар онуң еңсесинден атып өлдүрдилер. Эҗем хем ачлыкдан өлүп барярка, мен оңа-муңа ялбарып, кеселхана элтдим. Ол хем шол ерде өлди. Маңа дөзмән, доктор Издебская дагы өз янларында алып галдылар, иш өвретдилер. «Ене аклар Түркүстанда гозгалаң турзупдыр» диййдилер. Деррев бизи ол ерден алып гайтдылар, Қазань полкуна, соңра Түркүстан полкуна беркитдилер. Биз Руссиядан гелип, Закаспий фронтуна дүшдүк. Түркменистана гелдик. Душак, Қака диййлен ерлерде бизиңкилер от-ыссың ичинде кән гырылдылар. Софья Издебская билен биз яралылары аркамыза алып, сүйрәп, окуң астындан чыкарярдык. Ёлдаш Тимошков солдатлара: «Дурмаң, сиз хем көмек эдиң. Олар ядап өлдүлер» диййип дөзмән гыгырарды. Соң ол «Буларың эден хызматларыны ватан ядындан чыкармаз, мен китап язарын, шонда буларың атларыны тутарын, тарыхда галар ялы эдерин» диййип, ол улы командующий боланда-да, бизи ятлаярды, чүнки «Биз нәче муң километри уруш билен әдимләп гелйәрис. Басым душманы сүрүп деңзе дөкерис. Ине басым бу Гарагумуң хорлугындан хем дынарыс, сениң яныңы алып дурмарыс» диййип, Юсупдан кине эден экени. Эмма ене-де Красноводскиниң этегинде онуң башына иш дүшенини эшидип, барян фургонындан товсуп дүшүп, шоны тапмага ылгап гидйәр. Өң янында бомба ярыляр, өрән агыр яраланяр. Шол гүн хем уруш гутаряр. Красноводскиден гайтарылып, шу ере иберилйәр. Шондан бәри инди-индилер акыл-хушуна гелип, адам танамага башлаяр. Эмма шу ай ярымлыкда муңа хоссар чыкып, ызындан гелен болмандыр. Хатда гарашяны-да болмандыр. Шонуң үчин хем Валяның ол гызың йүзүне дикан бакып: «Фронт ёлдашы хем ёкмуды?» диййип сорамагы ерсиз дәлди.

Валя онуң гөзүни ачарына гарашып кән отурмалы болмады. Марта диң-аркан ятышына кирпиклерини гырпылдадып, ахырым гөзүни ачды. Илки ёкарык, соңра гапдалында гарашып отуранa гөзи дүшүп, хениз онуң кимдигини хем сайгарман йылгырды. Башыны ондан тарапа өврди. Бир тисгинҗек ялы этди-де, ене гара гөзлериниң гайшып дуран кирпиклерини гырпылдадып:

— Сиз кимиң ызындан гелдиңиз? — диййип сорады.

— Сизиң — Мартаның ызындан!

— Ёк. Мениң ызымдан гелҗегим... — диййип, ол ганы гиден юкаҗык додакларыны кемшертди. Эййәм гөзүнден монҗук ялы яш чыкды.

— Багышлаң! Мен сизи танамадым?

— Мен Валя! Сиз бозулмаң! Алың, бу сизе эҗемден совгатҗык — диййип, гетирен затларыны онуң гурсагында гойды. Онуң

гөзяшыны өз акҗа яглыгы билен сүпүрди-де, маңлайындан о... шады. Отургыҗыны янына сүйшүрип, онуң үстүне абанды.

Марта ене гөзлерини юмуп, бир зат пикир эдйән ялы болды. Сонра ювашҗадан өз угруна:

— Валя? Ким Валяка? — дийип пышырдады.

Валя йылгырды, овадан аху гөзлерини оңа дикди.

— Сиз Юриги танаярмысыңыз?

— Юриги?

— Хава, Мередовы?!

Марта гара гөзлерини балкылдадып гинден ачды-да:

— Юригими? Ол дирими? — дийип, горка-горка сорады.

— Элбетде, дири. Софья Александровна мунуң янына ге... мэндир-ов.

Марта ысгынсызҗа пэк голуны маңлайына гойды, гөзүн... тутуп, шу минутда ол гөр нэхили пикирлери акылындан гечирди. Сыркав догумланып, «Ол нириде?» дийип сорап билмесе-де: — Сен шол Юригиң Валясымы? — дийди.

Валя бир гүлди-де:

— Хава, мен шол Юригиң Валясы — дийип, оны гужакла... өпди.

— Мен сениң... Ёгса-да сен менден кичисиң, «сен» дийип башландырын, айып гөрме!

— Ёк, ёк. Киҗидирин. Яңы он едиме гитдим.

— Мен сениң хатыңам окапдым.

— Билйэн...

— Билйэн? Айтдымы? Эмма кейпине окатманды, гыҗыт үчин окадыпды.

Валя онуң маңлайындан сыпап, ене-де сөзи башга яна совҗак болды. Ашак эглип:

— Билйэн... Хеммесини эшитдим. Сиз гынанмаң. Ёвуз гүнде ёлдашлы болмак багтлылыкдыр.

— Мен эгер багышласаң, догрумы айтҗак, оны говы гөрүпдим.

— Мен хакыт шоңа миннетдар! Юригиң башына иш дүшенде, җансерек болуп середипсиң, ёлдаш болупсың, ахырында-да ене шоны гөзлэп баряркаң, хелэкчилиге сезевар болупсың. Мен нэме дийип кине эдейин? Мен барыны, сениң хем хич кимиң ёкдугыны эшитдим. Шонуң үчин инди хем мен саңа хоссарчылык эдейин дийип гелдим, агтарып тапдым, ягны тапдык...

— Тапдык?

— Хава, тапдык. Юрик билен сени гөрмэге биле гелдик.

— Олам гелдими?

Юрик хич кимден баслыгман, гөни гелип ичерик гирди. Мартаның соңкы «Олам гелдими?» сөзүни эшидип, гелип, онуң янында дызына чөкди. Баса дүшүп, онуң йүзүнден-гөзүнден өпди. Юсуп өзүне:

— Ине олам гелди. Хут сени гөрмэге гелди — дийди.

Марта бегенжинден ичи-ичине сыгман аглады. Булар онуң ики янындан басалап өпдүлер. Валя: «Аглама!» дийип, онуң гөзяшыны сылды. Юсуп болса онуң алын сачыны сыпалап:

— Шу вагт доктор гелэйсе: «Сиз сыркавы агладярсыңыз» дийип, икимизем ковар, гой — дийди.

Шол халатда Марта гөзяшыны ики яна сылып йылгырды. Фронтдакы болан ваканы Валя середип, гүррүң берип башлады.

— Гөр, бу эркеклери... — дийди. — Булар хөтжет болярлар. Врач «Гит-де, Мередовың даңысыны тэзелэп гел» дийип, мени мунуң үстүне иберди.

— Ери онсоң? —дийип, Валя онуң ачылышянына бегенип хас якын эгилди. — Айдыбер, хе — дийди.

Марта:

— Гөр, гөр, ол айтма дийип башыны яйкаяр — дийди-де довам этди. — Барсам, догрусы, ол разведка гидип, гич гелип ятан экени. Мен хем сениң шу гелип отурышың ялы, ювашжадан барып, онуң янында отурдым. Землянка бирнеме ыш дүшер ялы эңсини совдум. Оярмага дөзмэн, гайдан ерим хем эп-эсли болансоң, «Хей, бир гонданмазмыка я-да бэрсини бакайса, аңсатлык билен элини тэзеден сарап гидип болмазмыка?» дийип отурдым. Өз болуп отурышыма өзүмем нэгиледим. Ол мениң йүрегимиң тарсылдысыны я дар ерземинде дем алшымы эшитдими, бир гозганды. Мен өңденем гыссанып отурамсоң: «Юрик, мен сениң элиң саргысыны тэзелемэге гелдим» дийдим. Ол еринден туруп: «Баш үстүне!» диймегиң ерине янына баран мен еке гыз машгала-да болсам, онда хем ымгыр чөлүң ичинде, гараңкы ерземинде йылгырып гаршы алмады, аңырсыны бакып, түңңерип ятышына элини менден тарапа терсине узатды. ««Ине сарабериң» дийди. Ёкуш гөрдүм. Доланып үстүне бармадым, ол хем гелмеди. Ахыр хем элини совук сува сокуп аздырансоң, дайзасы Мария Константиновна янына барыпдыр.

Юсуп:

— Сен хелэкчилиге дүшенде, фургон билен кеселхана гетирипдилер. Сен ол вагт өзүңи билйэн дэлмикэң дийип, мен хем илки бихабардым. Сен жан берҗек ялы, эрбет херекетлер эдипсиң, төверекден далда гөзлейэн ялы болупсың. Шонда Мария Константиновна середип дуранлар: «Шу гөзи билен бирини агтаряр» дийипдирлер. Ол шонда ылгап гелип, мени сыркав отурдылып тигирленилйэн телешка салып, сениң янына алып барды. Гөрсем, сен жанховлуна гана боялып ятышыңа төверге гөзүңи гездирйэрсиң. Маңа гөзүң дүшди. Танадың. Гөзүңи юмдуң-да сүйнүп башладың. Шондан соң мен туруп билмэн, бир яна эңленими билйэн. Догрымы айтсам, шол вагт хич ким хем сени дири галарсың өйден дэлмикэн диййэн. Хатда мен-э төверегинде доктор хем гөрмэндим. Гиҗэң бир вагты өзүми дүрсэп гөзүми ач-

сам, гараңкы ичерде ювашҗадан басып, энеке гезип йөр. Яным... чагырып сорасам: «Элбетде, гызың ягдайы агыр. Эмма операци... оңат гечипдир. Умыт этмели» дийди.

Шол умыт эдип йөршүмиз. Ашгабада алып гайданларын... айтдылар. Ёгса-да мени хем шол ерик еке барып, Валяның ал... гайданыны билйән дәлсиң?!

— Ёк, бейле болуп билмез.

— Ине отыр. Сорай — дийип, Юрик оңа бармагыны узатд... Валя гүлйәрди.

— Ынанмаң, он еди яшыны хем долдурмадык гызыны к... фронта, Красноводскә гойберер?

— Ине сорай — дийди Юсуп, ене довам эдип: — Мениң ш... ерде сыркав ятанымы эшиденден, гечип барян отла япышып, би... гарры проводник аялың поссунына гирип уклапдыр. Эртир ояны... гөзүни ачса, ана Красноводск диййәрлер. Гөни барды, алып гайт... ды. Бир шинелиң ашагында эртеки айдышып даң атырдык. Ги... җе ятман, мунуң гөзлегинде көсенипдирлер. Эне-атасы гүнор... тан өйлерине баранларында, мунуң: «Яралы Юриги гетирип, ке... селхана ерлешдирдим» диен хатыны гөрүп, муны юкрукламагы... ятларындан чыкарыпдырлар, мениң яныма ылгапдырлар.

Гүлүп шәхти ачылан Марта:

— Валечка, доганҗыгым, шу чынмы? — дийди.

Валя гүлүп:

— Чын. Ёгсам мен хем кичиҗиккәм, мундан юмрук иенди... рин — дийди-де, еринден турды.

— Юрик, биз отлудан гиҗә галып барярыс!

— Вах, Марта багышларсың! Гутул, гыйылма, гөршерис — дийип, Юсуп хем гайра чекилди.

Онянча гапыдан бир аял гелди.

— Багышлаң, ызындан гелйән ёкды. Гелип, говы эдипсиңиз. Ене гелерсиңиз-дә. Инди булара гүнорта нахар хем чекилип башланды — дийип сыпайычылык этди.

Юсуп оңа-да:

— Багышлаң! — дийип, хошамайлык этди.

Валя оңа деррев адресини язып берди.

— Сен гысылма, ятдан чыкармарыс — дийип ыкҗам огшады. Юсуба середип:

— Сен нәме? Бар, хошлаш, огша! — дийди.

Булар гайданда нәче сакланҗак болса-да, ызларындан йылгырып, бармаҗыкларыны булаян гызың гөзүниң яшы дурмаң чекгелеринден сырыгды.

Онуң аглап галмагы буларың йүреклерини паралады. Гынанч билен гайдып гелйәрдилер.

Болса-да, булар гайдан агшамы Марта узын гиҗәни оларың өзүнде гоян тәсири билен гечирди. Соңра аркадаглы болан ялы өрән рахат уклады.

6-нжы бап

КЕБАПХАНАДА

Юсуп билен Валя кеселханада ятан Мартаның янына барып гайданындан соң, бираз тукатлыга баслыгып йөрди. Ахыры Юсуп сакга аяк чекип сакланды:

— Энтеклер отлы гидере вагт кән. Бир зат иймесег-ә, ач йыкылжак. Догры дәлми?

Валя йылжыраклап, кепән додажыкларыны ялады-да:

— Ханы сынанып гөр. Гарбанылса кем дәл — дийди.

Юсуп онуң голундан тутуп, өңе херекет этди. Тамань көчеси билен бараркалар, өңлерини кесип гечйән Кирпичная (хәзирки Карл Либкнехт) көчесине етенлеринде, Юсуп ене аяк чекип илерлигине бакды. Илки өркүҗинде гар ятан Көпетдага середип:

— Хол гиң мейдандакы башына гызыл чайылан әгирт бинаны гөрйәрмин? — дийди.

— Хава, гөрйән.

— Гөрсең, ана энең «Барың-да, никалашың» диййәни шол бутхана. Гиделими?

Валя онуң голундан силкип:

— Сенем-ә...—дийди. — Йөр, эҗем сораса, бардык дийәерин.

Буларың өңлеринде кервенсарайың бейик ховлусы гөрүнйәрди. Шол тарапа гадам урдулар. Хыва көчесиниң бурчуна етенлеринде, ерземиниң гапысында кебапхана дийлен хата душдулар. Онда мүштерилере эл булап дуран овадан хаты болса-да кебабың ысы ашакы ерземинден гелйәрди. Булар керпич басганчакдан ичи гараңкырап дуран гиң кебапхана индилер. Эмма отургыҗа отурып-отурманкалар, Валяның лапы кеҗикди, йөне оны дуйдурмады, сабыр эдип, сыр бермән сакланды.

Кебапхананың ичи гинди. Илерисиндәки көп санлы дережеҗиклерден өлүгсиҗе ягты дүшйәрди. Ичинде килең хер тарапында еке адамдан отурылян столлар билен угурсыз отургычлар барды. Нахархананың ичинде отуранлар көплүк дәлди, сейрекди. Эмма залың ичиниң түссеси галыңды, ховасы агырды. Чишлигиң якымлы ысыны аҗы гоңурсы ыс басярды. Илерки ягты дүшйән дережәниң ашагындакы кичиҗик столуң хер тарапында бир гарры өңе бүкүшип, эгинлери сары поссунлы бир-бирлери билен сүсүшжек ялы япырылышып отырды. Башларында гаракөлүден Эйраның ширазы телпеги барды. Оларың столларының үстүнде ики саны гара чай гуйлан булгур билен дикеч гантдан ушаҗык догралып долдурылан гантдан барды. Олар чайларындан кәте бир овуртлап, бирсыхлы ортада түтәп дуран бухар теммәкили сув чилиминиң найыны чаңыдып сорярдылар. Локурдавук сувлы чилимиң найы узынды. Оны бири ыкҗам сорандан соң, гаркыҗаклап ашак эгилйәрди-де, найының ужуны ёлдашына узад-

ярды. Бу нешеден габаклары чишен гаррылар төверегe сер салман, өзбашларына хумар болшуп отырдылар.

Кебапхананың эеси, элбетде, галапын ерде болшы ялы, ... казлы адамды. Ол чишлик-кебабыны елпәп, ожар одуны бур... садярды. Гиден улы залда отуранлара еке гуллукчы хы... эдйәрди. Ол кебап-чишликлери легени билен келлесине ... голларында чайлы чәйнек билен ики яна ваз ясаярды. Шол ... гапыдан бир мүштери гелди. Ол отурҗак еринде ерлешип-ер... мән:

— Гарамәммет, бир чәйнек аҗы чай — дийип гыгырды.

Хызматчы:

— Лепбей, агам, бу сагатда! — дийип, эййәм онуң яны... тайяр болды.

Чайчы ахыры өзара гүррүңлешип отуран Юсуп дагының ... янына гелди.

— Нә истирсиз, буйруң! — дийди.

Валя бу затлара огрынча сын эдип, йылгырып отырды. Юсуп оңа:

— Бир порс лүле кебап, бир-де чишлик, бир-де ширин чай билен лимонад — дийди.

Хызматчы:

— Баш үстүне, бу сагатда — дийип, илки ики бүкүшди, соңра товсуп, ашпезиң янына барды. Ол салымыны бермән, хеммесини бир легене салып алып гелди. Олары гоюшдырып:

— Багышлайың! Ак нан гетирим я-да күнҗүли чөрек? — дийди.

Юсуп оңа:

— Күнҗүли чөрек? — дийди, Валя болса: — Икисинден-де аз-аз — дийди.

Хызматчы ене:

— Баш үстүне, бу сагат —дийип ылгап гитди.

Деррев ики саны акҗа көке билен йүзи күнҗүли сүйри пүрсян чөрегини гапдалының азаҗык лабашы билен алып гелди. Булар ишдәменлик билен ийип башладылар.

Валя япырылып лүлекебап ийип отурышына габак астындан гайракы бөвре гөзүни айлады. Ол алагараңкы бөврүң өңи тутулыды. Хер ачылып-япыланда, улы тагта чарпаяда кесерип ятан реңки өчүк адамлар гөрүнйәрди. Оларың кәбири өз көне донуны я йыртык ектайларыны ашакларына дүшенип, өңлериндәки көрегсиҗе янян чүйшелере бир зат тутуп шыгладып ятырлар. Шол тарапдан гоңурсап якымсыз ыс гелйәрди. Яңкы тутының анырсында кесерип ятанлар үфлис тиръекилерди. Арасында эйранлы-да, түркмен-де, күрт-де барды. Олар өз үфлис эшиклерини ашакларына язынып, кәси лүкгеленип тиръек дүделериниң найындан гечи эмйән ялы сорушып ятыр. Оларың араларында карт ойнуна башы гызып, өлүшәйҗек боляпларыда эшидилйәрди, месликден ичерини гөчүрейин диййәнлер-де барды. Гоңурсадып мең чекйәнлер-де билдирйәрди. Нахархананың эеси олардан надылды.

— Еймирлер ичмирлер, җенҗел эйләп баш агырдырлар — дийип зейренйәрди.

Элбетде, ортакы столларың башында япырылышып нохутлы пити ийип отуранлар-да, күфте-кебап ийип отуранлар-да барды. Вагт гечди, ийип-ичип йүзи дуруланан Валя ювашҗадан пышырдап, Юсуба бу ере гелишлеринден йүрегинде якымсыз дуйгы дөрәндигини айтды.

Олар хасаплашып ерлеринден турҗак боланларында, бу ерик чишлик иймәге Юсубың сөвеш ёлдашларындан бүзмейинли Говшут Өвез билен аслы марылы, белли теҗен партизаны Гызыл хан гелип гирди. Гадырлы саламлашып, янашык столда отурдылар. Хызматчы Гарамәммет деррев оларың янына товсуп гелди-де:

— Буйруң! — дийди.

Говшут Өвез оңа ики чишлик буюрды. Эмма Гызыл хан:

— Дур. Маңа бир порс пити хем гетир — дийди.

Хызматчы ашпезиң янына гитди. Онянча ене ики саны беземен төке йигиди гелип, эдил гирен ерлериндәки столуң башына айланышды. Олар өрән гейнүвли, хайбатлы, биллери ак сап пычаклы, тирме гушаклы, эгинлери гырмызы донлуды, бириниң башында гара силкме, муртлары сых-сых, бейлекиси улы гөзлери янып дуран җайты мурт, башы ак телпекли, бойы-да бейлекиден гысгаракды. Юсуп булара гең галды, чүнки йигитлер дийсең хайбатлыды.

«Олар шол атлары әлеме яйран Гурбанмәмет Баба билен гөзсүз батыр дийилйән теҗенли Аннамырат Потра дәлмикә?» дийип, Юсуп бирхили өз гылыгына махсус болмадык гызыкланма билен сорады.

Гызыл хан деррев:

— Байба, өзүң билйәң ахыры, уршы бу ерде биз гутардык. Гурбанмәммет Баба достумыз бу вагт гыргызларың юрдундамы, Семиречъедеми уршуп йөр. Шейле дәлми? — дийип, Говшут Өвезден сорады.

Ол деррев жогабыны берди.

— Хава, ол өз гөкдепелимиз, тагамы. Ол Гызыларбатдан ызына гайтарылып, башга фронта иберилди, элинде аты билен гылыҗы болса, затдан гайтмаз, гараголдур — дийип, фронт ёлдашыны тарыплады.

Онянча Гызыл хан:

— Гөзсүз батыр диййәнлерини сен гөренем дәлсиң. Ол бидөвлет ченсиз батыр хем мергендир. Теҗенлилериң оңа Аннамырады ташлап, йөне «Потра» дийәймелери барды. Ол болса бу вагт Лениниң чакылыгы билен Петроградың аңырсында Кронштаты горап йөрмүш, «Ленини хем гөрүп, докладыны диңледим» дийип, бир бәрик гайдана гүррүң берипдир. Урушян ери деңиздемиш, Граншат дийдими я Кронштат дийдилерми, өз-ә юрдумызың аягуҗумыш, шоны саклаярмышлар — дийди.

— Эйсем булар кимкә, өзлер-ә йөңе адамлар дәл, я бай огуллармыка? — дийип, Юсуп ене ашакдан пышырдады.

Говшут Өвез оңа:

— Юсуп җан, сен догры айдяң, булар йөне адамлар дәл, йити гөзли, гайшак мурт-а сен илки гелип урша гошуланда гөрүпдиң. Танадыклары бәрик гелип гөршерлер, бай огулларам дәл-де, өз түркмен герчеклеримиз. Олар гарамаяк-да болса, өзлериниң җемгыетде орун тутҗакдыкларыны билселер, башларыны чарарлар. Мен олары танаян, узын, овадан, гара телпекли пишге муртла Сухан ишан диерлер. Оны улы ил танаяндыр. Бейлеки ак телпек, йити гөзли, җайты мурта болса Гарыпназар диерлер. Икиси хем шу янашык Көшүден, батыр, эденли гоч йигитлердир — дийди.

Юсуп:

— Болса-да, дийсең гөрмегей йигитлер экени. Улы орна мынасып йигитлер... Инди хөкүмет өзүмизиңки, шолар ялы эденли йигитлер көп болаверсин. Багышлаң, биз хәзир отла ховлугярыс, Гызыларбада гитмели — дийип еринден турды.

Онянча Гызыл хан:

— Оглум, бу янындакы рус гызҗагазыны алдыңмы я йөне ызыңа тиркәп йөрмүң, әлхепус, гөркли машгала экени — дийди.

Гызыл хан бу сөзлери Валя дүшүндирмеҗек болуп, гүмми-сүмми эдип айтды. Юсуп йылгырды-да:

— Сен мунуң какасын-а билйәнсиң. Мен шуларда улалдым, өсдүм. Билйәрмиң кимиң гызыдыгыны? — дийди.

Гызыл хан газакы йүзүни галдырып, арасы ачык муртларыны сыпалап:

— Ёк — дийди.

— Андрей Андреевичиң гызы. Атасы билен фронтда билс болмадыкмы нәме?

Муны эшиден Гызыл хан билен Говшут Өвез:

— Ах, шейдийсене — дийишдилер.

— Онда бу-да атасы ялы түркүчедир? — дийип сорадылар.

Юсуп:

— Хава, түркменчә өкде — дийди.

Гызыл хан гүлди-де:

— Онда, иним, алның-багтың ачык болсун, элден гидермегин, чүнки икимиз ялы бадрага галың берип, өзүңкиден гелин алаймак аңсат дәл. Менем кырк яшанымдан соң өйлендим. Онам, билйәрмиң, ким өйлендирди.

— Ёк — дийип, Юсуп сакланды.

— Әзиз хан. Оны мен гиҗе яныңыза етип баряркам, Паскуцкиңкиде гүррүң беремде, сен эшитмәнмидиң.

— Әй, ёг-а.

— Ёк, чын. Ине Говшут билйәндир, сорай.

— Вахей — дийшип, икиси хем гүлүшди. Онсоң Гызыл хан айдып берди.

— Мен Эзиз ханың йүзбашысыдым. Әгирт улы отрядың бири атлы-яраглы мениң голумдады. Бир педерпәлет «Гызыл хан Мары тарапдан аклары гөтиилигине сүрүп гелйән Гызыл Гошун өз душларына гелдиги, отряды билен шоңа гошулҗакмыш диййәр» дийип, Эзиз хана айдяр. Хан деррев мени өерди-де:

— Инди ашна болдук. Өйли-ишикли этдим. Йөне яңкы ялы дөнүклик гүррүңини доланып эшитмәйин, эшитдигим атарын — дийди.

Мен хем: «Хан ага, хатырҗем бол, инди сен мениң аягымы душап билдиң» дийдим.

Ол аркайын болуп, гошунының аграмыны маңа табшырды. Өзи Теҗениң Агалаң диен ерине гитди. Ондан соң мен хем гызыллар якынландан, яманланларың эдишлери ялы этдим, ягны гечен йыл Ораз сердарың ёлбашчылыгындакы акларың ыза чекилип гелйән лешгерлери большевиклериң гысмагы билен Марыны ташлап, Теҗене якынлашыберенлеринде, бизем Паскуцкий билен бирхили угруны тапып, Гызыл Гошуна, Тимошковың адамларыка гошулдык, меньшевиклериң мекгесине мүндүк. Олары Каканың төверегине геленлеринде дерби-дагын этдик. Догры, бизи хем алдава салып заяладылар. Гызыллар яңадан бир бат алып урдулар велин, аклар Ашгабатда-да дурман, Шагадам тарапа тутдурды. Юсуп җан, өзүң Куйбышев, Паскуцкий дагың янындадың. Менден говы билйәрсиң, индем болса иңлис интервентлерини ак эс-эрлери билен лүкгеләп, барыны деңзе дөкүп гелшимиз, бизем Каспи фронтуны гутарып, инди өе барярыс. Сизем, Юсуп җан, гидйән болсаңыз, саг-аман барың. Тимошковың янына барып гайтдыңызмы?

Дик диренип дуран Юсуп йылгырып:

— Хава — дийди.

Онянча сыпайы Говшут Өвез хем еринден турды. Юсубың элини гысды. Валя тарап гашыны гозгап гойберди. — Юсуп җан, ат аркасы гутлы болсун! — дийди.

Юсуп утанып, аңырсыны бакан Валяның еңсесинден середип: «Таңры ялкасын, хер киме-де акҗа гелин етирсин» дийди.

Гызыл хан хем ондан соң:

— Хава-да, ёгса-да, бу өңүртди, Юсуп җан, өзүңки болса, несип этсин, халалың болсун, әлхепус, нәхили говы — дийип башыны ырады.

Юсуп Валяның голундан тутуп: «Гиҗә галаймалың, саг болуң онда» дийип, өңүни башлап гапа уграды. Бу вагт яңы гелип стол башына геченлер олары гапыдан чыкып гидйәнчәлер, гөзлери билен уґратдылар. Олар гиденлеринден соң болса, өз отургычларыны гөтерип, деррев Гызыл хан билен Говшут Өвезиң янына гелдилер, яңкы гиденлериң кимлердигини сорап башладылар.

Яңкы чыкып гиден Юсуп билен Валяның болса бу вагт нә белаң үстүнден баряндыкларыны билйән ёкды, оны хатда оларың өзлери хем биленокдылар. Отлының гелер вагты якынлашаны

үчин, олар гыссанышып, шол ерден Хыва көчесине чыкдылар. Көче чолалыкды. Онуң диңе аңыркы көп мәрекели бурчунда го-
ша ябылы пайтун иркилип дурды. Булар әдимлерини йыгалтды-
лар, башга бири чыкып өңүрдәймәнкә етишҗек болдулар. Юсуп
Валяның элинден тутуп энди. Эдил ичиңи якайын диен ялы, шол
вагт аңыркы көчеден бир мащык телпек чыкып, сен-мен ди-
гелип, әпет гөвресини пайтуның юмшак ерине гойберди, ол та-
чөкүпди. Оны гөрүп, өрән ахмыр эдип әдимлерини говшатдылар.

Олар башга пайтуның гелерине гөвүн этдилер. Шонуң үчин
өңден гелип, пайтуна мүнене назар хем этмән, өз гүмүрдилери
билен болдулар. Ёгсам булар ол гелип әвмән, пайтуның үстүн-
де чөкениң өз яйласына гелен ялы телпегини дызының үстүне
атып, гара әйнегини хем айрып, элхенч готур йүзүндәки апбасы
ялы яныл дуран еке гөзүни гөрерди хем оны еке гөз дөвминә
дийип эйменердилер, арман, гөрмедилер, назар хем этмедилер. Ол
диңе булар алңасап өзүнден тарапа угранларындан соң, хайдан-
-хай телпегини гейип, гара әйнеги билен хем готур йүзүндәки
сокур гөзүниң үстүни өртди. Ол деррев буларың пайтунча йүз
тутмак хыялының өңүни габалаҗак болды, иркилип отуран чүри
телпек пайтунчыны бичак гыссап, соңра отуран еринден йүре-
ги ярылан ялы туруп, Юсуба «Икимиз ене бир душушмалы-
ха боларыс» дийип азмланды. Юсуп ине диңе шондан соң өзүне
хемле атян поззам телпегиң кимдигини билип галды. Арслан
ялы атылды, билиндәки җөвхер пычак асманда ялдырады.. Эм-
ма агыр мәреке ара дүшүп, эййәм пайтун дашлашды. Шапба
маңлайына уруп, ере чөкди, иң эзизиниң өлүмине агламадык
Юсуп шу ерде намысына чыдаман аглады, өз гөзлерини ойкалап
чыкарсам дийди. «Дөрт гөз болуп танамандырыс, ол еке гөз ө
танап, бизе пычак ченәп гитди!»

Ылгап гелип, Юсубы еринден турзан Валя:

— Кимди ол? — дийди.

Юсуп гөзүниң яшыны сырып:

— Вах, ол Гүлзары өлдүрен ганхорым Хаҗыбай. Мен, мен
Эйрандадыр өйдйәрдим — дийди.

Валя хас хем бетер от алды.

— Йөр, шиндем етерис — дийди.

Булар ылгашып барып отла япышанларында, Шагадама ги-
йән гызыл отлының улы составы бат алып уграды. Юсуп барши-
на агзы ачык гызыл вагонларың бирине товсуп мүнди-де, Валя-
ның элинден чекди. Валя гахарына гаплаң ялы улудан дем алып
гоч йигидиң голтугына долды.

Әхли ядавлык ятдан чыкды. «Эмма шол егдегси Хаҗыбайы
хем шу состав билен барян болмагы мүмкин... Валя болса он
андыгы, мени бутнатмаз хем гөзлетмез» диен үнҗи ёл бой
Юсубың йүрегинден чыкман гитди.

7-нжи бап

ПОЛЛЫ МОЛЛА ГҮР БЕРЙӘР

Юсуп илки Валядан тарапа, соңра төверегине гөз айлап:

— Тас галыпдыг-айт — дийди.

Валя русчалап:

— Ёгсам нәме пикир эдйәрдиң? — дийди.

Ичи текиз, йүк чекилйән бош вагоның аңры бурчунда чугутдырып отуран башы гоңуржа телпекли, ак көйнек, эзяка:

— Асыл иним түркменмидиң, гел-де, шу ерде отурыбер. Гел, ашагымызда юмшак ёвшан дүшек бар, дар жалбар хем отурып билерсиң... — дийди.

— Хава-ла — дийди Юсуп. Яшулы соңра дөшүни эдил хоразыңкы ялы гайшардып, били бир гысым, аху гөзлери төверегине шөхле салып дуран, ал янак, пәкизе гыза гөс-гөни сын этди-де:

— Бу-да сенденми? — дийди.

Юсуп бир йылгырып, соңра жогап берди.

— Хава, агам, мендендир...

— Сенден болса... Өз-ә капыр, эй зыяны ёк, гелсин-де, шу мүшдежегимиң үстүнде отурыберсин. Ханы оңа айтсана, ол текиз ерде отурып билеси ёк.

Валя геплемән барып, ичи бугдайлы халтаң үстүнде чугутдырып отурды. Гоңуржа телпек, эзяка яшулы:

— Эй берекелла, отыр, гызым... Дүшүнйәр өйдйән — дийип, өз гапдалында тирсегине сөенип гышарды. Юсубың йүзүне серетди. Юсуп жогап ерине:

— Агам, халтаңда нәме бар? — дийип сорады.

— Мүшдек болансоң, галла болар-да, Марыдан гелйән. Мыхман ерим: «Бош гитме, бирнеме бугдай бир алып гит, Аркачда бу затлар бейле бир болчулыгам дәлдир» дийди. Ол: «Хараза экидип үведибем берейин» дийди. Эмма мен: «Ахалда-да хараз болмаса, дегирменимиз бар, тозадып йөрмән, шу дуршуна экидәейин» дийдим.

— Агам, нирели боларсың?

— Арчмандан. Адыма Поллы молла диерлер, ил танаяндыр.

— Онда чын молласыңыз-да? Мен йөне молла адыны дакынып йөрен, кән соватсыз адамларам билйән. Шонуң үчин айдян.

— Ёк, иним. Яражылы Ахал ахуның биретек чыбыгыны иендирис. Ахыры элипбий-ә өврендик.

— Шейлеми?

— Догры, совадымы чыкдым. Йөне иле кесапатымызы етиремзок, харам ише баш гошамзок, мен дога-тумар берип, жадыгөйлиги хем эдемок, или алдамок. Ил гереклесе, жыназаника ялы зада адамчылык эдип пейдамы етирйән. Обама башганы гөзледемок. Онсоң өз гарып гүнүм....

— Ериңиз, мүлкүңиз кәнми?

— Ниреден кән болсун?! Әхли обамыз өз экинини күкүртли сув шырладып ятан еке чешмеден якяр.

— Арчман атаданмы?

— Хава. Арчман чешмеден.

Юсуп мундан соң эсли дымды. Онянча ене яшулының өзи сөз гатды.

— Бу яныңдакыны нирә алып барярсың? Улы неченжиклериңизиң дагы гызыдыр-да?

— Начальниклериң гызына меңзейәрми?

— Шейледир-ле. Яшажыгам болса, тутумы өрән улы, беземен. Шейлемикә диййән.

Ине яшулының бу сөзүне дүшүнип отуран Валя дуруп билмән дыжкырды.

— Их, асыл бу дүшүнйәрмиди? Татары болмага чемели... Хакыт өз мусулманымыз...

— Онда ника дүшжек-дә?!. — дийип, Юсуп хем гүлди.

— Дүшер, дүшер. Дүшмән нәме? — дийип, Поллы молланың өзем гүлди. Ене довам этди: — Ника диен задың шу отурышына-да: «Ника векилчилигими сизе берйән. Өзүм хем шу йигиде разы» дийдиги гутарды. Мен хем саңа «ак-гөк гейдирме, арпа чөрек ийдирме» диерин, вессалам...

Юсуп:

— Валечка, сен маңа разымы? — дийди.

Валя түркменчеледи.

— Хавва. Разы...

— Ана, молла ага, гөрдүңми? Мен хем оңа ак-гөгүң-ә билмедим велин, ачлык дүшәймесе, арпа чөрегини ийдирмен...

— Ана, омын алла. Болды. Хава, хава болды — дийип, Поллы молла чокга сакгалына элини етирди.

Муңа үчүсем үч ерден гүлүшди.

Юсуп:

— Молла ага, «Отлың үстүнде никалашдык» дийсек, гөрен-эшиден нәме диеркә? — дийди.

— Онуң ниреде боланлыгының тапавуды ёк. Яңкы ника шертини бержай этсеңиз, яманлык йүзүни гөрмерсиңиз. Болды.

Юсуп ене молла гарап:

— Таңры ялкасын! Бир кемимиз шолды. Валя, болды дәлми? — дийди.

Валя:

— Болды. Эжемиң өңүнде дурарлык эдиндик — дийип, молланың аклыгыны берди. Она пул узатды. Молла алып йүзүне сылды, «Багтлы болун» дийди. Валя-да вагонын ол бөврүнде үч чагасы билен сап-сары болуп ятан эгин-эшиклери мазутлы яш аяла сын этди. Оларын бейле янында болса бүкүшип ятан эгинлери шылха-шылха пальтолы, сачлары өсүп, еңсесине дүшүп гиден кирли ики саны жахыл ятырды. Эңкамы гиден, йүзи солак үч чагалы эне хыкгы-чокгы эдип, өзүне ер тапанокды. Кә гышарярды, кә тирсегине галярды. Ол чекеленип сүйди гутаран бош

эммесини эли билен итиберип, якасындан салды. Иң кичиси гызҗагазды. Ол эҗесини чекеләп, гөвүс-гурсагында ысгын-мыдар гоймандыр. Он ики яшлы улы оглы бейле янында өз дерди билен сап-сары болуп, сүйнүп ятырды. Онуң үч-дөрт яшлы огулҗыгы хем барды. «Ямап ерде гай тутды» диен ялы, ине бу вагт ол сыртыны тутуп еринден галды. Хаҗатханасыз вагоның ичинде:

— Болмаса балагыма гойберерин — дийип, ысгынсыз ач ятан эҗесиниң үстүне гыгырды. Җаны янан эҗеси элиниң терси билен оны какып гойберди. Ол арканлыгына серилди. Бу гөрнүше Валя дуруп билмеди, якын гелип эгилди, русчалады.

— Дайза, сиз нирә барярсыңыз?

Ятан хем русчлады:

— Гызым, шоны өзүмиз хем билемзок — дийди.

— Нирeден?

— Поволжьеден.

Валя деррев буларың ачлардыгыны аңды. Гөс-гөни:

— Сиз бу гидип отурышыңыза басым деңзе етерсиңиз. Демир ёл хем гутарар. Нәме «Дашкент нан шәхери» диен ерде дүшмедиңиз? Самарканды, дөвлетли Марыны, Ашгабады ташлап, ёлуң гутаран ерине тутдуруп барярсыңыз...

Ол аял ысгынсызлыкдан башыны өз билегиниң үстүнде гоюп сүйнди. Гызы чекеләп, ене онуң гөвсүне япышды. Эҗесиниң гөзүнден аҗы яш чыкды. Гызҗагаз оны гөрүп:

— Эҗе, аглама! Мен инди эмҗек диймен — дийди. Соңра дырнаклары өсүп гиден кирли бармаклары билен эҗесиниң гөзяшыны сырды. Эҗеси гонданман, зордан дем алып ятырды.

Валя барып, өз сумкасындакы ярты буханка гара чөреги чыкарды. Юсупдан чакгы алып бөлеклешдирди, гетирип булара пайлады. Иң улы бөлегини чагаларың энесине берди. Олар бегенишип гозгалаң тапдылар. Эмма иң улусы билен эҗелериниң нан иймәге-де рагбаты етмедик болса герек. Хер хайсы ондан еке агыз алып, гурап гиден бокурдакларындан зордан гечирди. Болса-да өрән бегенишип, соңабака бары баш гөтерди, үйшүп ийдилер. Валя ол аяла якын барып, дызының үстүнде чоммалып отурды. Ювашҗадан тирсегине галан аяла:

— Адыңыз нәме? — дийип, русчалап сорады.

Аял зордан:

— Гүлсүм Хайруллина — дийип җогап берди.

— Чагалаң атасы ёкмы?

— Урушда... — дийди-де, Гүлсүм соңуны айдып билмән хамсыкды.

Бу вагт Юсуп билен Поллы молла гарабашларына гай хүмүрдешйәрди. Валя ол аялың хасрата баслыгып ятмасыны кешетҗек болуп:

— Өзүмиз дүшемизде, сизем алып дүшерис. Сизиң ялыларың машгалаларыны бир ере йыгнап, интернат ачдылар. Өзүңиз хем шонда гап ювуҗы я там сүпүриҗи болуп ишләрсиңиз. Хеммәңиз

док боларсыңыз. Бу ерде бейле ачлык ёк, болярмы, дайза? — дийди.

— Шейдиң, гызым Самарада, Уфада, Казанда ачлык башланды, йыл гурак болды... Ене бу йыл хем ягын ёк. «Индики йыл хас хем элхенч болар» диййәрлер. Мен перзентлеримп бир халас эдейин дийип, нирә-де болса башымы алып чыкдым.

Валя оңа ене хошаматлык этди.

— Гысылмаң, хеммеси гечер. Сиз татаркамы?

— Хава, татар. Гимназияны гутаран, эмма багтымыз ёк... Ёгсам мугаллымадым...

— Онда хас хем говы. Бу ериниң халкы хем мусулман. Сиз олары окадарсыңыз. Түркменистанда сиз өрән герекли адам. Дилиңиз бир диен ялы, дилмач герек дәл. Гысылмаң, дайза.. Бу ерде сиз багтлы болуп түркмен халкына хем ылым берерсиңиз, гөзүни ачарсыныз. Мунда соватлы адам өрән гыт. Аркайын болуң.

Ол аял: «Рахмат» дийип, ысгынсызҗа йылгырды, йүреги кувватланып дик отурды.

Валя аркайын болуп, инди аңрык дөнди. Юсуп дагының гүррүңлерине зыян бермеҗек болуп, ювашҗадан барып, өз еринде отурды.

Юсуп Поллы молладан сорады:

— Агам, бу йыл хасыл нәхили болар өйдйәрсиңиз, сиз гөренсиңиз?

—Бу йыл хасыл гаты говы болар. Йөне Русиетден бу босуп гелйән ачлары дойруп болармыка?

Юсуп сагынман еринден галды, җогаба тайярланды.

— Болар. Агам, үч йыл мундан өң ачлык боланда, бизи алып чыкан орсларың гара чөреги дәлмиди?! Биз инди оларың башына иш дүшенде, олары ак нан билен эклэрис. Агам, сен дүшүн.. Бир ерде дурҗак зат ёкдур... «Йигиде галлач дийме, гелен йыл экин экер, бай болар» диен накылы билйәнсиңиз ахыры. Олар нәче йүз йыл бәри гараңкыда саклап эзен, хорлан залым патышаны тагтындан агдардылар. Догрумы? Булар юрдуң әхли эмләгини, ерини-сувуны ене өз эллеринде саклап йөрен помещиклери даргатдылар, гарамаяклары гул эдип йөрен рехимсиз байлары җырралдып ковдулар. Догрумы? Ери, ким эклэр?

Молла сагынман:

— Дайхан — дийди.

— Дайхан болса, гой, ер хем, сув хем дайханыңкы болсун.. Хөкүмет хем гарыплардан болсун. Завод-фабриклерде ишлейән ишчилер хем хоҗайының гулы болман, өзлери хоҗайын болсунлар.

— Бе, гарып-пукара ол затлары башарармыка?

— Башарар. Оны башарар ялы, дүшүнер ялы эдип окатмалы, гөзүни ачмалы. Оны, агам, сен хем окадарсын.

Поллы молла бир җыкырдап гүлди-де:

— Бе, гең айт. Бу затлары тапып йөрен кимкә? — дийди..

— Мен-ә дагы хем башга ишим ёк, герек болса окадарын. Элимден геленини аяман. Ким бу затлары тапян?

— Ленин, агам. Хорланан халка хеммәмиз көмек этмели.

— Бә, келлели адам экен-ов.

— Ине, шу соңкы гечен уршы хем гөрдүңми? Ери, шол нәмә герек? Дүнъе дүзелипди. Хөкүмет башына ишчи-дайхан гечипди. Ленин хем онуң эгиндешлериниң саясында еке йыл яшандык. Гөрдүңми, ене оңа ичи янян байлар или алдап: «Орслар ак патышаны агдаран болса, бизе-де гөненчлик береси ёк» дийип, илерден иңлислери чагырдылар. Патыша тарапдарлары билен хем бирлешип, Гызыларбатда, Ашгабатда гозгалаң туруздылар. Ол ерде тәзе гурлан совет хөкүметини йыкдылар. Бу болушлардан говы маны алып билмедик дүшүнжесиз ишчилер, бизиң оба халкымызың хем бирентеги барып, оларың шов-шовуна гошулдылар. Аклар: «Большевиклер хартечҗаллардыр, олары ёк этмели, көмеге етишиң» дийишип гыгырсалар, кәбир дүшүнжесиз дайханлар хем ата чыкып, совет хөкүметини йыкмак ялы хыяната гатнашды. Гызыларбады эеләп, Ашгабада, ондан гечип, Теҗене, Мара чоздулар. Оларам эеледилер. Ери, онсоң оны ёлдаш Ленин эшидәймезми? Ол деррев: «Гайрат эдиң, гарашың, көмек баряндыр» дийди. Яшасын, көмек деррев гелди. Биз ол аклары җырралдып, иңлис агалары билен биле ине яңы еке айлыкда деңзе дөкүп гайтдык. Байлар болса бизиң аклары ковалап гелйәнимизи билип, надан халка: «Ене большевиклер гелйәр, инди барымызы түкел гырар, обадан гума гачың — дийип, өз җанларындан, өзлеринден горкансоңлар, сизи хем гума биле алып гитдилер, оларың аладалары өзлерди. Бу затлара говы дүшүнйәрлер ахыры.

Поллы молла бу затлара диңиргенди, бегенди.

— Инди халк гумдан гелиберсе боляр дәлми?

— Биреййәм гелмели ахыры... Өз ер-сувуна ээ болмалы...

— Догры. Марыдакы гума гачанлар эййәм гелипдирлер. Өзлерем инди байлар билен гыр-тутуш. Гөрйән велин, Юсуп җан, сен догры айдяң. Оларың кәбир эдйәнлери пукараң йүрегине сыгар ялы хем дәл. Шуны бир диңле. Мениң Марыдакы мыхман ерим шейле бир гүррүң берди. Агзымы ачайдым.

Поллы молла гапа серетди-де.

— Хениз Бәхердене-де етемзок. Мен илки сизе марылы ашнам билен нәхили таныш болшумы айдып берейин — дийди.

— Айланып йөркәм гөрсем, базарда эгинлеринде адам отурыбермели, сары телпек, гөзлери хырсыз, эгнинде меле чәкмен, кырк-элли яшларында, эгирт даяв бир адам отыр. Ол бу паныда хич затдан эйменмейән болмага чемели. Янында он-он ики яшларында говуҗа гейнен оглы бар. Мен онуң гапдалында ювашҗадан отуранымда, сатмага гетирен затларына сын эдип башладым. Онуң өңүнде ики саны гыркылык билен бир ат эери бар. Ол эер безелгиди. Мен эерине хырыдар гөзи билен середип униадым. Ол:

— Бир җүре гетирен ахал атым барды. Сатдым. Инди «эрини хем гөзүм гөрүп дурмасын» дийип, базара чыкдым — дийди.

Мен оңа:

— Герегиң ахал аты болсун — дийдим велин, ол гоңрас йити гөзлерини маңа дикип бир дурды. Сынчы гөзи билен серетди.

— Нирели борсуң!

Ол, элбетде, мениң нирелидигими гырмызы донум билен «Герегиң ахал аты болсун» диенимденем билендир. Болса-да: «Агам, ахаллы боларын, аматы душайса, бир алты ганат ак өй билен Мары шкафы дийилйэн овадан шкафы алҗакдым, сатылян ерине барсам, эййэм дагыдыпдырлар» дийдим.

Ол хем маңа өз дийшим ялы:

— «Герегиң ак өй билен Мары шкафы болсун» дийип җогап берди. Ине, оба гиделиң, тапарыс, уссасы өз обамыздандыр, йөрите ясадарыс» дийди. Соңра атыны сатмагының себэбини айтды.

— Мениң алты саны чагам барды. Арада аялым ене-де экиз чага догурды. Ол бенде яш үстүнден өлди. Экизлерем ызыны башлап гитди — дийди. — Бир топар чүл чага галды. Атымы сатдым, етмеди, мүлкүми хем сатып, Эйрандан огурланып гетирилен бир гырнагы алдым. Инди ат-да ёк, эшек-де, ер-де, сув-да. Бу ере гелип талабан базарында отурмагымың себэби-де җүпүне дүшсе, яз гыркымы гелди. Бир мейдан байларың гоюнларыны гыркмага гидэйҗекдим.

Аялым гоюн сагарды, огулҗыгым Ата гузы бакарды.

Мен оңа: «Гараз, байың бакнасы болмалы-да? Ол узага гидермикэ» дийдим.

Ол ялта маңа серетди.

— Ёк, ол узага гитмез, биркн бахары язласалар, ызларындан етдирерлер... Сен аркайын бол, өзүң хайсындан боларсың? — дийди.

Мен оңа: «Мүлкаман боларын» дийдим. «А сен Марының хайсындан борсуң-а?» дийип, өз гезегимде мен хем сорадым. Ол меле чэкмениниң сынларыны силкишдирип еринден турды-да: «Утамыш! А сен?» дийди. «Мен хем утамыш» дийдим.

Яшулы йылгырды-да: «Мен хем утамышдан, сычмаз уругындан, мүлкаман тайпасындан боларын. Онда оба гиделн» дийди.

«Гидэердик велин, биз көплүк-дэ» дийдим. Ол: «Боланда-да биз ахал мыхманы ялы дийип, йөне ерден айдамзок. Ёгсам шонуң ялы даш ерден ненең еке гелҗек? Гиделиң, наньмыз кэн. Ол диййэнлериңи өйчи уссаның хут өзүне ахаллы гарындашларымыз үчин дийип ясадарыс. Шкафы хем Агаҗан усса ясаяндыр. Бир-ики гүн гарашаярыс — дийди. Ене: «Йөрүң, биз мүлкде, даш дэл» дийди.

Гөрсеңизлэң, биз ене ол адамың ызына дүшүп, сүрүмиз билен йөрите өй ясатмага Марының базарындан Мүлкаман обасына мыхманчылыга гитдик.

Мениң мыхман еримиң өй эесине Солтанша диййэр экенлер.

Ол догрудан хем, эдил ша ялы, гөрәймәге хайбатлы, өрән давв адамды.

Бу вагт бирден отлы сакланды. Поллы молла:

— Юсуп җан, середеверн. Бәхердене геләйдикмикәк? — дийди.

Юсуп вагоның гапысындан бойнуны узадып дашарык серетди.

— Хава, молла ага, гелипдирис, шол — дийди.

— Бә, онда нәдерис? Индикем Арчмандыр. Эй, боляр. Ене бир сагат дагы йөремән етеси ёк. Онынча айдып гутарарын-ла — дийип гүррүңини довам этди.

— Биз, шейлеликде, Солтаншаның өйүне бардык. Әй, ол зор адам экен. Бизе гоюн союп сөвүш этди. Шуны ийип гутарянчаңыз, әй хем тайяр болар — дийип гүлди. Шунлукда, агшам нахар ийлип, чай ичиленсоң, ол ердәки бай хем пукараларың арасында болуп гечен гарпышмалар хем гача-гачлык хакында гүррүң чыкды. Бизиң мыхман еримизиң өй эеси бошан чәйнеклери ызына чекишдирип, бир ере үйшүрди-де, ичерини долдурып отуран мыхманларың йүзүне бир гөз айлады. Ортарада дуран чүйшели чыра ичерә шөхле салярды.

Солтанша нәме үчиндир чыраның шөхлесиниң нирелере ялкым сачянына сын эдйән ялы болуп, алты ганат ак өйүң чагаракларына гөз гездирди-де, ювашҗадан гүррүңе башлады.

8-нҗи бап

НАМЫС ҮЧИН, АР ҮЧИН

— Адамлар, өзүңиз билйәнсиңиз, үч-дөрт йыл мундан өң гирман билен урушян орус патышасы намартлаберенде, илки бизе ат-ябы салгыдыны салды. Онуң билен иши битмедик болмага чемели, соң ол душманыны бизиң габа телпеклеримиз билен горкузҗак болуп, телпек салгыдыны салды. Ат бермесегем, бизем шонда адама бир телпег-ә бердик. Гарып-гасарлар эгинлерини гысышып, нәдерини билмән, таңрыдан далда ислесе, байлар-беглер ил ичинде улы говур туруздылар. Олар: «Урша адам сүрүлҗек болса, өңи билен өйсүз-өвзарсыз энтешип йөрен еңиёлуклары, талабанчылык гөзләп йөрен ерсиз-сувсузлары, чага-чугасыз саллахлары ибермек герек» дийдилер. «Ол затлар үчин ыранмаз дөвлетли байларың гапысындан хем гарамалы дәл» дийип, йүзлерини гөге тутдулар. Улы приставлары, болкөйнеклери гойман, атлы-пайтунлы барып, диванханада отуранларың үстүне пул сечип башладылар. Ине муны дуян гарамаяклар хем өз кетхудаларыны, ёл билйән агызлы яшулуларыны өңе салдылар, шәхере дөкүлдилер. Гарып-пукаралар аяга галансоң, ер-гөк ыранайын дийди. Элбетде, оба арчынларыны хем байлар эййәм сатын алыпдылар. Шонуң үчин олар «Юрт үстүн-

де бай-гарып дең урушмалыдыр» дийип, халкың бәхбидине гелләп билмедилер, йөне нәдилсе-де, хер арчынлыкдан пыланча адамы пәлечилиге сүрмели дийлен буйрук болды, шоны ерине етирмелиди. Байлар әййәм өз талабанларыны, өйи-оцңуды ёк саллахлары, чопан-чолукларыны пул петдеси билен өз огулларының ерине гитмәге боюн эдипдилер. Ахырында-да хер он өйден бир адам гитмели диен карара гелйәрлер. Хов, гатыны гөрен гарамаягың хем ичинде сыясады сайгарянлары, акылы гоюлары тапылды. Хеммеси газыкдан йөретмели махлук дәл. Булар: «Бизиң хеммәмиз бир таңрының гулы. Шол себәпден бижели оглан агламаз» дийлишини ялы, бидже атмалы, гара биджә дүшен хем гидибермели этдилер. Байлар огулларына гара биджә дүшәйсе, ерине адам тутмага ругсат алып, өз пулатутма гулларыны тайярладылар. Гарыплар гыгырышып:

— Байлара бейтдирмели дәл, бүтин пукараны урша сүржек болсалар, онда оларың ызларында галджак чагаларының экленджини байлара чекдирмели — дийдилер.

Оны эшидип, пукараларың гөзяшына дөзмән, диваллара баран агызлы мерданлар тапылды. Махласы, көп гүрләп нәме этджек, хер он өйден бир адам гитмели шерти билен обада улы говур турзуп бидже атылды. Бидже атан арчынларың дашы элигамчылы байлардан долуды. Онуң нетиджеси барлананда хем, ат-эшегиң тозуна гарышып йөрен еке ёксул бир бардымыка?

Соң эшидишимизе гөрә, бир бай оглуна дүшен гара биджәни «Сеницки» дийип, маңа гетирдилер, янымда иним Гараджа отырды. Ол: «Әй, мениң ызымда агладжагым ёк, өзүм гидерин» дийип, элимден какып алды-да гитди. Онуң бай оглунын ерине иберленини болса соң эшидип галдым. Гепләмокдым, ичим велин отды. Оглуна гара бидже дүшен бай өз ялакчылары билен геңеш гуруп, арчының янына бардылар. Ялынджалар:

— Бай аганы ынджытма, перзендини элинден алып, одуң ичине атсаң, онуң улы дөвлети ыранар, оны худай хем халамаз — дийипдилер. Олар бир моджук молланы хем алып барыпдырлар, ялбарыпдырлар. «Хол әпет Солтаншаның иниси Гараджа капыр болманда-да иле от якдыранок, таңрыдан даш дүшен, хачан гөрсең ишан-молла сөгүнип, йөр, эглемән, шоны ибермек герек» дийипдирлер. Ана шейдип бай оглуның ерине мениң иним гитди. Йыллар гечди, ол гелмеди. Дерексиз йитди дийип йөрдүк. Йөне газабым ичимдеди. «Намысым болса, арымы аларын» дийип, ичими хүмледип йөрдүм. Ине гүнлер гечди. Бир гүн шол байың аш досты, молласумак Пайтык мүрзе диенлери мениң иним үчин хиджран чекйәними эшидип, хасратымы пайлашмага гелипдир. Өңүне чай-нан гойдум. Гөзүне урлан ялы сымышлап ийди. Гарныны габардан соң, ол элине тесбисини алып, оны санан болуп уграды.

«Эй Солтанша, шол иниң үчин шейле гыйлып хем йөрмесене, шол барка, ол гараголдан ил-ә бейледе дурсун, өзүңем дынаңокдың» дийди. Махласы, ол шейдип, дийджегини дийип отыр. Гар-

шы хем орак тапан гул ялы, мана середип йыршаряр. Гелди гахарым. Мениң херңә чын гахарым геленде, илки угурсызҗа бир йылгырмам барды. Пайтык мүрзе мениң пәлимиң бозуланыны дуйды.

«Дур онда, Солтанша, мен бир пал атып гөрейин, гелҗегини-гелмеҗегини айдаярын. Йөне кысматыңа гыйылмалы дәлсиң» дийди. Ыслам дини угрунда уршуп өлен шехит болармыш дийип самахыллап башлады. Ол бу ерде өңки эденлериниң үстүне пал атан болуп, менден бирки шайы аклык хем алҗакды. Тесбисине чүфлән болуп, мыдыр-мыдыр этди.

«Солтанша, Гара җаның-а гелеринден гелмези якын, гайып болупдыр» дийди. Йырша йылгырды. Мен дик дурдум.

— Шейлеми, молла ага? — дийип, селлесиниң этегине юмрук билен бир гойдум. Пайтык мүрзе гүҗүк ялы чыңсап, чувалың өңүне түвдүрилип дүшди. Ол эййәм ак селлесини ташлап, дазлап өйден чыкды. Мен хем дазлап чыкып, селлесини ызындан салдым.

«Бир ерде агзыңдан чыкарайсаң хем, гиҗе барып, дулунда гөмерин» дийдим.

Бу вагт биз ичерини долдурып отуран ахал мыхманлары онуң бу гүррүңине аркан-йүзин гайшып гүлүшйәрдик. Эмма өй эеси Солтанша өрән газаплы адам болмага чемели, биз гүлшүп болянчак, ол ашак гарап йылгырып отурды.

Поллы молла мундан соң отлының хаялланыны анды.

— Бирден гечип өтәгитмәли... Юсуп җан, кәте гапыдан середевери — дийди-де, төвереклерине серетди. Үч чагалы аял чагалары билен гыслышып гуҗаклашып ятырды. Укудан галан ики эсгер болса йүзүне дүшен сачларының ашагындан ышыклашып, булара середйәрди. Онянча Юсуп:

— Молла ага, бу-я бир разъезд болмага чемели — дийди.

Поллы молла:

— Хава, билдим. Бу Сүнче обасының гайрасындакы разъезддир. Энтек ёл узак, отур, галанымам Арчмана етмәнкә айдып берейин — дийди.

Юсуп Валяның гапдалына барып гысмылҗырады, бугдайлы халта япланды, «Айдыберин» дийди.

— Айтсам — дийип, Поллы молла сөзе башлады. — Яңкы гүррүңлер бизиң илки гезек баранымыздакы үстүнден үч-дөрт йыл гечен гүррүң. Биз шонда ол обада дөрт гүн болуп, гүнде бириниңкиде хеззет-хормат гөрдүк. Ак өй билен буйран шкафларымыз етишенсоң, Марыдан Сарагтың үсти билен кервенли гайтдык. Ине бу гезек хем несибәмиз чекип, ене Мара гидемизде, мен шол Мүлкаман обасына барып, Солтаншаныңкыда мыхман болдум. Ол ерде вагаҗалар, аксаклар, гарахмет, хапызлар, солтаныз, перреңлер, акдашаяк, гарадашаяк, гөкҗе, гоңур ялы ну ердәки тирелеримиз отуряр экени. Хава, инди гүррүңи узалтмайын, вагтам азалды. Бу барамда-да, ол ашнам хениз хем рухдан дүшмәндир. Говы гаршылады. Эмма гыр-җыны байлар.

— Гаража гайдып гелдими? — дийдим.

Ол гашларыны чытып ашак гарады.

— Ол гедем гитдем, доланып гиден-де болса гелмеди. Хава, шейле болды — дийди.

Мен бир хили болдум. Ачыграк сорамасам болмады.

— Ол нәхили гелен болса, ене гитди?

— Шу байлар ёк эдилмесе, гарыба гүн ёкдур «Док чайканман, ач доймаз» диймейәрлерми нә?

Солтанша бу сөзлери диенде, гурсаклары гахардан долы, титрәп гепледи. Маңа середйән хырсыз гөзлериниң өңүнде мен тег тутуп билмән, кирпиклерими ашак гойбердим, зордан сакландым. Ол бираз ювашады. Әтишгири ойнап отурышына довам этди.

— Шонда сиз гитдиңиз. Ачлык дүшди. Гаража гиденде, онуң ёлуна гарап отуран еке гелни галыпды. Гөврелиди. Ызында басым оглы болды. Оңа әхли ковмумыз бегенди. Гарры энемиз оңа хөвес эдип, Мәлигаждар ат гойды. Элбетде, ол онуң гуванжыды. Бирден «Оруслар ак патышаны тагтындан агдарыпдыр» дийип, ил ичине улы дабара долды. Арадан айлар гечди. «Индем большевик диен бир бела дөрәп, улы дөвлетли бай-беглери хем гыр-япыр эдип гелйәрмиш» диен хопукдырыжы хабар яйратдылар. Ине бир гүн йылжыраклап, иним Гаража гелди. Дәнәмиз болмаса-да, җөвенден көҗе эдип, онуң саг-аман гайдып геленине хем худайың Аждар атлы огул беренине той этдик. Той совулды. Ил ятансоң, өйүң гапдалындан ат аягының дүкүрдиси гелди. Атлы гапыда кесерип дурды-да:

— Солтанша, ханы өйден чык! — дийип гыгырды.

Онуң сесине аяк-башы яланач иним Гаража-да ылгап гелди. Ол Гыран арчының сесиди. Бизиң оңа өң хем ичимиз яныпйөрди.

— Ери, чыкамда нәдерсиң? — дийип, гахарымдан титрәп даш чыкдым. Онуң хайбатлы сесине хатарымыздакы аял, оглан-ушакларымыз хем хашлашып гелдилер. Арчын атдан дүшмән, варрык сеси билен надаралык эдип башлады:

— Биз сениң иниңи патышаны горамага аклара гошуп иберсек, ол гара гейимлере гечип, Николайы йыкып гайдыберипдирле?.. Ханы шоны бир тап-да, мениң өңүме сал! — дийип хайбат атды.

Арчын хениз сөзүни хем гутарманды. Гаража: «Ынха мен» дийип, эдил арслан ялы ёкарык товсуп, арчының элинден уяныны силкип алып, атыны җылавлады. Өнден җаны янгынлы мен хем онуң өзүни атдан агдарып басдым-да, ичине едини депдим. Яңкы үстүме гыгырян хайбатлы арчын элимден сыпып иришмесини сүйрәп йөрен ябысының ызындан яззыны берйәрди.

Поллы молланың бу сөзлерине Юсуп билен Валя гүле-гүле йыкылды.

— Элбетде, обаның улы хөкүмдарыны атдан агдарып, енҗен гарыбың башына нәме иш гелҗеги беллиди. Узын гиҗе ене атын

дүкүрдисине гарашдык. Эмма хич ким гелмеди, Дандан укладык. Диңе эртеси өйлән атлы ясавул гелип, Гаражаны алып гитди. Оны еке гойбермедим. Биле гитдим. Шәхере барсак, Байрамалы тарапа гошун гидйәр. «Аңырдан Гурбангала гелен гарагеймлер бәрик зор салярмыш» дийип, аклар бу ерде элиңе дүшени шоларың гаршысына сүрйәр дийдилер.

Оны эшиден Гаража йылгырды-да:

— Агам, сен аркайын гайт-да, чагалара серет — дийди. — Олар Гурбангала гелен болсалар, эртир Байрамалыны, биригүн Марыны аларлар. Сен хатыржем бол, мен олар билен биле гелерин —дийди-де отла япышды.

Мен аңкарып галдым. Ызыма гайтдым. Эртеси-биригүни эдил шонуң дийши ялы хем боланмыш. Эмма Гаража доланып гелмеди. Мен шонда Гаражаның ким билен гелерин диенине дүйбүнден дүшүнмәндирин. Акгейим дийдилер, гарагейим дийдилер, ики таям орус хайсының нәме үстүнде кимиң бәхбидине урушяныа дүшүнмән галдык. Йөне оңа-да байлар бизден өң дүшүнипдирлер.

«Гарагейимлер гелйәрмиш, ак патышаны агдарып, халкы хем гырып гелйәрмиш, гачың!» дийип, илиң ичине довул салдылар. Гош-голаңларыны хем дүйә йүкләп, обамызың ортарасындакы ёла чыкдылар. Улы ил ылгап барып, олара ялбармага дурды.

— Эгер гачмалы болса, бай агалар, биле гачалың. Гарып, гасарларыңызы ташлап, сиз еке нирә гитжек? Сизиң-ә хериңизиң ат, эшек, телим дүйәңиз бар. Ине гиден кервен болуп, бизе айтман ёла чыкыпсыңыз. Пукарада болса дүе дәл, эшегем дәл. Болмаса, улагсызлар билен аркалашың, биле гиделиң — дийшип, не бир аксакгал яшулулар көприниң үстүнде оларың ёлларыны саклап, ер депип ялбардылар, төвелла этдилер. Ахыр олар кервенлерини ызына идип өйлерине гайтдылар. Оба гарыплары нәме-де болса, шу ягдайда олары өзлерине арка тутундылар. Өйлерине дагап аркайын ятдылар. Эмма эртир туруп гөрселер, агшамкы төвелла алып, ызына гайдан байлар гарыплары ташлап, гиже гума гачып гидипдирлер.

Гарып-пукаралар хем довла ынанып, гапдалындан кервен геченсоң, гөчмек билен болды. Баржа гош-голаңларыны гечи-гойна, сыгры барлар сыгырларына йүкләп ёла дүшдүлер. Пукарада ат-эшек хем ёк диен ялыды. Бизиңкилер болса телим өйли болуп, араларында дөрт аяклыдан хич зады ёкды. Атамызың гургун гадама берлен бир аял доганы барды. Ана шоларың зада ярамансоң, бизиңкилере ярпасына бакдырян бир кешик дүелери барды. Ине, бәш өй болуп, әхли дервайыс гошларымызы шол ємпәп йөрейән кешик эркеге йүкледик. Ушаклары хем үстүнде йүрек ясап, шонда ерлешдирдик. Галанларымыз пай-пыяда гума гачдык. Кимден, нәме үчин гачянымызы билемзокдык. Гиже-гүндиз йөрәп, Шехитли өвлүйә, ондан хем өтүп илерлигине гума сиңдик. Пасыл язды. Элхенч улы йыланлар душярды. Ахыры Ясыдепе,

Чемчедепе дийилйән ерде бир акар ян душды. Ериң йүзи үсти чадырлы босгундан долуды. Гара өйи дикип, алты гүн яшадык. Ахырында-да оба арчынлары гелип, бизиң ач-хорлугымызы сораман: «Гөчмели! Ёгсам байларың гоюнлары сувсуз гырылҗак, сиз ябың акар сувуны гутардыңыз» дийип, бай бәхбиди үчин бизи чөлден хем ковдулар. Биз гайтдык. Ол ерден байлар гайтман, гумда галыпдырлар. Йөне булар гелселер, байларың гарагейимлер диййәни гарып досты, өзүмизиңкилер экени. Эййәм гарыплары хасаба алып, олара көмек берип йөрселер нәтҗек. Олар асыл шу гарып досты большевиклер экени. Ана байларың бизе достлугы эдил шунуң ялыдыр — дийип, Солтанша сөзүни гутарды.

Отлы гиҗәниң бир вагты Арчмана гелди. Юсуп билен Валя Поллы молланың гошларыны ере дүшүришенлеринден, ол:

— Барың, сизем саг-аман болуң! Мен Гызыларбада барып дурярын, сизи тапарын — дийип, Юсуба элини берди.

Юсуп:

— Молла ага, мекдеп ачыларына гарашмаң-да, халкымыз гаты гараңкыда галды, улы-кичи дийман окадып башлаң — дийди.

Поллы молла:

— Ине, иншалла, несип болса шейдерис — диенден, Юсуп онуң енсесинден гечен поззам телпегиң чекгесини гөрүп тисгинди. Топулҗак боланда, Валя оны гарса гуҗаклады. Поллы молла бир аңк-таңк болса-да, хич зат дүшүнмән галды. «Юсуп җан, етиң, от-ла уграндыр» дийди.

Отла ылгадылар. Отлудан дүшүп, Гарры нохура тарап пыядалап угран поззам телпек өңки душушыкда ёкнасыз сөз атып, Юсубың ичини якып гиден Хаҗыбайды.

Зордан етип, өз вагонларына мүнен Юсубың өни билен ичинден от болуп гечен хем Хаҗыбайың шол: «Сен оглан билен енеде бир душушмалы боларыс» диен сөзи болупды.

XXX

Бир мүң докуз йүз йигриминҗи йылың март гиҗесиди. Асман айдынды. Гиҗе чигрекди. Отлы Арчмандан уграныңдан, белентлиге дырмашян ялы аграсдан сүйренип башлады. «Эртир Ашгабатда Закаспий фронтуның тамамланмагына багышланан улы парад боляр. Онда Түркүстан фронтуның командующиси ёлдаш Фрунзе чыкыш этҗек. Ол биригүн Ашгабатда ачылҗак түркмен халк векиллериниң биринҗи гурултайында-да сөз сөзлеҗек. Сонра харбы комиссарларың, сыясы ишгәрлериң бары Карл Маркс плошадына барып, онда гечен январь айының аягында Акҗагуйма станциясындан гөчүрилип гетирилип, Ашгабатда җайланан йигрими алты Баку комиссарының губурына баш эгҗекмишлер. Арман, мен шол еңиш дабарасына гатнашып билмедим. Бир гиҗе Ашгабатда галаймалы экеним. Тимошков чола ерде ол затлары өзүме айдыпдам велин...» дийип, Юсуп өз ичини

гепледиш отырка, отлы Бамы станциясында кән эгленмән, Гоч, Зав станцияларындан тарапа сүйренип уграды. Ол хаяллап, хаяллап ахыры, барып, ымгыр чөлүң ичинде сакланды. Валя укусы тутуп, гызаран гөзлерини ойкалашдырып, Юсуба серетди. Ялдыраян янакларыны аясы билен сыпалады, сачларыны ики яна тарашлап, паллап ериндеи турды.

Гиден составың боюны сырып:

— Эркеклер ашак дүшмели! — дийип гыгырып йөрен демирёл ишгәрлерине бирхили хайран галмак билен гулак габартды. Валя эййәм ашак товусмага сынанан Юсубың гарса билинден гужаклады.

— Гитмерсиң! — дийди.

Ол гөйә сөйгүлиси элинден гидип барян ялы, оңа берк япышды.

Ай батып барярды. Юсуп гүлүп, онуң йүзүне бакды-да, Валяның алын сачларыны ёкары гаңтарды, ики дулугындан гошавучлап тутды-да, шапыладып тайлы гезек өпди.

— Нәме, ере дүшүрип, хатарлап атайжакдырлар өйдйәмиң.

— Билмен, билҗегем дәл, дүшмерсиң!..

— Йөр, онда биле дүшели, паровозың мазуды гутарыпдыр. Одун йыгмалы, ол бу эййәмлерде кән болян вакадыр, өвренишендирис, янгыч етенок — дийди.

Булар ол татар аялына русчалап:

— Сиз аркайын болуң, ине биз гелерис — дийип, ашак товсуп дүшдүлер.

Эртирден бәри башларыны бүренип ятан ики җахыл хем салымыны бермән, оларың ызларындан ере дүшди. Хер ким элине илен одундан бир гуҗак голтуклап, паровозың ыз янындакы платформа элтип басды. Ондан соң хер ким вагонына ылгап гелип мүненден, паровоз гыгырды, ол уграяныны билдирди, ёла дүшди.

Индики барылҗак ер Гызыларбатды. Булар гелип мүненлеринден, хәлки үч чагалы татар аялы Юсуба өз дилинде сөз гатды.

— Мен сизиң тилигизге түшүнем бит. Син татарча биләсиңми-юк?

Валя буларың геплешлерине гең галып диң салды. Юсуп йылгырып, оңа татарча җогап берди.

— Эййә, биләм.

Гүлсүмиң гөвни гиңәп, рухы гөтерилди.

Отлы гиҗе ярымдан агансоң, Гызыларбада барды. Валя Гүлсүме түркменчеләп:

— Гелдик, йөрүн! — дийип, онуң кичи чагасыны гөтеришмәге япышды. Гүлсүм русча гечди.

— Багышлаң, өзүм гөтәрин. Үстүңизи хапалар. Бизиң үстүмизи гөрйәрсиңиз ахыры.

Онянча Юсуп хем геплемән, деррев ортанҗысыны, Валя кичисини алып:

— Зыяны ёк, ювнарыс, айрылар, өйүмизе гелйәрис. Шонуң билен хем бу хорлук сизден гечер, йөруң — дийип, хоссарчылык гадыры билен алып уградылар.

Көчелериң угрунда диңе ичи шемли фонарлар өлүгсиже шөхле салярды. Ай батып, көчелер гөзе дүртме болупды.

Булар деррев барып, чагалар багының ховлусына гирдилер. Нобатчыны туруздылар. Ол Валяны танаярды, онуң эне-атасы билен хем гатнашярды. Хич бир гаршылыксыз:

— Боляр, галсынлар, сува дүшүрип ерлешдирерис. Йөне эжеси барада эртир өзлери маслахат эдерлер-дә... — дийди.

Валя өрән ыкҗам япышды.

— Эҗесинс ирден мен өз эҗемден гейим ибәрин. Ол окувлы аял, белки, өз чагаларының янында тербиечи эдип алып галарлар. Мен какама-да айдарын. Бу аял хакыт түркмен дилине-де дүшүнйәр, бизе гаты герек адам — дийди.

Соңра олар дашлашыберҗек боланларында, Гүлсүм улы гайгыдан гутулан ялы болуп, Валя гарап татарчалады.

— Кызым, сизге рахмат! Миниң исмимни унутмисизми?

Валя дүшүнмеҗек ялы эдип сагынды, Юсуба середти. Юсуп деррев:

— Ёк, адыңы билйәс, Гүлсүм Хайруллина — дийди.

Гүлсүм геӊ-таӊ болуп дурды-да:

— Эййә, тугры, исмим Гүлсүм Хайруллина, рахмат! Унутмаң, келесиз — дийди. Олары иң гадырлысыны уградян ялы эдип, гапа ченли уґратды.

Валя дагы гелип, өз гапыларыны каканларында, даш-төверекде ир оянанан хоразларың сеслери яңланярды.

9-нҗы бап

«ӘР ГЕПИ»

Ашгабада гиден Валя билен Юсуп гараңкы дүшүп, гелер вагтда гелмәнсоң, Анна Александровна ховлының гапысыны баглап ятыпды.

Олар диңе гайрадан яңы даң саз берип барярка, гөкҗе габсаның өңүне гелип, оны итиберип гөрдүлер. Габса итекленени билен гозганмады, гөйә мых какылан ялыды. Валя аркасыны габса дирәп түркменчеледи:

— Ине гич гелениң хакы.

Юсуп Валяны гуҗагына гысып:

— Шу-я бир тарапдан кемем болмады — дийип, оны гапа гысып огшап башлады. Гояр ерде гоймады.

Валя оңа:

— Инди гапа гелип, шейтҗек дурҗакмы? — дийди.

Юсуп оны мынчгалашдырып, барха бетер горсанды.

— Нәме дурман? Мениң-ә шу дуршумдан арманым ёк.

Валя оңа дице гүлүп җогап берди.

— Нәме, укың тутанокмы?

— Сениң ялы гыз элине дүшен йигидицем укусы тутармы?

— Сен өе гиренсоң хем укламазмың?

— Сен янымда болсаң-а укламан...

— Мен ички тама гирип, ичинден илдирип ятыберсем нәдерсиң?

— Олар ише гитдиклери, юмруклап башларын, ачмасаң, дөвүп гирерин. Олар ишден гайдып гелйәнчәлерем, өңкүси ялҗак бежерип гоярын...

Онуң бу сөзүне Валя җыкырдап гүлди-де:

— Дур онда — дийди.

Гоша юмругыны дүвүп, гапыны юмруклаҗак болды. Юсуп онуң гошарындан тутды: «Мен галдырайын, юмрукламага өнде-ене гапы бар» дийди.

Валя кейик овлагы ялы гапының үстүнден товсуп ховла дүшенде, сарыҗа гүрҗи үйрмеден гечен, чыңкырып, умма гитди. Юсуп болса хаятдан атың эерине товсан ялы аңсатлык билен гайып гечди. Валя эййәм барып, өйлериниң ишигини гоша юмругы билен депреклэп уграды.

Эҗеси гапыны ачанда, онуң бойнуна товсуп, гайта-гайта огшады-да, ювашҗадан пышырдап, өзлерини акламага башлады. Юсуп хем онуң ызы билен гирди. Андрей Андреевичи оярмаҗак болуп, ювашҗадан «Мама, салам!» дийди. Анна Александровна геплемән, барып Юсубы огшады. Ол Валяның гүррүңине хүмө берип етишип биленокды.

— Эҗе җан, нәме үчин гиҗә галанымызы билйәрмиң? Эшидйәрмиң?

— Хава, хава, эшидйәрин, гызым.

— Эҗе, нәме дийсене, бизе отлының үстүнде бир молла душды.

— Ери онсоң? Никалашдык дийәйсе... — дийип, Анна Александровна Юсубың йүзүне серетди.

— Хава, эҗе, шоны айтҗак-да, никалашдык.

— Гоя, гызым, отлың үстүнде-де бир ника бормы?!.

— Бор, бор, эҗе... Юрикден сорап гөрәй. Ол молла: «Нирде гыйылса-да, тапавуды ёк» дийди. Шейле дәлми, Юрик, нәме гепләңок?

— Хава, шейле, мама, отлың үсти болса-да, ол бизе ника гыйды. «Бирек-бирегә разылык болса, ниредедигиниң тапавуды ёк» дийди, чын.

— Онсоң сиз нәме дийдиңиз?

— Бизиң нәме дийҗегимиз белли дәлми? «Разы» — дийдик.

— Ол Юриге хакыт табшырык берди. Догры дәлми, Юрик? «Ак-гөк гейдирме, арпа чөрек ийдирме» дийди.

— Ери, онсоң? — дийип, Анна Александровна гүлди.

— Эҗе, билйәрмиң Юрик оңа нәме дийди? «Ак билен гөгүң-ә сөз берип билҗек дәл велин, ачлык дүшәймесе, арпа чөрег-э

ийдирмен» дийди. Нәме гүлүшйәрсиңиз? Чын, эже, хут шейле дийди. Молла-да: «Эй болар, вессалам» дийип, ене эллерини сакгалына етирди.

Юсуп хем «Догры, шу чын» дийип, оны тассыклады. Валя ятжага меңземеди, довам этди.

— Ол гаты тәсин молла экени. Онуң гүррүңине гүлшүп, тас Гызыларбатдан гечип гиден экеник.

Валяның эжеси гозганып:

— Ери, онсоң отлының гиҗә галмасы шоң үчинми? — дийди.

Валя якын гелип, эжесиниң янында отурды.

— Ёк-ла, эже, паровозың мазуды гутарды. Кән дурдук.

— Ери онсоң, сен одун йыгдыңмы?

— Хава, йыгдым.

— Гоя!..

— Чын, чын, эже. Ине мундан сорай. Нәме, Юрик, гөзүңи сүзйәрсиң? Яңы дашарда нәме диййәрдиң? Ханы айт-да, йыгмадыммы?

— Йыгды, мама. «Эркеклер отлудан дүшмели» дийип гыгырып башладылар.

— Дүшҗек болды велин, шапба япышдым. Догры, горкдум, гойбермедим; биле гитдим, биле йыгдым.

Анна Александровна еринден туруп:

— Ханы онда боляр, яталың — дийди.

Эмма Валя көшешмеди:

— Дурсана, эже — дийди. — Биз укласак болҗак дәл. Сизе саргыдымыз бар. Укламанкак, какама-да айтҗак.

— Ятмага гоймады, понимаешь — дийип, Андрей Андреевич башыны гөтерип дик отурды.

— Багышлаң, кака җан, инди вагтам болуп баряр.

— Хе, болуп баряр, понимаешь... Ханы, оглум Юрик, шол сагада бир серет, нәче болупдыр?

Ол якын барып, диварың йүзүндәки зынҗырындан даш асылты сагада серетди.

— Догры йөрейән болса, едиң яры болупдыр.

— Гөрдүңми, кака? Багышла, ятмадыгам, ятырмадыгам.

Ол какасыны барып огшады-да:

— Кака җан, билйәрмиң нәме. Сен «Шәхерде мекдеп ачмага, окатмага соватлы адам тапыланок» диййәрдиң. Биз үч чагасы билен Самарадан гелйән бир татар аялыны яңы отлудан дүшүрип, етимлер җайына ерлешдирдик. Ине онуң ады, фамилиясы Гүлсүм Хайруллина. Казанда гимназияны гутарыпдыр. Чагаларына середерлер велин, онуң өзүни хем шол ерик тербиечи дагы эдип ерлешдирсене, кака җан — дийди.

Андрей Андреевич гызына:

— Хеммеси шол дәлми? — дийип, онуң фамилиясы язылан кагызы алды-да, ене яссыга гышарды.

Валя:

— Ёк, хеммеси дәл. Инди эжеме-де хайышым бар — дийди.

— Айт, гызым. Гөрйән велин, сен укыңы алыпсың.
— Ёк, ёк, эже. Анха укусыны алан болса, ол бейдип отурармы? Юриги гөр...

Валя гүлди. Дивара башыны дирәп, дик отуран еринде иркилип башлан Юсубың янына барып «Эшидйәрмиң, йигит» дийип, шинелиниң якасындан силтерледи, соңра ене-де эжесине:

— Эже, багышла, инди ятасыңыз хем ёк-ла — дийди. — Дашары ягтылып башлады, гөр! Эже, сен хем кын гөрме, мен ол бичәре аяла: «Эжем шу якынжакда ишлейәндир, эгне сокар ялы бир арассажа зат гетирип берер» дийипдим. Эже, ол бичәрәниң гейим-гежими дуршуна мазут. Өзи велин ылымлы аялмыш. Түйс халка, хөкүмете герек аял. Ене бир айдан гөрсең, айлыклар, адам шекилине гирер. Эже жан, болярмы? Бу затларын бары совет жемгыетимиз үчин герек дийип, яңы Юсуп ёлда-да гуванып гелйәрди. Өе гелип, бу затлары сизе айтмагы болса мен өз бойнума алдым. Болярмы, эже жан!

— Боляр, гызым.

— Эй понимаешь, бу вагт Валя бизи ятырмажак, туралын.

— Кака жан, багышларсың!

— Боляр, гызым, иңе турдум. Ханы онсоң молла ника гыян болса, хов, аял, сен хем эшит, оны беллемели-хә болар. Эгер чын болса, мен онда шу гүн Гаррыгала хабар эдейин, я оңарсам, телефонда геплешжек болайын. Алымухаммет дагыны хем чагырып, той этмек герек, шейле дәлми, Аннушка? — дийип, ол кухня гиден аялының ызындан гыгырды.

Анна Александровна якын гелип:

— Эртир егшенбедир. Геплешдик. Онда агшам той — дийди.

— Иңе, понимаешь, бу сөз әр гепи! — дийип, Андрей Андреевич еринден туруп гейинмәге башлады. Валя онуң ерини йыгнашдырды. Юсуба серетсе, ол ене отургычда йүзүни салып меймирәп отыр. Валя деррев барып, оны ювашжадан ыралады.

— Йөр, мен сени укудан ачайын.

Юсуп гөзүни ачды.

— Нәдип? — дийип, сесини гырылжырадып сорады.

— Сен гөләни тутарсың, мен сыгыр сагарын.

— Мейли, йөр. Сүсек дәлмидир?

— Сүссе мени сүсер.

— Дүйнки падыман, бу гүн сыгырдан горкар!..

— Дүшнүкли, йөр.

Валя эжесиниң сыгыр сагмага гиденини билсе-де, Юсубы укудан ачмага бахар ховасына чыкарды. Барып гөләни бошатды, онуң ногтасының ужуны Юсубың элине берди, эжесиниң ерине гечип, сыгыр сагмага отурды. Эжеси сыгра отуң дүршдесини гетирип дөкди. Юсуба середип гүлүп башлады. Валя-да сыгыр сагып отуран ериндеи жыкыр-жыкыр эдип гүлйәрди.

Буларың гөлелери өрән сарчды. Газыкдан бошадыланыны дуянындан, от какып дызаярды. Шинелини эгнине атып чыкан Юсубың эшйәм папагы бир ерде, шинелиниң-де бир тайы эгнин-

ден сыпып ере сүрпенйәр. Ол гөләни хас хем тезикдирди. Юсуп алҗырады, онда укы диен задың намы хем галмады. Хернә Валя деррев болды-да:

— Гойбер — дийди.

Юсуп гөләни гойберип, ере гачыран папагыны силкишдирип гейди.

— Укың тутярмы?

Юсуп гүлүп, башыны чайкады, өе уграды.

Анна Александровна чай гоюп, столы сүпүришдирип йөр. Валя деррев сүйди атарды.

Үйшүп эртирлик эдинйәнчәлер, бахар гүни ялдырап асмана галды.

Эҗеси билен какасы тиркешип, ише чыкып гитди. Валя якын гелип, Юсуба нәз билен серетди-де:

— Ховлы еке өзүңе галды... Мен гап-гачлары кухня чекйәнчәм, гөләни даңып, габсаны хем ичинден илдирип гелсене — дийди.

Юсуп ене йылгырып, башыны чайкады-да чыкып гитди.

Валя дазлап кухня гирди, гөзүни-йүзүни ыслы атыр сабыны билен ювды, сүпүринди.

Ювашҗадан әдимләп Юсуп гелди.

— Овадан гыз, инди нәме этмели?

Валя атыр ыслы полотенцаны онуң элине тутдурып, умывальниге тарап ёл гөркезди, өзи болса барып: «Инди шейтмели!» дийип, гапыны шаркылдадып ичинден илдирди, ызына йылҗыраклап, ички тама сүмүп гитди. Юсуп хем эгленмеди. Ол яңы дашкы геймлерини чыкарып, башуҗы гоша пер яссыклы, йүпек ёрганың ашагына гирен гызың гапдалындан гирди.

* * *

Той тайярлыгы билен аладаланян Анна Александровна гүнортан нахарханада биле ишлейән аял билен гөтерип билен азыкларыны йүкленип гелди.

Өе гелип, гапыны ювашҗадан итекләп гөрсе, габса нәме үчиндир ачык. Юсуп оны ядындан чыкарыпды. Эмма өйүң гапысы ичинден илдирилгиди. Олар гетирен затларыны эйванда гойдулар-да, ызларына уградылар. Эмма Валяның эҗеси нәме-де болса, өйден хабар тутман гитмәни бирхили гөрди. Ол биле гелен аяла сыр дуйдурмаҗак болуп. «Сен чыкыбер» дийди, өзи ювашҗадан гелип, оларың ятан тамларыны пенҗиресинден ышыклады, гайра басды, өз янындан чалаҗа йылгырды-да, ховлудан чыкып гитди.

Анна Александровна бу гүн ишден гиҗрәк гайдып, әриниң үстүнден гелди. Оны хем алып гайтды.

Өе етип гелйәркәлер, Андрей Андреевич:

— Валяның диен татар аялыны эййәм шол ериң өзүнде ише алып галдылар — дийди. Ене гүррүңини довам эдип: — Мага-

рыф векили болса мениң яныма гелип, «Бүтин Гызыларбатда еке мугаллым тапыланок, шонуң ялы соватлы адама чага саклады, соватсызлары ким окатҗак?!.» дийип дава салды. Махласы, оңа: «Гөрели, җуда мугаллым тапмасаң, шоны берәерис» дийип сөз бердик. Ол аяла болса биз «Татарыстандакы җораларыңа хат яз, гелсинлер, ёл пулуны чекели» дийип, мен посёлок комитетиниң адындан сөз бердим. Ол Гүлсүм Хайруллина диенлери мениң сөзүме гең галды. Йылгырды-да:

— Бизиң татар гызларымызың хем, огланларымызың хем аглабасы соватлыдыр — дийди.

Биз хем утанмадык. Оңа «Шол говы-да» дийдик. «Бу ердәки Түркүстан халклары ша зулумында надан галыпдыр. Инди соватлылар соватсызлара хат өвретмели» дийдик. Хайруллина бегенди. «Боляр» дийди. Догрудан хем, понимаешь, европолы татарлар, башгыртлар соватлы халкдыр. Диллери-де буларыңка якын, өз мусулманларының диллерини тиз тапарлар. Ханы сен нәтдиң? Өз-ә эгинбашам оңатҗа экени, бирнеме хор диймесең, гаты якымлыҗа аял экени. Русчаны пәк геплейәр.

— Хава, үсти-башы пәк болса, шол мениң эртеними геендир. Ягшы, боляр. Сен Юригиң дайысына хабар этдиңми?

— Их, понимаешь, мен саңа айдаммогаммы? Зордан геплешдим. Узын гүн телефоның башында оны дегирмен айлаян ялы айладым отурдым. Ахыры волкомың дилмаҗы Ашыра айтдым. Ол: — Алымухаммет көпден бәри: «Андрей билен өз егенимден хабар ёк» дийип, ирден атланып Гызыларбада гитди, етип баряндыр — дийди. Белки, гелендир. Гүндиз геленде, өйде дел адам гөрмедиңми?

— Ёк, оларам турзуп дурмадым, пенҗидерен чала ышыкладым-да гидибердим.

— Онсоң?

— Онсоңы ёк, икиси бир-бирине чолашып, эдил чырмашык ялы чырмашып ятырлар. Ана шейле. Ене нәме эшитҗек?

— Эй, понимаешь, сенем-ә...

Булар өе гелселер, эйванда гапдалы яраглы, били гамчылы, эгни гырмызы донлы, башы силкме телпекли, муртлары сых-сых Сумбарың шири Алымухаммет хан яйрап отыр. Ол булары гөрениндем, ериндем турды. Анна Александровна түркмен эркеклериниң аяла салам бершини этди-де, оңа саг голуны узатды. Андрей болса голтугына гысды-да, соңра гайра чекилип, саглык-аманлык сорашды. Өе гирдилер. Столуң үстүнде Валяның эли билен язылан хат ятыр. Алымухаммет русча өкдеди. Дик дуран ериндем оны алып, бир серетди-де: «—Эҗе!» дийлип язылыпдыр, сизе— дийди. Хаты Валяның эҗесине узатды. Эҗеси гызының хатыны илки ичинден, соңра дашындан окап башлады! «Эҗе җан. Биз өйлән оянсак, сен хениз хем гелмән экениң. Биз Юрик билен гидип, харбы бөлүмден онуң ики айлык хакыны алып гайтдык. Әхли алынмадык хер гүнки нанларыны хем алып өе гетирдик. Эҗе, ички тама серет! Гөр, нәче бөлек нан. Догры дәлми? Оңа-

рыпмыдырыс? Тоя герек болар дәлми, эҗе? Гелсек, сен ене ёк. Биз инди сенден тайык гитдик. Догрусы, эҗе җан, ажыкдык, сен болсаң-болмасаң хем, шол ерден нахарланып, магазинлере гейим алмага гидерис. Элимиз гош-голаңлы болаймасак, ондан клуба гелерис. Бу гүн демирёлчы ишчилер үчин тәзе клуб ачылярмыш, хемме яшлар шоңа үйшйәрмишлер. Эҗе җан, сен гахарланмагын, биз дессинежик гелерис. Болярмы, эҗе җан? Дерревҗик...»

Андрей Андреевич шыбыгына теммәки дыкалап отурышына йүзүни бир яна совды-да:

— Бу бир гыз дәл-де, анҗайын-ла, понимаешь — дийди.

Алымухаммет гүлди:

— Догумлы болса говы болар...

— Понимаешь, этҗегини эдип йөр. Юриги болса эййәм ногталапдыр.

— Зыяны ёк, эден ишиниң хөтдесинден гелсе боляр — дийип, Алымухаммет ене гүлди.

Андрей Андреевич Алымухаммеде середип:

— Ине бу сөз хем догры. Ол, понимаешь, хакыт бизе-де айтман, фронта өтәгитсе нәтҗек?

— О нирәң фронты? — дийип, Алымухаммет геңиргенип сорады.

— Өз ашык йигидиниң ызындан!..

Алымухаммет аңк-таңк болды. Хәлиден йылгырҗырап дуран Анна Александровна-да Алымухаммеде середип:

— Кимиң ызындандыр өйдйәрсиңиз? Гидип Юриги шол гетирди-дә... — дийди.

— Әй ёг-а? Чын? Расмы? Шол Шагадамданмы?

— Элбетде.

Андрей:

— Ол өң-ә хер гүн вокзала мени сүйрәп чыкарды. «Ынха гелер, Юрик гелер» дийип, ёла интизар болуп хорланды. Соң хем Анна Александровна бир гүн Нурының Юригиң атыны гетиренини гөрйәр. Ол: «Юриги говы гөрйәниң чының болса, Красноводскиниң госпиталында яралы ятыр» диййәр. Бу идисиз шоны эшиденден, гөс-гөни гелен отлының билине басып гидиберсе нәтҗек?

— Шу Валя җанмы?

— Биз узын гиҗәни ятман гечирдик.

— Ол болса, понимаешь, эртеси алып гелди.

— Онсоң хем — дийди эҗеси. — Инди ол Валяҗык дәл, түвелеме!.. Сиз оны нәче йыл бәри гөреңзок?..

— Хий, акыла сыгҗак ишми? Онда яңкы хатындакы той гүррүңи хем Юсуп билендир?

— Элбетде — дийди Андрей. — Онсоң хем сиз оны нәхиле гөрҗек, биз нәхили гөрҗек, оны бизден сораян ёкдур.

Алымухаммет лаңңа ериңден галды.

— О зейиллм болса, оң болсун! Хей оңа-да ёк диен болармы?

Валя җан шейдип эгенимиң гамлы йүрегине басалык берен болса, шу зейинли ёвуз гүнүнде оңа хоссар чыкан болса, ол бизин үчин улы багт! Ери, онсоң той хачан?

Андрей Андреевич билен Анна Александровна йылгырышып:

— Шу гүн агшам! — дийди.

— Онда бизем ерден еке чыкан дәл. Барып, җанлы тапып гелейин. Гаршы болмасаңыз, таныш-билишлере-де айдып гелейин. Гой, Юсуп җаның тоюнда түркмен йигитлерем болсун!

— Сиз оңласаңыз, биз оңа гаты шат — дийип, Анна Александровна бирден бегенип эл чарпды.

Онянча Андрей болса:

— Ана гелйәнлер ялы — дийди.

Алымухаммет хем гаты хошал болды.

Валя токмак ялы меле сачларыны аркасына атып, эгин-якасы бежерилги кетени көйнекли, аягы бейик өкҗе, гара көвүшли, Юсуп болса башы ак шемпа телпекли, аягы гара әдик, эгни гырмызы донлы гүлшүп гелип гирдилер.

Аңк болуп галан Алымухаммет болса олар ики болуп өз билинден гуҗакланларындан соң танап галды. Сонра ол:

— Мен басым гелерин, сиз той шайыңыз билен болуң — дийип чыкып гитди.

10-нҗы бап

ТОЙ АГШАМЫ

Гүн гиҗигип уграндан, Андрей Андреевичиң ховлусында гаймалашык көпелди. Хер яндан чагырылан мыхманлар гелип башлады. Анна Александровнаның биле ишлейән аяллары гелип, эййәм хер хайсы биш-дүшүң угрунда хысырдашып йөр. Ким келем керчәп отыр, ким картошка ардяр. Гелйән мыхманларың аглабасы рус аялларыды. Олар өз гызларыны тиркәп гелйәрдилер хем олары Валяның янына җора эдип отуртмага Анна Александровна йүзленип:

— Ханы гызың? — дийип сораярдылар.

Ол болса гүлүп:

— Ичерде ашыгы билен якалашып отуран болмасын, гирсинлер, барыбериң — дийип, олары мылакатлы гаршы алярды. Эмма өе гирип чыкан гөйә утанҗа галан ялы юванҗадан гапа чыкып, өз эҗелерине:

— Ол ерде хич кимем ёк — дийип, гызының бирейийәм той тайярлыгы зерарлы Юсуп билен тиркешип нирәдир гиденини муңа хабар берйәрдилер.

Бу вагт Андрей Андреевичиң үч-дөрт саны ёлдашы бир акҗа җоҗугы каклап, буларың тойларына совгат гетирдилер. Олар иле азар этмән, дашарда от якып, җоҗугың хамыны ода чирки-

зип башладылар. Гоңшулары өз стол-стулларыны, гап-чанакларыны гетирип, буларың эйванларында янашдырып гоюшдырярдылар. Көмекчи барха көпелйәрди.

Бирхаюкдан ховлың гапысы дарка ачылды. Әгирт бир эркеҗиң шахындан тутуп, Алымухаммет гелди. Онуң яны билен Гызыларбат гочуларындан Рызахан хем Ата Тәшли диен гырчув, говы гейнүвли ики саны беземен йигит гелди. Оларың ызлары билен болса эли дутарлы, башы гара силкме телпекли, ашак гарап чала геплейән, эмма даяв, пәлван адам гелип гирди.

Алымухаммет аңырдан гүлүп гелди. Эркеҗиң шахына япышан Андрей:

— Бу икисин-ә өз гызыларбатлың, танаянсың. Эмма бу эли дутарлыны сен өң танамаян болсаң, таныш. Бу Бәхерденден. Революцияның җарчысыдыр, өз совет хөкүметимизиң сыясатыны айдымлары билен ил ичинде җар эдйәр. Дүшүндирйәр. Чакнышыкларда большевиклериң тарапында болуп, ак эсгерлери юртдан җырралдып ковмага-да гатнашды. Инди болса оба-оба гезип, өз азат илиниң арзува етишини дутары билен васп эдйәр. Гөрешсең, пәлвандыр, гөреш хем тутар, ил ичинде Көрхан ады билен мешхурдыр... — дийип, кейп эдип гүлди хем шейдип өзи билен гетирен дутарчысыны тарыплады, танышдырды. Ене сөзүни довам этди: — Ханы бу эркеҗи ал-да, Рызахан, сен сой. Биз хем яшларың тоюны безәлиң — дийди.

Андрей Андреевич мыхманлары ерлешдирйәрди. Алымухаммет Андрее:

— Биз багшыны йылырак ерде отуртмасак болмаз. Чай ичерлер — дийди.

— Бизи болса дашарда арак йылыдар — дийип, Андрей лоххох эдип гүлди.

Алымухаммет Ата Тәшлә:

— Сен хем Рызахана көмек бермели боларсың... Ёгсам эркеч онуң еке өзүне башартмаса герек — дийди.

Ата Тәшли:

— Онуң гүррүңи болмаз, сен багшыны ал-да, ичерик гирибер, ине огланлар гелип башлады, көмек эдерлер — дийди.

Алымухаммет дутарчыны алып, биринҗи отага гирди. Булар ичерик гиренлеринден, столуң үстүнде мүндерленишип дуран «рус чөрегине» гөзлери дүшди. Алымухаммет онуң өз егени Юсуба берилйән харбы пайдыгыны билди.

— Саңа-да энтек бейле нан берилйәндир — дийип, ол дутарчыдан сорады.

— Хава-ла, гарыплык пайыны энтег-ә алярыс.

— Урша, ынкылаба гатнашанлара, бизе, сизе айратын берилйәр ахыры. Мен шоны сораярын...

— Хава, берилйәр.

— Өзүң бу ерлерде йөрсеңемми?

— Хава, нирде гезсегем, өзүмден кичим бар.

— Олам ынкылапчымыдыр?

— Вахей — дийди багшы. — Өз тезегини кесекләп йөрмеден башга эдйән иши бармы?.. Йөне шол берилйән чөрег-ә эҗеме элтип берйәрмиш — дийип, өз сөзүне өзи гүлди.

— Әй боляр — дийди Алымухаммет, — хор болмасаңыз боляр. Мениң оны диканлап сорамагымың себәби Тимошков түркмен отрядындакы партизанлары-да башга харбы ишгәрлер хатарында нан билен үпҗүн этмек барада өтен гүйз буйрук йайрадыпды. Шондан пейдаланып-пейдаланмаяндыгыңызы билҗек болдум.

Көрхан дутарыны элине алып, дызының үстүнде гойды-да:

— Сораныңыза саг болуң. Шүкүр, хөкүметимиз эдйән хызматымызың сарпасыны тутяр-ла — дийди хем гинден яйрап отурды, гара силкмәни башындан чыкарып гапдалында гойды. Өз угруна дутарыны тыңңырдадып хиңленип башлады. Гапыдан гелйән түркмен йигитлери мунуң дашына эгрилишип, ичерик чай чекип башладылар.

Алымухаммет даш чыканда, эййәм мал сойянлар оны каклап, газана атярдылар. Шол вагт гиден топар оглан-гыз Валя билен Юсубың дашыны гуршап ховла гирди. Оларың аглабасы түркмен гызлары хем Юсубың дең-душларыды. Өңден Валяның гелерине гарашып дуран рус гызлары-да онуң дашына эгрилишдилер. Түркмен җоралары, эгни кетени көйнекли, өңи апбасылы, якасы чапразлы, узын дагданлы, гүлякалы Валяны ыкҗам безәпдирлер. Башына гыраларындан сүмсүлелер сечеленип дуран, депеси күмүш гупбалы тахя гейдирипдирлер. Тутуш күкреги күмүш-тылладан, алтын безегден долы, ап-ак нәзик бармаклары йүзүкли, гондандыгы шайлары шагырдашып сес эдйәрди. Бу безегиң ичинде гөрки өңден-де төверегине нур сепеләп дуран Валя гөрени өзүне бенди этди.

Гыз-огланлар узын столуң башында ики тараплайын йүзбе-йүз отурдылар. Улы чүйшели небит чыраны Юсуп билен Валяның габат өңүнде гойдулар. Ак шемпа телпекли, гырмызы донлы, дуры гара гөзлери ойнаклап, гүлүп дуран Юсубың-да гөрки өрән гыз халарды.

Отуранларың өңүне нахар чекилип башланды.

Андрей Андреевич гапыдан ёлдашларыны тиркәп гелен волостнойың башлыгы, көне, белли коммунист Степановың өңүнден чыкды, олары эйвандакы ишчи ёлдашларының янында ерлешдирди. Орта арак, чакыр гетирилди.

Ичерде ювашҗадан хиңленип, айдым айдып берип отуран Көрхан өз гапдалында отуранларың ерлеринден туруп, пенҗиреден дашардакылара середйәнини аңды, ол-да дутарыны дызындан айрып, айнадан дашарык серетди. Стол башында хатар отуран оглан-гызлара гөзи дүшенинден, әре берилйән гыз билен өйленйән йигиди келлесинден танады. Олар өрән беземендилер. Өз ичинден: «Әл, дүнъәде бейле-де гөркли гыз бар экени» дийип

гециргенди-де, шол вагт гапыдан гирен Алымухаммеде гарап, гөс-гөни: «Шол ики отурандыр-да? Алыхан, егениң аляны татармыды?» — дийди.

Алымухаммет:

— Ёк, Көрхан, шу өйүң гызы. Йөне гыз түркменчәни өз егенимден говы геплейәр... — дийди.

— Ә, оң ялак болса боляр-ла...

— Онсоңам шу өйде икиҗиги биле ойнап, биле өсди. Якында-да егенимиң урушда яраланып, Шагадамда ятаныны эшидип, еке өзи гидип алып гелипдир.

— Әй ёг-а? Шон-а хич бир гыз хем башармаз — дийип, дутарчы гецирип генди.

Бейлеки отуранлар хем гециргенишдилер.

— Хернә дүшүмлиси болсун —дийип, дутарчы алкыш этди, ашак отурып, дутарыны дызына басды. Дашында отуранлардан бири болса гозганды-гозганды-да:

— Шонуң-а гөркем мүң түмене дегйәр... — дийип, ашак гарап, агызларыны сыпалашдырып гойберди.

Нахар чекилмәге башланды. Ичерде дерлешип чорба ийселер, дашарда араклы чорба гызышдылар.

Яшларың отуран узын столларының башы хем шувелеңлиди. Олар гүлүшйәрдилер, айдым айдярдылар. Ерлеринден туруп, эл булашып пырланярдылар. Танс эдйәрдилер, кими болса чакырлы булгурыны Валя билен Юсубың алкымына тутуп, рус дүзгүнине гөрә: «Аҗы, аҗы» дийишйәрди, кәси болса йөне: «Дурмушыңыз сүйҗи болсун» дийип узадярды. Валя оны өз агзына элтип, ичен киши болуп олары алдаярды Юсубың болса бөврүне дүртүп, соңра бейлекилере: «Түркменлерде ичги дийлен зат габахат хем мыртар гөрүлйәр, муңа зорлук этмәң» дийип, деррев Юсубың голундан тутуп, оны танс этмәге оглан-гызларың арасына алып гидйәр.

Гызыларбатлы ишчи гызлары рус болсун, түркмен болсун, гаты гүлер йүз, ачыкдыр. Олар оба гызларына гаранда, хас тапавутланярдылар.

Гиҗе бир махала барансоң, мыхманлар дагашып башладылар. Диңлейҗилер сайпаллансоң, дутарчы аклыгыны алып, олар билен тиркешип, мыхман ерине чыкып гитди. Юсуп билен Валяны ички тама салып ятырдылар. Ичерде диңе Алымухаммет билен Степанов хем Андрей Андреевич галды. Аяллар дашарда гап-гаҗы йыгнашдырярдылар. Бу үчүси болса отурып, өрән ичгин гүррүңе башлады. Андрей Андреевич столуң үстүнде дуран араклы чүйшәниң тәзесини ачды-да:

— Алымухаммет хан, сен хем инди хакыңы ич, ине иймәге-де зат кән — дийди. Соңра әпет булгуры яртылап, онуң өңүнде гойды. — Урушда гүррүңлешмәге-де эл етмеди, сен болсаң отрядың билен ярпы ёла етмәнкәк, ызыңа гайтмалы болдуң, башга табшырык билен юрдуңа гитдиң. Ондан бәри башыңдан гөр нә-

мелер гечди. Ине ахыры өлмән тапышдык. Ёлдаш Степанов хем ол сзитлерден оңлы гүн гөрмеди. Ичиң, гүррүң бериң — дийди.

Алымухаммет бир йылгырды-да, Степанова йүзленди, булгурыны гөтерди.

— Андрей Андреевичиң гөвнүни йыкмалың, сиз хем алың — дийди.

Үчүси-де ичди. Алымухаммет ене Степанова йүзленди:

— Сиз билен хем шол Куиуң аклар үчин урша адам алжак болан йыгнагында гөршүшимиз болса герек? Шол Петро икимизи йыгнакдан чыкарып, полицияң өңүне салып гойберенлерини билйәнсиңиз?

— Йыгнагың президиумының башлыклыгына зорлук билен мени гечирен гезегиңиздир-дә, элбетде, оны билмез ялы болдумы?

Алымухаммет гүлди.

— Шонда Кун ериндеп туруп: «Шол габа телпек чыксын» дийди. Эмма янымда отуран Петро-да: «Шол габа телпек чыкдыгы, шу клубдакы әхли папаклылар хем чыкар» дийди. Ондан горкмады.

Ишчилер гүрре ерлериндеп туруп, гапа уградылар. Кун деррев бизи полицейиң өңүне салып, гапыны япдырды.

Андрей Андреевич гүлүп, муртларыны сыпалады-да:

— Хава, билйән-ле — дийди.

Степанов:

— Шонуң билен хем мәреке баш бермән, гапыны гаңрып ачды. Сиз-ә гитдиңиз, мени хем өйүме баранымда, ызымдан барып, тутуп экитдилер — дийди.

— Хава, биз полицейден сыпып барсак, аялың: «Он-а яңыжа алып гитдилер» дийип, гөзүне яш айлады.

— А сиз ол бада нәдип сыпдыңыз? — дийип, Степанов Андрейиң өзүне узадяң арагыны алып, ерде гойды-да, Алымухаммеде середип гүлди.

Алымухаммет хем гөвүнлери үчин элине алан ичи араклы булгурыны ерде гоюп, Степановың:

— Сиз бейле чалт нәдип сыпдыңыз? — диенине эл чарпып гүлди: — Биз хаятдан өврүлип гараңка дүшенимизден, Петро билен билелешип, элимизиң терси билен полицейиң чекгесине бир шалчылдадып гойдук. Ол түвдүрилип гитди. Гүпүрдедип басдык-да, элиндәки сапанчасыны хем гаңрып алып, гүпесине гойдук, ол элимизден сыпып, ит ялы чыңсап йитирим болды. Биз дурман, шәхериң четиндәки отрядымыза барып гошулдык. Эртир ирден янымыза баран Василий Бабенко узын гиҗе полицелериң шәхери ятырман, бизи гөзләнлерини хабар берди. Биз болсак шондан «Ниредесиң, Тимошков?» дийип, Ашгабат тарапа эңдик. Гызыл Гошуна гошулдык.

Степанов ювашҗадан гепләп:

— Онсоң — дийип, сейрежик сачларыны сыпалады.

— Онсоң хем олар билен гошулып, өтен он докузынжы йылың гүйзи, октябрдамы шол? — дийип, Алымухаммет Андрей Андреевичиң йүзүне серетди. Арага гөзлери гызарып, йүзи чаңжарып угран Андрей чала башыны атып:

— Хава, Гызыларбады октябрың он алтысында азат этдиңиз, бизиң болса туссаглыкдан гөзүмизи ачдылар. Диңе, понимаешь, сиз бизи бошадаңызсоң, элимизе яраг алып, ол харамыларың ызларындан ылгадык — дийди.

— Ондан соң болса биз гайтдык, сиз ковдуңыз — дийип, Алымухаммет хем оны угруна сүрди.

Степанов хем йылгырып:

— Сиз гитдиңиз, биз болсак өз окувчыларымыза сапак берип башладык, дүнъе дүзелди — дийди.

Андрей ене ериндеи гозганып:

— Эмма биз аклары элтип деңзе дөкенимизден соң дүзелендир — дийди.

Степанов:

— Ине онда, гелиң, ол еңиш үчин, парахат дүнъе үчин ичелиң — дийип, булгурыны гөтерди.

Бу вагт Анна Александровна гелип:

— Багышлаң, сизи ятдан чыкарайыпдырыс. Мен дерревҗик сизе йылҗак нахар гетирип берейин — дийип чыкып гитди. Ол эгленмән, этли нахар гетирди.

— Биз ишлидирис. Герек задыңыз болса айдарсыңыз — дийди-де, ене гап-гач ювушдырмага чыкып гитди.

Степанов тәзе нахардан ийип башланындан ене:

— Ханы онсоң сиз Сумбарың боюнда нәме ишледиңиз? — дийип, Алымухамметден сорады.

Алымухаммет илеррәк сүйшүп, шейле дийди:

— Мен онда сизе ене бу гезеккини дәл, ак эс-эрлериң башымыза салан әхли хупбатларыны айдып берейин — дийди.

Степанов оңа башыны галдырман:

— Биз сени диңлейәрис — дийди.

Шейлеликде, Алымухаммет янындакы икисине: «Диңләң онда!» дийип, русча гүррүң берип башлады. Алымухаммет олара ене бир гезек:

— Диңләң! — дийди-де сөзе башлады. Олар Алымухаммедиң гүррүңине илки бир гөз сүзүп, уклаҗак ялы этдилер. Болса-да икиси хем укудан ачылып, ики яндан япырылышып, тә даң атып, чыраларың ягы гутарянча диңледилер.

11-нҗи бап

ИЛ ЯТАНСОҢ

— Бизе дүнйәде парахат яшамак башдан-аяк етдирмейән бир зат болды. Бизиң әхли халкымызың гөз дикип отураны Сум-

бар дерясының сувы. Ол хем багтыңа ягынлык йыл болса — мес, гурак йыл болса — пес. Бизиң гүзеранымыз хем хут шоңа баглы. Ол хем ики дагың арасындакы гиң җүлгеден акяр. Аңры йүзүнде эйранлылар, бэри йүзүнде биз яшаярыс. Шунлукда, ол гуш гөзи ялы сэхелче сувуң хем ярысы оларыңкы. Ондан соң гиң мейданда яйрадып, атыз эдип, араларына чил чекип, хасыл алар ялы мүлкүмиз ёк. Хер ким шол даг дерелериң араларында сэхелче текиз ер тапса, шол ерде пелҗагаз ясап, гыраларына чилҗагаз чекип, сув чыкарып билсе, ким картошкаҗык, ким келемҗик, ким согандыр помидорҗык экйэр, олар-а шейдип, өз машгаласыны өзгэ гөз дикмез ялы эдйэр. Хава, шейле — дийип, Алымухаммет зейренчли эхеңде сөзледи. — Хов, биз арпадыр бугдайымызы хем таңрының ягын берерине гөз дикип, дагларың депесинде текиз ер тапсак, шонда экйэрис, гураклык болмаса, хер хайсымыз шондан бир мүштек, ики мүштек галла алярыс, ол хер багты гетирене башардяр, гүнүңе гоймасалар, оны хем эдинип билеңок — дийди.

Степанов голуны дулугына гоюп, оны ыкҗам диңлейэрди. Бу халатда Андрей Андреевич:

— Мун-а, понимаешь, ятдан чыкардыңыз — дийип, чорбадан бир овуртлады-да, оларың өңлерине аракларыны узатды.

Алымухаммет:

— Андрей Андреевич, яңы сизиң гөвнүңиз үчин өмрүмде илкинҗи гезек чакышдырып ичдим. Оны-да төверегимизде өзүмизден башга гең гөрҗек адам болмансоң ичдим, шонуң үчин хем инди башымдан геченлери гүррүң берип отырын. Маңа ич диймэң. Бизде бу ичилмейэр, габахат гөрүлйэр, мени багышлаң, өзүңиз ичиң. Мен сизе гүррүң берейин.

— Боляр, боляр, йөне ийибер — дийди.

Степанов геплемэн, оны диңлейэрди.

Алымухаммет:

— Махласы, азар берилмесе, хер ким өз көремалчылыгы билен гүйменип йөр. Ол ялазы ики дагың арасында баггоюн саклап, газыгына гүлли ёрунҗа даңҗак гүманымыз ёк. Ер етик дэл, ер болмансоң, сувуң хем этҗек зады ёк, малларымыз, мал диер ялы кэн малымыз хем ёк, боланҗаларам шол дагларың депесинде өз башларына дайырдашып йөрендирлер. Элбетде, юрдумызы дашындан гөрмэге гөз герек. Даглар-дерелер, гүл-гүлэлекли белент гаялар, акар чешмели җүлгелер дийсең овадан. Биз ондан надыл дэл. Эмма эркимизе гоймаярлар. Биз илден ер дилэмзок, сув дилэмзок. Арамыздакы чайың аңры йүзүндэки түркменлер билен хем баршып-гелшип дурус. Эмма эйраның анырракларындан топар-топар гелйэн аламанчылар обаларымыза талаң салып гидйэрлер. Өйлеримиздэки эхли эмлэклеримизи атларына басып алып гидйэрлер. Ол ягдай бир гүн дэл, өмүр шейле болуп гелди. «Юрды белет чапар» диен ялы, нирeден гечмели, ниpe гаравсыз болса, олар билйэрлер. Илки-илки-

лер олар хайсы оба чапавулчылык этселер, шол оба олардан өч алмага топланярды. Соң-соңлар эхли обалар бирлешмесе болмады. Эйран җеңбазлары Сумбарың боюнда отуран он-он ики обаның барысына чозуп башлады. Ине, хер обадан гүнде диен ялы телим адам ёла чыкып, нобатчылык эдип, или горамалы болды. Гаракчылар пукараның өз гүзераны билен мешгул болмага элини етирмеди. Биз бир атадан докуз доган дагы бар. Галанлары хем өз илен-чаланымыз. Шейлеликде, Геркез обамыз хас ыснышды, билшин берк гушады. Гелен душмана гайтавулы хем берк берди. Ери, бир бизиң берк гайтавул беренимиз билен болярмы? Өзгелер хем өз обаларымыз ахыры. Бир иш болса, геңеш салып, хабар эдип дурдулар. Асыл горйэн велин, мени яшулы эдинип барярлар — дийип, Алымухаммет шу ере етенде, бир лох-лох эдип гүлди. Дура-бара Николай патышаның арачәк саклаян серхетчилери билен якынлашдык. Олара бирнеме инирдэп башладык. «Я берк саклаң, я-да яраг бериң!» дийдик. Соң олар топарлайын гелйэнден эгэ болдулар. Ери, инди мундан, ягны дашкы душмандан бирнеме дындык дийсек, бела ичимизден дөреди. «Николай гирмандан басылярмыш» дийип, бизден илки галла йыгнадылар. Соңра мал йыгнап башладылар. Ондан соң телпек йыгнап башладылар. Адамлар дашыма үйшүп: «Башымыздакы телпегимизи алан Николай басым өзүмизе-де дава эдер» дийдилер. Дийишлери ялы хем болды. Ене салгытчылар гелип уграды. Аңырдан геленине өзүм җогап бермели болдум, чүнки халк: «Җогабыны өзүң бер» дийип, мениң агзыма гарап дурды. Бир гүн ене гелдилер. Өңлеринден чыкдым. «Галла дийдиңиз, сизе бердик, ат-ябы дийдиңиз, бердик. Гелип башымыздакы телпегимизе ченли сыпырдыңыз, бердик. Инди хем өзүмизи уршa сүрҗек болярмысыңыз? Сизе шу Геркез обасындан адам ёк» дийдим. Шонуң үчин мени телим гезек тутуп алып гитдилер. Эмма ене оба адамлары: «Шоны бошатсаңыз, адам берели» дийип, мени телим гезек замунына алдылар. Гоймадылар. Габасөвүт диен ере гөчүп гитдик. Шейдип, бир гүнүмиз дынч болса, ики гүнүмиз уруш, итиң гүнүнде өмүр сүрдүк. Ине бирден ялдырап багт йылдызы догды! Совет хөкүмети гурулды. Биз көне юрдумыз Ювангала гөчүп бардык. Деррев мени оба шура башлыгы эдип сайладылар. Николай йыкылып, онуң ерине гечен Керенскиниң хем киме дост, киме душмандыгыны билмэн, гарма-гүрмеликде йөрдүк. Халк нэмэ бегенип, киме гынанҗагыны билмэн, аласармык болуп галды. Ана шол гүнлер мен бир сөй билен дүшүнишмек үчин сизиң яныңыза гелип гидипдим. Эмма отурышып дүшүнишип билмэндик. Сиз гачгакдыңыз...

— Хава, гелипдиңиз — дийип, Андрей башыны атды.

Алымухаммет:

— Соң хем егеним Юсуп атыны сатмага геленде, яныңыза гелип гиден экени — дийди.

— Хава, гелип гидипдп —дийип, Андрей маңлайына дүшен сачларыны еңсәк гайтарып башыны галдырды.
— Шонда «Бу хөкүмет хем йыкылар» диен экениңиз.
— Хава, дийипдим.
— Онда ерине ким гечер? — дийип, Юсуп сораса, сиз: «Ишчи-дайхан гечер, шуны дайыңа-да ювашҗадан хабар эт, болмаса, какаңа айт, олар нәме этмелидигини билерлер» диен экениңиз?!
— Догры, дийипдим.
— Говы эдип дүшүндирипсиңиз — дийип, Степанов хем оны макуллап гүррүңе гошулды.
— Дүшүндирмән нәме, понимаешь — дийип, Андрей Андреевич укулы гөзлерини ойкалап җанланды.
— Ине онсоң ол хем барып, ашаклык билен: «Бу байлар хөкүметимиш, хөкман йыкылып, ерине ишчи-дайхан гечмелимиш» дийлен гүррүңи яйратды. Ине ол пикир мениң ялы нәхили херекет этҗегини билмән йөрене улы туталга болды. Мен шондан соң: «Бизиң гөзүмизи ачан шу рус ишчилери болды» дийип ичими гепледип йөрдүм.
Ювашҗадан атымы эерләп, Туманский посёлогындакы көне орус ёлдашларымың янына гитдим. Барып шейле-шейле дийсем, Гемредәки Сергей Щербаков дагы хем: «Ол догры пикир, йөне гарашмалы» дийди. Гарашдык. Догрудан хем, вагтлайын буржуаз хөкүмети йыкылды. Шура хөкүмети гурулды. «Яшасын шура хөкүмети!» дийип, яйнап ишләп башладык.
Арадан бир йыл гечди. Он секизинҗи йылың томсы болды. Ине бирден ики саны багшы адам гелди. Олар бирхили әхенде «Большевиклер-ә Гызыларбатдан ковлупдыр» дийдилер. Ыз янындан хем: «Хер тирәң аксакаллары Бүзмейине гелмели!» дийип саргыт эденлерини айтдылар. Бу саргыды элтенлер бамылы белли Сары багшы билен Беки саллах диен абрайлы адамлар болансоң ынандык. Мен гөклең аксакаллары билен Бүзмейине гайтдым.
Белент-белент даглар ашып, үч йүз километр дагы йөрәп, телим гиҗе ёлда ятып, Ашгабадың этегиндәки гелмели диен ерлери Бүзмейине бардык. Бизи чагыранлар мусулман секциясымыш дийселерем, хакыт миллетчилер топарымыка диййәрин. Бизе: «Хол он алтынҗы комиссия дийлип язылан ере бармалы» дийдилер. Мен бу гүррүңи Андрей Андреевиче өң хем айтсам айдандырын....
Андрей бәрик диканлап серетди-де:
— Ядыма дүшенок, айдыбер... — дийди.
Степанов хем махоркасыны күкедип отуран Андрее середип, онуң мүшдүгини алып, өз чилимини отлады-да, Алымухаммеде:
— Айдыбериң. Биз диңлейәрис — дийди.
— Ине онсоң өңлерини башлап, мен бардым — дийип, Алымухаммет соваи чайдан бир кәсе алып овуртлады-да довам этди.

— Гөрсем, комиссия башлыгы өңден таналян адам—Өвезбаев экени. Ол маңа шей дийди: «Большевиклер бу ерден ковулды. Биз молла-ишаны, байлары голдаярыс. Ёгсам ене большевиклер гелсе, әхли эркек гөбеклини гырар. Шолары гетирмез ялы гошун топламалы. Сиз адам бермели» — дийди.

Яным билен баран яшулулара: «Ана, дийилйән зад-а эшитдиңиз, ханы нәме диймели болса айдың!» дийдим. Олар: «Алымухаммет хан, нәме дийсең, өзүң җогабыны бер, биз сен нәме дийсең, шонуң билен боларыс» дийип, кетхудалыгы маңа бердилер. Мен барып тас: «Бизден сизе адам ёк» диййипдим, чүнки индимен аклар билен большевиклериң хайсының кимиң бәхбидини гораяндыгына дүшүнипдим. Болса-да «Бирден иши бозаймайын» дийип, гачалаклы җогаба башладым. Онянча Өвезбай: «Теке билен ёмут аклара көмеге тайяр, ханы сизем гөклең-геркез нәче адам берйәрсиңиз?» дийип гайталады. Мен айтдым: «Бизиң геркез, гөклең, нохур илимиз биригип, болайсак мүң ярым, көп болсак, ики мүң өйли. Оны хем урша сүрсеңиз, машгалаларымызы гүнашадан үстүмизе чозуп дуран эйран аламанчыларына табшырып етәгитмели боларыс... Ёк, бизде адам берере ягдай ёк, азар бермесеңиз говы болҗак» дийдим. Ол: «Барың, онда олары бир бәрик чоздурайман» дийип гүлди.

Ёла чыкдык, яшулулар: «Я оңардың-а...» — дийшип, гаты разы болдулар. Шондан аркайынлыга салып, юрдумыза гайтдык. Гаррыгала барсак, ол ерик хем эййәм ак гвардиячыларың адамлары гелипдир. Олар хем өзлериниң нә максат билен киме хызмат эдйәндиклерине оңлы дүшүнмеселер-де, гарып-пукаралара якмаҗак иш эдишип йөрлер. Алланазар Мырадов диен адам он саны атлы-яраглыны янына алып гелип, хич киме муздуны бермән, халкдан от-ийм, галла йыгнаяр. Биз үстүмизе гелйәнчәлер гарашдык. Олар энтек мениң кетхудалык эдйән обама гелмәнди. Ол ыснат, ягны тур-отур, керсен гетириҗи Мырадов эййәм Гаррыгаланың комиссары Золин билен хем бирлешипдир. «Большевиклериң гаршысына урушдырмага зорлук билен мүң атлыны топламалы» дийип, гарамаяклара хөкүм эдипдир. Асыл ол эййәм херекет эдип башлапдыр. «Бүтин Сумбарың боюнда яшаян иланың хер ики өйүнден бир адам алмалы» дийип буйрук эдипдир. Шейлеликде, онуң өзи билен гетирен он атлысы эййәм адамлары гоюн сүрен ялы обалардан ат өңүне салып, Гаррыгала элтипдир. Оны эшиден Аккел, Гаракел обасының яшулулары гизлин геңеше үйшүп, геркезлериң обасы Ювангала барып, мени маслахата чагырдылар. Ол обалар район меркезине хас якынды. Шонуң үчин энтек аклар обама гелмеселер-де: «Сиз аркайын болуң, өзүм барып хабар тутарын» дийдим. Үстлерине гитдим. Хөкүм билен адам топлаянларыны гөрүп: «Сиз нәмәң эсасында, ким билен урушдырмага адам топлаярсыңыз?» Ханы биз яңы Бүзмейине барып гайданымызда: «Боляр, сизе дегмерис» дийип, сөз берипдир-ле?» дийдим. «Биз Шагадам уездине гарашлы, ине адам

топламалы дийлен буйрук» дийип, бир хатҗагазы ёкарык галдырып, эсгермезчиликли херекетлерини довам этдилер. Мен олара: «Аклар гозгалаң турзуп, большевиклери бу ерден ковмалы боланда, бизден маслахат сорамаңды. Инди гызыллар гарамаякдан гүйч топлап, ак эс-эрлери Түркменгаладан бэрик гысып угранларында болса, оларың гаршысына урушмага бизден сизе адам герек болдумы?» дийдим. Ызындан хем ер депип: «Ёк, ол болмаз, Сумбар халкы оңа гитмез» дийдим.

Олар өр-гөкден гелдилер. Атлы ёлдашларым билен ыза гайтдым. Муңа гахар эдип, олар ат салып, яңкы обалара адам алмага барындырлар. Эмма олар: «Хов, сизе Алымухаммет хан адам бермерис дийди дэлми? Шол диен болса гутарды, бизден адам гитмез» дийипдирлер. Мундан соң олар гахар эдип, мени туссаг этмегиң угруна чыкярлар. Мен болсам деррев угруны тапып, бу эден-этдилиги Ашгабада хабар бердим. Халк толгуняр, ол адамларыңыздан биз гаты нэразы» дийдим. Херпэ диенимизи этдилер, Алланазар Мырат билен Золини деррев айырдылар. Оларың ерине рус отряды билен Мищенко гелди: Комиссар болуп подполковник Андриевский гелди. Ери, өзи аклардан болансоң, донзуң агы нэме, гарасы нэме дийсене... Келлэмизе гелмесе нэтҗек. Эмма мен басым бу затлары хакыдама айладым, ашаклыкдан Туманский посёлогына гитдим, ене рус ёлдашларыма сала салдым, Сергей Щербаков ёк экени. Олардан большевиклериң хачан гелҗегини, фронтуң ниредедигини сорадым. Андриевский диен тэзе комиссарымызың болса: «Гаршы ханы адам бер, мал бер, Русьетден большевиклере гүйч гелипдир, бэрик зор салярмышлар, Мара етип гелйэрмишлер» дийип, мени гүнүме гоймаяныны айтдым. Олар: «Сергей Щербаков ягдайы билмэге Гызыларбада гитди, шол билип гелер, хабар эдерис» дийдилер.

— Хава, шонда Сергей Туманскиден гелип, гачгаклап гезип йөркэм, мени тапды — дийип, Степанов онуң сөзүни бөлди.

— Мени хем гөзлэн экени —дийип, Андрей Андреевич арадушди.

Степанов сөзүни довам этди.

— Гарашың, адамам бермэң, мал хем бермэң, большевиклер басым гелйэр, нэме үчиндир Чэрҗевиң бэри янында бөкдендилер. Гайрат эдиң — дийипдим.

Алымухаммет:

— Хава, шондан обама барамсоң, Сергей Щербаков басым өз партизан достларымыз Бакусов, Яков, Берёзов, Лямин дагыны иберип, «Аклара хич зат бермэң, гайрат эдиң, сабырлы болуң, большевиклер басым гелер» диенлцизи айдып гитдилер. Мен рухландым. Эмма яңкылар билен гатнашык эдйэними эйиэм тэзе комиссарымыз Андриевский эшидипдир. Маңа азар бериг башлады. Мен оңа: «Мениң асла рус билен гатнашыгым ёк, Туманский посёлогына мен пата гидипдим» дийдим.

Ене бир гезек янына чагырып; «Ёк, сениң шол ердэки рус

большевиклери билен гатнашыгың бар» дийип, инирдәп башлады. Мен оңа: «Өңки гезек сыркавы сорамага гидипдим. Бу гезек болса өли гөммәге гитдим» дийдим.

Ол хер зат-да болса гарташан, өзи хем ол ере тәзе баран адам ынанды. Соңра: «Адам болмак герек, сен-ә бир мусулман, динсиз, худайсыз большевиклер билен нә ишиң? Дост болалы. Мен аклара хызмат эдйән, герегиң зат болсун. Сенем мениң билен бол, большевиклерден эл чек» дийди.

— Боляр, сен аркайын бол — дийдим. Эмма шугулчы гытмы? Шол рус партизанлары билен мениң ене гатнашык эдйәними айдыпдырлар. Бу ики дагың арасында еке ёл бар. Нирә гидилсе-гелинсе, обаларың үстүнден гечилйәр, гөрнүп дур, билинмеҗек гүманы ёк.

Ине шол гүнлериң бир агшамы Ёкары Сумбардан бири гелди.

«Дөвлет арачәгини сакламага акларың Көнекесире иберен адамлары өңки дуран совет сакчыларыны атып башладылар. Өз Гурбан сагат диен илдешимизи хем атыпдырлар, нәтсеккәк?» дийди. «Дурман, шу хаты Андриевскә элтип бер. «Ким иберди?» дийсе: «Мен хич зат билемок. Эмма хат иберен шу» дийип, адымы айт-да гайдыбер дийдим. Андриевский ине шонда «Хут сениң ыгтыярыңа» дийип, мениң үстүме он саны атлыны иберипдир. Ине мен болсам... — дийип, Алымухаммет гүлди-де:

— Акларың атлысы билен аклары атышдырмага гитдим. Арман, Көнекесире барсак, яңкы өңден гиден совет серхетчисини атан Лоялахан чөкдер ишиниң соңундан горкуп, өз атлысы билен гачып гиден экени — дийди.

12-нжи бап

СУМБАРЫҢ ШИРИ

— Гүнлер гечди. Андриевский барха эемсирәп, бүтин Сумбарың боюндакы илата хөкмүни йөрадып башлады. Эмма «Ики гочуң келлеси бир газанда гайнамаз» дийлиши ялы, онуң билен ашымыз бишишмеди.

Элбетде, Андриевский ак эс-эрлериң ол ердәки хөкүмдары. Шоларың хызматында болансоң, оларың бәхбидини гөзлейәр. Ак эс-эрлериң сыясатыны йөретҗек боляр. Бизиң боюн эгмезек халкымыз билен хем шонуң үстүнде далаш эдйәр. Ол бизиң халкымыздан мал алҗак, адам алҗак. Ол ерлерде ерли илатың хем мениң агзыма гарап дураныны билйәр. Шонуң үчин ол өңи билен мени ырмагың угрунда аладаланяр. Бир гүн мениң үстүме атлы иберип, района чагыртды. Барсам, йүз-гөзүни күршерден болуп, маңа аларылып серетди.

— Сен акларың гаршысына иш алып барярсың, сени туссаг эдерин! — дийди.

— Ким айдяр? Бойнума гойсунлар — дийдим.

Ол хас батлы гепледи.

—Мен сениң хатыңы тутдум. Туссаг эдип, Гызыларбада ибэрин. Ол ерде болса дар агаҗы тайярдыр, оны өзүң хем билйэнсиң! — дийди.

Мениң хем ганым гызып башлады. Эмма энтек берк депренип билемок. Нэдип-де, болса топар отрядымың хем бардыгыны билдирмэн, ыза чекилен большевиклериң гайдып гелерине гарашярын. Телпегими чыкарагадан ере атдым. Стулда ашак отурдым-да: «Мениң нэхили хатымы тутан болсаң, чыкар-да, шу столуң үстүнде гой!» дийдим. Столуң депесинден хем екедабан ялы агыр юмругымы гойбердим. Чагшык стол тас юмрулыпды. Андриевский гөзлерини петредип товсуп турды.

— Гой шу столуң үстүнде — дийдим. Билимдэки ак сапла-да япышдым.

Андриевский шол ериң өзүнде менден эйменмедик болса, адам чагырып, мени атың өңүне саларды хем «Элтиң-де Гызыларбатдакы дар агачдан асың» диерди. Ол горкусындан ювдунҗырап ашак отурды, эллерини овкалашдырып, өзүни йитирди, нэме диерини билмеди.

Мен онуң билен дең болуп дурмадым. Онуң говшаныны билип: «Сизиң ялы гарры адама ялан сөзлемек габахат болмазмы?» дийдим. Геплемэн, эсли вагт ере гарап отурды. Турдум-да, чыкдым өтэгитдим. Ызымдан атлы иберип, өе етмэкэм тутдурармыкан өйдүпдим. Эмма ол оны эдип билмеди, йөне менден эл хем чекмеди. Мен оба арчыны боламсоң, ол хат иберип,, маңа: «Үч гүнүң ичинде геркезлерден он секиз баш дүе йыгнап гетир!» дийип буйрук эдипдир. Ол Гаррыгаланың участок комиссарыды. Гызыларбада гидип, онуң үстүнден волостное арз эдейин дийсем болса, ол ерде отуранлар хем аклар. Өзүмиз хем Шагадамың гарамагындамышык...

— Хава, хава — дийип, Степанов билен Андрей Андреевич икиси бирден гепледи.

— Инди сиз Гызыларбада гарашлы, эмма басым сизиң Гаррыгаланыз хем волость боляр. Йылың аягына болса хемме волостнойларың района өврүлмек гүррүңи хем бар — дийип, Степанов оңа дүшүндирди.

— Махласы, мен нэдерими билмэн, ене ювашҗадан гараңкыны дүшүрип, шол рус обасы Гемрэ, Сергей Щербаковың янына гитдим. Ол маңа гөс-гөни: «Шу аклара меркем бермегин, басым большевиклер гелйэр, эйт-бейт, биразаҗык гүйме» дийди. Мен догрусы, онуң: «Бир айдан гелерлер» диенине ынанмадым, чүнки большевиклер яңы Байрамалының якынына гелипмиш дийип эшидипдим. Ол бир хат чыкарып гөркезди-де: «Ине гөрэй» дийди. Элбетде, мен онуң нирден гелип, кимиң язаныны билме-

дим. Йөне гыссанярдым. Болса-да оба или — рус, түркмен Щербаковлары сылаярды, өз еринде абрайы улуды. Ынандым.

— Ики ай хем болса, Андриевскини сүйренҗеңлиге салып эгләрин — дийдим.

— Гайдып гелдим-де, оба җемагатына юваш җадан: «Хеммәңиз малыңызы дага ковуң» дийдим. Онсоң района гитдим. Андриевскиниң янына бардым. Җөгүлиге салан болуп:

— Дүе диен экениңиз велин, геркезлерде еке дүе-де галмандыр. Ёгсам-а хатыңызың бараны өңрәкди — дийип, онуң билен икичәк отурып, хакыт мылакатлы гүррүң этдик. Эмма ол ене эл чекмеди.

— Геркезде болмаса, гөклеңде бардыр, тапавуды нәме, икиси хем сениң диениң билен йөрейәр — дийди. Ызындан хем гүлен болуп:

— Дүе болмаса, хер дүйәң ерине ики саныябы берәйиң — дийди.

Мен бирден нәмә гызаныммы хем билмедим, оңа:

— Саңа бизден ябы дәл, эшек хем ёк — дийип, гапыны шаркылдадып япдым-да чыкып уградым. Ол товсуп чыкды. Өз сакчы солдатларына эл булап:

— Оны тутуң-да, габава сокуң — дийип гыгырды.

Мен оны эшидип, өзүм ызыма гайдыбердим. Мени туссаг отуран камера элтип салдылар. Аркайын отырын. Эмма онуң мени газаматда узак отуртмага богусы тутмады. Деррев адам иберип, өз янына чагырды. Ол:

— Мениң саңа хайпым гелйәр. Сени гөс-гөни хөкүметиң буйругына боюн эгмейән дийип атарлар, бейтме, он секиз баш дүе бер-де, башыңы гутар, бар. Йөне инди сүйренҗеңлиге салма, мени хем гыссаярлар, дүшүн ахыры — дийип ялбарды.

Мен ене оба барып,, яшулулара геңешдим. Сергей Щербаков дагының янына гидип гелдим. Ол ерде маңа: «Гызыллар хениз хем Гызыларбада гелип етенок» дийдилер. Ахырында өңли-соңлы гөклең-геркезден Андриевскә өз бахасы билен он секиз саны дүе бердик. Ине ыз янындан велин: «Гызыллар Қаканы алып, Ашгабада етип гелйәрмиш!» диен хабар яйрады.

Йүрегимиз сувланды. Мен ондан соң ишим болса-да, Гаррыгала гидип, полковник Андриевскиниң янына бармагымы кесдим. Ашаклыкдан әхли атлы отрядыма: «Тайяр болуп дуруң, обадан кән дашлашмаң» дийип табшырдым.

— Оңарыпсың — дийип, Степанов ене чилим отлады. Андрей Андреевич болса ол вагт гапыдан:

— Хениз хем ятанзокмы? — дийип, әхли ишини гутарып гелен аялына: — Аннушка, биз, понимаешь, болманда бу гиҗе ятҗакмы? Онуң гүррүңини диңлесең билердиң... — дийип, ол Алымухамметден тарапа бир гарады-да, чанага элини узатды.

— Шуҗагазы бир гыздырып берсең, ондан соң ятыбер. Бизе-де бу дүнйәде ачык геплешип отурмага дөвүр гелди — дийди.

Степанов ювашҗадан башыны атып хүмүни берди. Алымухаммет болса бир йылгырды-да:

— Даң хем атып баряндыр, инди ятасымыз ёк-ла. Мен хем ине басым гутарарын-ла — дийип, эли гаплы эйвана чыкып гиден Анна Александровнаның ызындан гарап галды. Соңра Андрей Андреевиче гарап:

— Анна Александровна ядандыр... — дийди.

— Ядаса, ана бош кровать, бош диван, ятсын, понимаешь, ине нахары гетирсин, бизиң онсоң өзүмиз бир зат эдерис — дийип, ене булгурлары бир ере үйшүрди. Иң соңкы галан арагы бөлүшдирип гуйды. Степанов онуң арагы ене үч бөленини гөрүп, Алымухаммедиң йүзүне середип йылгырды:

— Хе, айдыбер, ондан соң Андриевскиниң янына бармадың. Догры эдипсиң — дийди.

Андрей:

— Догры болса, ал шунам ичсин. Башга ёгам. Ине нахар гелйәнчә балык. Эртирем иш ёк — дийип, Алымухаммедиң булгурыны оңа узатды. — Өзи хем ерде гоймасыз. Онсоң белли зат, понимаешь, Андриевскини ёк эденсиңиз... — дийип гүлди. — Ал, шонуң саглыгына — дийди. Гойман хеммелере ичирди. Салпы муртларыны сүпүришдирип отырка, Анна Александровна эли табаклы гелип гирди. Оңа әри Андрей Андреевич:

— Көп саг бол, Аннушка, инди сен, ана, мениң еримдеҗик гышарай — дийди.

Ол геплемән, барып гышарды.

Алымухаммет:

— Ёк, Андрей Андреевич, ол гайдып ондан соң хем бизи хәләк этди. Биз билсегем, онуң большевиклериң етип гелйәнинден хабары ёк экени. Ол, бай, өз хөкүмини беркитмәге дызад-а — дийди.

— Шейлеми?

— Шейле, Большевиклериң етип гелйәнине ынанян дәлдир өйдүп, Щербаков мениң яныма Боусов билен Лямини, янларында ене бир өзбек йигиди хем барды, иберипдир. Мен олара: «Менден аркайын болуң, әхли отрядым билен тайяр» дийдим. Хава, хава, шей дийдим.

Олар Никольск посёлогындан гелдилер. Гаррыгала болса гүнбатарда. Биз ики ортада ёлуң үстүнде яшаярыс. Эмма Андриевский эййәм мениң яныма ол үч атлының гелип гиденини эшидипдир. Эртеси Гаррыгаладан ики саны атлы солдат билен бир офицер гелди. Олар гелип, ат үстүнден өзлериниң рус мылакатлылыклары билен: «Бизи полковник Андриевский иберди!» дийип, гысгаҗык хабар бердилер. Ичимден:. «Шу Андриевский менсиз мыдар эдип билҗек дәл өйдйән» дийдим-де, еримден турдум. Офицери өе чагырдым. Ики атлы дашарда: «Өйде нәме гопарка?» диен ялы ичерини диңиргенишип, гара өйүң гапдалында атдан дүшмән дурдулар. Офицер маңа: «Онуң алыхезретлери Анд-

риевский сизиңкә большевиклер гелип гитди дийип эшидипдир. Өзүниң шондан өрән бийынжалыклыга дүшенини сизе хабар бермәге иберди» дийди.

Ол хакыкаты айдярды. Шугулчының оңа өрән вепадардыгы беллиди. Болса-да мен хем олары мылакатлылык билен угратмага ниетлендим. Еримден турдум-да, өйден башымы чыкарып, атлылара: «Атдан дүшүң, нәме отырсыңыз? Нәхили даш ерден гелдиңиз. Хова болса ыссы, түркмен өйүне гелене гөк чай ичмән гитсе болмаз, атыңызы даңың-да гелибериң» дийдим. Соңра гайдып еримде отурдым, офицере шей дийдим:

— Женап Андриевскә: «Ол хабар дүйбүнден ялан, ол-да маңа нәхак эдилйән төхметлериң биридир» дийип айтды дийиң дийдим. Ондан соң хем большевиклер Ашгабатдан кән аңырда, Какадан хем аңырдамыш. Оларың бәрсинде ак эс-эрлер бар. Ери, онсоң большевиклер үч-дөрт йүз километрлик ёла, мениң үстүме нәдип хем нәме үчин адам иберсинлер? Шу хабар дүйбүнден төхметдир. Онуң алыхезретлерине айдың, менден яна өйүнде өрән аркайын ятсын — дийдим. Олары ийдирип-ичирип, өрән хош эдип гойбердим.

Алымухаммедиң бу гүррүңине Степанов билен Андрей Андреевич икиси өнден-де кейпи гөтерилен башларыны яйкап, жак-жак эдип гүлүшди. Анна Александровна-да гөзүни ачып бир серетди-де, аңырсына дөнди. Ички отагда чолашып ятан тәзе чатынжалар Юсуп билен Валя ояныл, хүмүрдешип башлан ялы болды.

Алымухаммет оларың гүлкүлерине хас гөтерилди, өзи-де йылгырып, пишге муртларына сынтгы берди, махорка халтасына голуны узатды. Андрей Андреевич оңа гөзи дүшенден, махорка халтасыны бөлек газет йыртыгы билен өңүне сүйшүрди. Алымухаммет махорканы ёгындан долап, дили билен тарашлады, эглип, оны Степановың чекип отуран чилиминден отлады, бир чаңыдып гойберди-де довам этди: Яңы ука гиден Анна Александровна ичерде түтейән ажы махорканың ысына уклап билмән, тиз-тизден товланярды.

— Хава, онсоң — дийип, Алымухаммет ене Андриевскили гүррүңе башлады. — Ине ол гүнүң эртеси Андриевский ене ики саны атлыны чапар иберипдир. Олар мен ёккам өйүме гелипдирлер-де: «Эртир Гаррыгалада ат чапышыгы боляр. Шоңа Алымухаммет хан хөкман гелмели, комиссар чагыряр, барсын» дийипдирлер. Хернә өзүми гөзләп йөрмән, деррев гидипдирлер. Эртеси мен бараян болсам, өзүме нәхили ат чапышыгы, нәхили «скачка» гөркезжегини билипдим...

Онуң бу сөзүне Андрей билен Степанов ене гүлүшди. Алымухаммедиң өзи олардан хем бетер гүлди-де:

— Мен ондан соң акларың бу сыпайычылыклы, эмма башындан көп зады гечирен гартаң полковниклериниң бир затлар дуюп гысыляныны билдим. Хеммеден бетер менден хедер эдйәни-

ни-де аңдым. Ол өзүниң Гаррыгаладакы өмрүни гысгалдянының дуюп башладымыка диййәрин. Элбетде, онуң-да гызылларың Ашгабатда дагам дурман, өз окгунына деникинчи эс-эрлери гөтин сүрүп гелйәнини эшитмән дурмандыгыны билйәрин, чүнки Гаррыгала участогының бу комиссары бар телефон-телеграфа эрк эдип отырка, Гызыларбатдакы, Шагадам хем Ашгабатдакы өз келле кесенлери билен гатнашык этмән дурмажагы беллиди. Ол вагт бүтин Сумбарың боюна эрк эдип отуран шу комиссарды ахырын. Онуң маңа индики гысмылҗырамасының себәби, мениңче; эгер гызыллар гелип Гаррыгаланы эеләйселер, бизиң өнүмизде өзүни хич бир гарыбы ынҗытмадык большевик досты болуп гөрүнжек болярмыдыка диййәрин.

Степанов столдан тирсегини айрып:

— Элбетде... шейледир — дийди.

— Ол затлар белли-ле, понимаешь — дийип, Андрей-де башыны атды.

Алымухаммет довам этди:

— Мен геркезден ики саны атлыны ибердим-де: «Алымухаммет ханың-а скачка гелер ялы яравлыгы ёк, йөне чакылыгына таңыр ялкасын айдып гайдың» дийдим. Сораса-да, галман ятыр дийип, йүзүңизи салын-да дуруң дийдим. Барды-гелди, иле этмейән ягшылыгыны этҗек болуп, Гаррыгаладакы еке докторы хем мениң үстүме иберәйҗек болса, бириңиз ат салып гайдың-да, маңа хабар эдиң, себәп мен бу вагт сизи Гаррыгала уградып, өзүм Никольскә, рус ёлдашларымызың янына гитҗек — дийдим. Ене олара: «Бирден яланчы болуп, вагтындан өң сырымызы билдирәймәлиң, большевиклер кем-кем якын гелйәрмишлер. Мунча атлы отряд болуп, кесеришип ятмалы дәл, биз хем басым атланмалы боларыс. Эмма агзыңыздан сөз сыпаймасын» дийдим.

Олар Гаррыгала, мен болсам яныма ики атлыны алып, Щербаков дагының янына эндим. Барып, узын гиҗе геңеш этдик. Мениң басырынып ятан йүз йигрими атлым-дагы бар. Олар хем элли атлы дагы берели дийдилер. Сергей орунбасарым болмалы, мен болсам түркмен-рус атлы партизан отрядының командири болмалы... Большевиклериң якынлашаны эшидилдиги хем, деррев олар билен өңки ялы арагатнашыгы дикелтмели. Олар, элбетде, хабар этдиклери, бу дагларың еңсесинде атларының иришмесинден тутуп атланмага тайяр болуп дуран бизиң отрядымызың бардыгыны билйәрдилер. Хава, махласы, биз узын гиҗе геңеш гурап, яңкы карара гелдик.

Эртеси ызымыза гайтҗак болуп дурдук. Бирден ховпургап, обамыздан ики саны атлы гелди. Олар гыссанжырап: «Алымухаммет ага, сени гөзләп, Гаррыгаладан бир офицер билен он саны атлы-яраглы солдат гелди. Биз олара: «Алымухаммет эшекли одуна гитди» дийдик. Эмма олар: «Онда тә гелйәнчә, биз онуң өйүнде гарашҗак отурҗак» дийип ятырлар. Ики санысы болса сен барайсаң, өңүрти тутҗак болуп, бәрки обаң якынында ёлы

гаравуллашып йөр. Эмма яшулулар олара шол ерде нахар хөдүрлән болуп, өе салдылар. Сеслерини чыкартман, шол ериң өзүнде икисини хем баса дүшүп, эллерини аркаларына даңдык, сеслери чыкмаз ялы, агызларына-да яглык дыкдык. Аңыркыларың олардан хабарлары ёк. «Нәтмели?» дийдилер. Шонда биз онуң Андриевскиниң ишиндигини билип, шейле дийдик.

— Онда инди сиз ики болуп гитмәң. Билинмез ялы, сен еке гит-де, өйүмизе бар. Яшулы-яшкичилери чагырып, деррев жаңлы союп, олара хеззет эдип башлаң. Ярагларыны йыгнап, шол япыдакы чынара сөйәң. Олар гөвүнлерине зат алмаз ялы табак чекеңизде, узын хатар эдип гоюң. Нахара келлелери гызарам велин, ики саныңыз ярагларына топулың, галаңларыңыз болса хер солдата ики адам болуп, баса дүшүң-де даңың. Биз барянчак саклаң! — дийдим.

— Молодец сиз — дийип, Андрей онуң эгнине какды.

Степанов хем:

— Бу Сумбарың шири ахыры — дийип, чыны билен гепледи хем өз сөзүни өзи тассыклап, «Хава, хава, ёлдаш Поддубный, бу хут шейле» дийип, ол бу ерде Андрей Андреевичиң фамилиясыны биринжи гезек тутуп гепледи. Алымухаммет Степановың өвгүсини эшитмезлиге салды.

— Инe биз ол йигиди шейле табшырык биленуградапымыздан соң, арадан үч-дөрт сагады гечирип, геңеш-маслахат билен бир топар атлы-яраглы болуп гайтдык. Сагат дөртлерде гелдик. Өңүмизде нәхили вака саташжагымызы билемзокдык. Эмма биргеңсилик... Дийшимиз ялы эдипдирлер. Килең эллери аркаларына даңылгы ятырлар.

Офицер мени гөрүп, диши билен даңысыны чөзжек болуп дызады. Болмады. Ол өз эгинлериндәки погонлара агзыны етиржек болуп, ики эгнинден агыз саляр, өзүңизе белли, акларың погонлары хем өрән нешели ялдыравукды. Ол оңарман: «Гызыллар гелдиги, мениң погонымдан танап, хөкман атарлар, эгнимдәки погонлары гопарың зыңың» дийип ялбарды.

Сораг этдик. Соңра топары билен ат өңүне салып, Никольск посёлогына тарап алып гитдик. Гызыллара хабар етирдик. Эртеси иң соңкы гезек Андриевский билен хасаплашмак хем Гарыгаланы аклардан сапламак үчин зарба урдук. Барсак, аклар эййәм өңүрдипдирлер. Дыр-пытрак болуп гачып гидипдирлер. Андриевскиниң эдарасының агзы хем ачык, хаңкарып ятыр.

Мениң Андриевский билен дартгынлы гатнашыгым ине шу ягдайда тамам болды.[1]

Өз Ювангала обамыза гелдик. Биз Гаррыгаладан диңе он саны атлы болуп гайдыпдык. Дерән боюндакы Оваза гәдигинде гөрсек, бир пулемётчы гачгак аял билен алты саны хем офицер

[1] Бу бөлүм Алымухаммедиң прототипи Аллаяр Гурбановың өз ятламасындан алынды.

дур, гүпбасды этдик. Эйрана гачмаз ялы, тутуп ярагсызландырдык. Эмма бизиң Гаррыгалада галан отрядымыз ене агшам ызымыздан гелип:

— Биз-ә большевиклериң ниредедиклерини хенизем билемзок. Гаррыгаланы ене аклар эеледи — дийшип кейпсизлендилер.

Догры, гызыллар ол вагт яңы Гөкдепеден бәрик гечипдилер. Гызыларбада, диймек, шол хатарда Гаррыгала-да уруш билен этмәге энтек телим йүз километр ёл барды. Эмма оларың тиз гелҗекдиклерине хем ондан соң еңшиң гутарныклы болҗагына берк ынанярдык. Биз хем дагларың арасында херекете башладык. «Большевиклер гелйәр» диен сөзден горкуп, Эйран тарапа гачянлары тутуп уградык. Яңкы тутанларымызы хем Никольск посёлогына сүрдүк. Ёлда акларың Бендесен обасындакы түркмен аял-гызларының гызыл-күмүш шайларыны талап гачанларыны эшитдик. Отрядым билен атландым. Олар бизе Көшегучанда, деряның өврүминде саташдылар. Габадык, атышып башладык. Отуз атлы ак эсгерден диңе секизиси дири галансоң боюн эгдилер. Совет топрагындан чыкарылып алнып гидилҗек болнан шейле гызыл-күмүш шайлары алып галдык. Гызыллар Гызыларбадың якынына геленде, Бамы станциясында Закаспий фронтуның командующиси Тимошкова эден ишлеримизи хабар бердик. Янымда ики йүзден говрак отряд членлеримден башга орунбасарым Сергей Щербаков хем Василий Бабенко барды. Бизе «Бу ерден гидип, Телешиң отрядына гошулмалы, Гаррыгала Ёкары Сумбар тарапдан дуйдансыз гелип зарба урмалы» диййдилер. Шонда нәче гүнлер белент даглара дырмашып, ёл гөзләп хорлук чекдик. Эмма аңырдан гелип, Гаррыгаладакы аклара шейле бир зарба урдук. Гаррыгаланың доланып душмана йүзи дүшмез ялы пәкледик.

Ол сөвешиң ек-ярым ерини өң хем сизе бөлек-бүчек гүррүң берипдим. Соңкы гезек болса нереде айрылышып, ине-де фронтдан еңиш билен гелип, илки тапышып отурышымыздыгыны өзүңиз билйәрсиңиз. Индики везипелер, нәме этмели, нәме юмуш бардыгыны, хемишеки ялы, сизден эшидермикәк диййән.

Чыраның ягы гутарып, ол кем-кемден сөнди. Отуран-отуран еринде тама аркаларыны берип, уклап галдылар. Салымыны бермән, даң салгымы әлеме чайылып башлады.

13-нҗи бап

ТОЙ СОВЛАНСОҢ

Гайрадан гүн догуп, илери ягтылса-да, даңа голай уклан Анна Александровна диваның үстүнде шол гышарышына сарсман ятырды. Ички отагда ирден ятырылан Юсуп билен Валядан бол-

са дерек хем ёкды. Махласы, хеммелер бу вагт сәхериң сүйжи укусында ятырдылар.

Агшам ховлының агзы ачык галыпдыр. Энтек хич ким өрмәнди, эмма бивагт бири гелип гирди. Оны сарыжа гүржи өрән якымсыз хем ызгытсыз гаршы алды. Ол габырдап хем чыңсап, ичерде парахат укуда ятанлары оярды. Анна Александровна тисгинип турды. Ол алланичикси болуп даш чыкды.

Эесиниң даш чыканына аркаланан гүржи бимахал ховла гирен габа телпеклиниң сатанының арасына күрсәп урды. Аңырдан гелен алжырап, дутары билен горанжак болды. Онуң сапындан тутуп, гүжүгиң гомуна гойды. Гүржи габырдап, дутарың гапагыны баса дүшди. Дутарчы оны гыссаглы ёкары гөтержек болды, эмма тамдыраның сапы элине гелди. Жаны янан багшы дутарың сапы билен ызгытсыз гүржиниң ене-де түңкүжине гойжак болуп топулды. Ол диңе шондан соң чыңсап, бир аркан серпилди-де, ене өзүни ковмага гыкылыклап гелен эесиниң голтугына долды. Ол хем оңа бир шарпык чалды. Гүржи өзүне хич кимден арка тапмансоң, ваңкырып, сыгыр ятагына сүмди.

Ил өрмәнкә, өз ховлуларында ослагсыз гопан гыкылыга Анна Александровна, элбетде, кейпсизленди, догрусы, гахарланды, болса-да сыр билдирмезлиге салды. Өз дилинде:

— Сизе ким герек? — дийип, русча сорады.

— Алымухаммет надо, Алымухаммет?!

— Алымухаммет спит, ух, ух... юхлайды...

— Эх!.. — дийип, бәрден баран гүндогара элини узатды.

Анна Александровна оба түркменлериниң өрән ир турагандыкларыны, оларың даң саз берениңден, тәрет-намаз дийип, гарабашларына гай болярдыкларыны билйәрди. Догрудан хем, түтәп дуран чыраның башында ничесар отуржак, яссы намазындан соң хер ким гышарярды хем гүн догманка, ене азаның сесине галып, ким тәрет сув гыздырярды, ким намаз окажакдыр. Өй эеси турдугы, машгала-да өрйәрди, эесиниң даш чыканыны гөрен хайванлар хем мәләп, молап дызашып башлаярдылар, от-ийм берип, өзүң хем чай башына чөкйәнчәң, ялдырап гүн догар, әлем-жахан ховрап гызманка болса, ёлагчы ёлуна, ишли ишине дагаяр, ине бу дутарчы-да шонуң ялы, халкының дессурындан угур алып, ожак башындан дагалманка, Алымухаммет достуның үстүни басайын дийип гелипдир: «Ол ятыр» дийлени билен ериниденем гозганмады. Ики бөлек болан дутарының сапыны яңкы язан ерине дүртүп гөрди. Соңра «Хәъ, елим болайсады» дийип гойберди. Онуң ене гонданман гарашып дураныны гөрен Анна Александровна: «Инди нәме?» дийди.

— Алымухаммет надо.

Өй эеси илки бир алагөвүнли диңиргәп дурансоң онун шоны турузмаса гитмежегини билди. Нәгилелик билен ики эгнини ики яна товлап сакланды, болса-да иши жәхеннеме салды, өе

сгирип, аркасыны тама берип иркилип отуран Алымухаммедиң эгнине дүртеклэп, дашарык элини салгады:

— Сизи сораярлар — дийди.

Өзи ерине гечип гышарды.

Алымухаммеде-де бу вагткы чакылык ярамады, чүнки ол бу вагт өз түркмен обасында, өз өйүнде дэлди. Илиң өйүндеди, иң яманы-да ол яңыжа уклапды, энтек турар вагтдан ирди. Гайра-дан гызыл көз ялы гызарып доган гүн яңы ерден галыпды. Шейле вагтда өзүниң өзгеден ир өрмеги олары-да сүйжи укудан турузмакды. Болса-да, Анна Александровнаның ерине гечип гышараныны гөрүп даш чыкды.

Алымухаммет габакларының арасындан ыш ачып, гелени зордан сайгарды. Чыкан еринде гөзүни ачалак-юмалак эдип, гапа аркасыны берди, башы ялаңач ашак отурды. Гөзүни голы билен ягтыдан горап:

— Көрхан! — дийип гыгырды. — Валла, даң билен ит үйрүзип йөрен сенмидиң?!.

— Как бэши!.. Хах... хах... башга ким болсун? Ханха гүн догды. Үстүңе гүн догруп ятмазлар... Мен-э егениниң өйлендирен Алымухаммет хан, хей, гөреш дагы тутдурмаярмыка дийип гирэендирин. «Болмаса-да эртир чайымы бир биле отурып ичерин-дэ» дийип, мыхман еримиң намаз окап, атаран чайынам ичмэн гайтдым. Ненең гөрйэң, хэх, хэх, хэх...

— Көрхан, оңармансың, себэби мен бу вагт өз өйүмде дэл, ил өйүнде мыхман. Шол өйүң дессурына гөрэрэк болмалы. Ондан соң хем гүн догманка турҗак болуп, орусларың нэме намазлары көййэрми? Ене бир зат, буларың бу гүн җумалары, дынч гүнлери ишлери ёк. Үчүнҗиден хем, биз бу ере гелен хорматлы революционере даң атянча битирен ишлеримизден гүррүң бердик, даң атып, чырамызың ягы гутарансоң ятдык. Сен болсаң өз мыхман ериң чайыны хем ичмэн гелипсиң. Олар саңа гөк чай, булар болса гара чай берерлер. Ине шоны аркайынҗа ичип гелен болсаң, белки, оянча биз хем оянышардык. Ондан соң хем гөреш той гызып, җемагат үйшен ерде тутулар ахыры. Бизде болса той-томаша дүйн совулды...

— Махласы, бивагт гелип, нэме газандың дийсене.

— Оны өзүң бил-дэ.

— Ятанлары бимаза этдим, или өрүздим.

— Онсоң? — дийип, Алымухаммедиң гүлеси гелмесе-де йылгырып сакланды.

— Дутарымдан дындым.

— Ене. Санабер. Онсоң?..

— Ирден ил билен биле отурып ичҗек гөк чайымдан хем галдым. Хавва-айт, олам догры. Мен нэхили болайыпдырын-айт?!.

— Онам өзүң билмесең...

— Сенем билерсиң... Болмады, буларың елимлери ёкмука?

Дутарымың гапагы сен ачыпдыр. Шоны чеңкләйсем, саңа бир ки хеңҗагаз-а чалып берердим...

— Хава, инди ят өйүң гелин-гызына чепли даң билен оярын елим сорап, олар ятырка-да, гапдалларында саз чалып башласаң, «дәли» дийип ковмазлармыкан?

— Хә, бер бәши! Гидейин. Ахмалдыр. Мен, говусы, инди барып, чайханадан бир чәйнек чай ичейин-де, отлы гелерем велин өз Келетәме гидейин. Бендесене-де гидип болдук, гидейин...

— Ине, Көрхан, мунын акыллы гүррүң, шейт...

— Дур, элиңи бер.

— Ине бердим — дийип, Алымухаммет ериңден туруп, она элини берди.

— Әрмисиң?

— Көрхан, сен мени илиң өйүнде ятыркам, биватт турзуп, дашарык чыкарып, башыма нә гүнлер салып йөрсүң? Сен акылыңдан даг-а азашып йөрен-ә дәлсиң?

— Гүррүңи ёк... йөне әр болсаң, Келете станциясында дурман, мениң яныма барман, халымы сораман гечмегин, гечсең, өлсемем разы болман!

— Гүррүңи болмаз.

— Әр гепими?

— Алымухаммет ханың гепи-дә! Ненең гөрйәң?

— Онда гүррүңи болмаз, эрдир, ёвуз гүнде ширдир. Гитдим, гарашарын. Кән дуз ийшендирис, унутмагын, саг бол!

Ол шейле дийип, ызына гараман, ховлудан чыкып гитди. Алымухаммет эсли вагт онуң гиден ызына гарап дурды. Доланып, ятапларың үстүне гиреси хем гелмеди. Ашак гарап дымып дурды, кән дурды, ол бу вагт онуң билен гечирен гүнлерини гөзүниң өңүне гетирди. Бирден хем: «Бе, мунуң болуп йөршүни. Ятаның үстүне туран гелмесин диенлери болды» дийип ювашжадан пышырдады. Ене-де ичини геплетмесини довам этдирди. «Әлхепус, бу йигиде нә дөв чалдыка?..» дийди.

Дайысының эдил гапының даш йүзүнде ичини геплединп дураның дуян хем яңкы вакаларың барыны ичерде эшидип ятан Юсуп ахыры Валяның: «Дайың нәме инди ичерик гирмән дурка? Бар-да, гөр» диенинден соң, дурман даш чыкды.

— Дайы, нәме гиреңок? — дийип, онуң йүзүне йылгырып гарады.

Дайысы илки гиҗе яр янында ятып чыкан огланың йүзүне диканлап серетмеди-де:

— Әй, инди ятар ялы болмады — дийип, улудан демини алды, ашак отурды.

— Ятмасаң, ине бизем турдук. Валя айдайын, семавары гойсун, билеҗе чай ичерис — дийди.

Юсуп деррев өе гирип, Валя:

— Дайым инди ятып болмаз дийәр, чай отурт, онуң билен билеҗе чай ичелиң — дийди.

— Вах, ол гөк чай ичйәндир...
— Сен чай гайнадянчаң, мен дүкана барып гелейин.
— Яланчы яңы ягтыляр, бу вагт дүкан болармы? Соң билегидерис. Сен гөк чай сатылян ерини билйән дәлсиң. Бар, дайыңың янында бираз гүймен. Мен семавары отлайын, гайнаянча гидип гелерис. Я гоңшудан аларыс.

Икиси хем ятанлары оярмаҗак болуп, аякларының буруңларына басып чыкды.

Валя семавар билен болды. Юсуп дайысының гапдалында чоммалып отурды-да:

— Дайы, яңкы даң билен гох турзуп гиден кимди? — дийип сорады.
— Гөрмедиңми?
— Ёк, йөне Валя еринден туруп, пенҗиреден ышыклаярды. гөрендир, сорап гөрәй. Ери, нәме?
— Әй хич.
— Элбетде?
— Ол бир батыр йигитди, революцияның җарчысыды.
— Ниреде таншып йөрсүң?
— Биз Сумбар боюны аклардан саплап, Сайваның үстүнден ёл салып, гызыллара гошулмак үчин Гоч станциясындан тарапа догрулап гелйәрдик. Зав обасына якын гелемиздемикән диййән. Дага одуна барян ики саны эшекли хопукҗырап өңүмизден чыкды. Биз олара: «Нирә гачып барярсыңыз?» дийсек, ол огланҗыклар: «Обамыза орус чозды, дутар чалып отураны гарагейимлен ичалысы дийип, бир өе салып дашындан гулпладылар. Өй эсине-де түпең ченәп: «Деррев гапындакы овлагыңы сой-да, бизе кахар эдип бер!» дийдилер. Мен шонда деррев ызымдан гелйән атлыларыма эл салгап, тизрәк дийип ышарат этдим. Олар деррев дашыма үйшдүлер. Огланлардан: «Олар нәчерәк дагы бар?» дийип сорадым. «Билмедиим, бары бир өе гирип, ичерде карт ойнаярлар» дийдилер.
— Эшиклери нәхили?
— Хеммеси чым-ак гейимли, эгинлери ялдырашып дур... Олар ак патышаң адамларымыш... — дийдилер.

Биз оларың аклардыгына, гарагейимлилериң ичалысымыш диййәнлериниң болса большевиклердендигине деррев дүшүндик, өңе ат салдык. Биз дуйдурмаҗак болуп гапдаллап бардык. Бейик байрың еңсесини сырып гөнүлеҗек болуп, олардан тарапа совуланымыздан олар атланып, эли аркасына даңлан дутарчыны өңлерине салып уградылар. Гыкувлап, даш-төверекден яраг ченәп, аты гамча басдык. Атышып билмедилер. Биз көплүкдик. Эллерини галдырышып , атдан дүшдүлер. Командирлериниң бойнуна гамчыны шапырдадып салдым. Дат эдип увлады. Элинден сапанчасыны, сыртындан маузерини, билинден хем гылыҗыны алып:
— Өңе дүш! — дийдик.

Хəлки эли сыртына даңылгы, гөрсек, ине яңкы гелип гиден дутарчы экени. Оны ата чыкарып, акларың командирлерини болса шонуң өңүне салдык. Тутан есирлеримизи гызылларың командири ёлдаш Тимошкова гетирип говшурдык. Шонда онуң гылыҗыны маңа ядыгəр берипди. Ине шол гиҗе өңдəки Сарыдаш станциясында ятан ак эс-эрлерден «дил гетирмели» дийипдилер. Шонда велин яңкы Көрхан хəлки душманың атындан дүшмəн, еке өзи разведка гитди, эле дүшмəн, хор чекип ятан бир офицериң эзенегинден тутуп, атың өңүне салып гелди. Ол түйс гөзсүз батырды. Билмедим үйтгəп йөрми, яңы нəгилерəк болуп, йүзи алнып гитди.

Юсуп тарса ериндеи турды.

— Дайы, бу гезек хем сен оңармансың. Ялңышы дүзедели. Мен ичерде эшидип ятырдым, йөне ол вагт сени сорансоңлар, мен чыкып дурмадым. «Гелен аш дийип гелмез, туршутма йүзүң, аша мəтəч дəлдир, дуза мыхмандыр» дийип, Магтымгулыны окап берйəн өзүң дəлмидиң? Зелили хем: «Əр өйүне əр гелер, мылакат гөрсе» диййəр ахыры, бичəре бир чай ичерди-де гидерди.

— Их, ёгса-да чай гетирели, семавар отланды — дийип, диңлəп отуран Валя ериндеи турды.

Алымухаммет улы пикире гитди. Бирден хем башыны галдырып:

— Онда онам тапып гелəйиң — дийип, эли билен гөзүни гүнден пеналап ериндеи турды. Ол диңе шондан соң:

— Валя, сен яңкы адамы гөрдүңми? — дийип сорады.

Ол геплемəн чалаҗа йылгырды-да, башыны атып: «Хава» дийди.

— Йөне бу вагт нирeден тапыларка? — дийип, Юсуп дайысына якын гелип сорады.

— Ол бу вагт станцияда Шагадамдан гелҗек отла гарашяндыр я чайханада чай ичйəндир. Өйкесинден язайсаг-а кем болмазды. Йүрегим авады гитди...

— Пахыр сизе дост дийип, ир гелип, ирден дутарындан дынып гитди. Дайы, бу Магтымгулының «Агсагың элинден алсаң агаҗын, яман дерде галар, тапмаз алаҗын» диенлери болупдыр. Йөне сен гыйылма, деррев тапарыс — дийди.

— Йөр тизрəк, чай гетирели — дийип, онянча Валя эййəм Юсубың еңинден чекип гапа уграды.

Оны гөрен Алымухаммет:

— Валечка, сен нəме этҗек гидип, дөвүк дутарыны гөрсе, өзем-танар-ла... Сен семаварыңа серет... — дийди.

Валяның мыдама диңе өз диени, өз пикириди. Ол гөс-гөни:

— Ёк, багышлаң! Менсиз дутарлыны тапса-да, сизе гөк чай тапып гелəймез... Йөр-йөр — дийип, Юсубың өңүне дүшүп, гапыдан чыкып гитди. Алымухаммет йөне йылгырып галды. Валяң

ерине өзи семаварың янына барып, оңа чөплеме-тагтаҗыклар атып башлады.

Ичерден оңа гөзи дүшен Анна Александровна деррев даш чыкды.

— Сиз азара галмаң, семавара өзүм середерин. Тәзе чатынҗалар гөрненок-ла?.. — дийип, Алымухамметден сорады.

— Базара гитдилер!

— Базара гитдилер?

— Хава, базара гитдилер!

— Бу-да хут Валяның тапан задыдыр.

— Хава, шон-а билдиңиз, Ол Юсуба: «Дайыңа хакыт хытай я хинди чайыны тапып гелмели» дийди. Олар ондан соң хәлки гөвни галып гидени хем тапып гетирҗеклер.

— Тоба-тоба!.. Ол гөк чаям тапар. Гөр айтман гидишини... Бу вагт дуканлар япыкдыр ахыры.

— Ол базара гиденде айдар ялы, фронта гиденде бир айтдымы?

— Вах, шоны дийсеңизләң. Юриги хакыт фронта гидип алып геләйсе нәтҗек.

— Өмүрлери узак болсун. Ол, түвелеме, от ялы, догумлы. Ёгсам шол хич бир кынчылыгам гөрен дәлмикә диййән.

— Ёк, гөрен дәлдир. Йөне бизиң хем өзгелериң гиже-гүндизле гөрйән гүнүмизе, җемагатың яшайшына ыкҗам сын эдендир. Ол Юрик дийип өлҗек.

Алымухаммет йылгырып:

— Онуң дүнъеде шондан башга гөрени-биленем болмады-да, шейле дәлми? — дийди.

— Хава, хава. Шонуң билен якалашып улалды. Мен йөне оңа кәййәндиринем герек еринде урандырынам, эмма Юриге хениз чепли агыр сөз айданым ядыма дүшенок.

— Догрудыр, растдыр...

— Элбетде, Валя түркменчә нәче өкде-де болса, Юриге «Башга динден, капыр алыпдыр» диерлер. Йөне дийселерем, мен нәме эдейин? Ханы шолары бир сагат айрылышдырҗак болуп гөр... Валя өлер...

— Анна Александровна, олар сениң дин диениңе дүшүнйәрлермикә бери?

— Дини билмеселерем, адат-а билйәр экенлер.

— Оны сиз нирeден билйәрсиңиз?

— Ника гыйдырыпдырлар!

— Эй ёг-а?.. Чын болса, ол өрән говы.

— Чын-чын, геленлеринде сорайың.

— Нириде, бутхана гидипмидирлер?

— Ёк, хакыт арчманлы Поллы молла. Өзем ене шол Валяның тапып йөрен иши.

Алымухаммет аркан-йүзин гайшып, гүлүп башлады. Ол отуран күрсүсинден ере йыкылды.

эҗем үсгүрип хеләк боляр — дийип, столуң ол башындан гыгырды.

Андрей Андреевич ашак гарап отурышына мысса йылгырды-да:

— Гөрүң, понимаешь, интеллигент гызы... Бу инди эҗесини бахаваналап, бизиң ишсиз гүнүмизи екшенбе гүнүне гечирди, чилим чекдирмеҗек боляр. Биз болсак «Достлар саг-аман гайдып гелдилер» дийип, сениң тоюңа яңадан башладык. Столуң үстүнде болса оңлы зат ёк... — дийип еринден галды.

Әри шей диенден, Анна Александровна геплемән, деррев эйвана чыкды-да, закускалык шор балыклары гетирип, столуң үстүне атды. Ене чыкып гитди, доңуз этинден, гоюн этинден тарелкалары долдурып, ичерик чекип башлады.

Андрей Андреевич даш чыкып гелди, ол инди тәзе арак чүйшесини ачмага дурды. Ол ачып, булгурлара пайлады.

— Соң гелениң пайы ики болмалыдыр — дийди хем Алымухаммедиң, Петроның, Мария Константиновнаның, сонра Юсубың өңүне гоюп, аңырда дуран аялына:

— Аннушка, сен болсаң чакыр ичерсиң, шейле дәлми? — дийди.

Валя Юсубың өңүне гойлан булгуры эййәм гарма-гүрмеликде алып, пенҗирәниң өңүнде гойды.

— Алың, понимаешь — дийип, Андрей дик дуран еринден Петроның булгурыны гөтерип, элине берди. Бу халатда өзгелер ичдилер. Петро арагы элине алып, нәдйәркә дийип, хәлиден бәри өзүне гөзүни дикип сынлап отуран Юсубың йүзүне серетди. Оңа ене бир гөз айлады-да еринден турды:

Петро:

— Андрей ага, яңыҗа отлудан дүшдүк. Биз хәзир халкың ачлыкдан гаты хорланян ери Самарадан чагаларымызы алып гелдик. Мария Константиновнаның башына айралык хем өлүм салан шол ак гвардиячы езитлер болсалар, мениң өйүми дагыдан хем ине шу булгурдакы аҗы зәхердир. Бу эзиз гызым Наташам билен мәхрибаным хакыт сечип-сайлап, хөвес билен аланым Мария хем менден дәл-де, шу аракдан гачып гидипди. Биз ине яңы тапышдык. Арагы дүйбүнден гойҗагыма энтек фронтдакам, хол отуран гөзел йигидиң, түркмен йигидиниң өңүнде касам эдипдим. Фронтда-да шу зерарлы бирентек масгаралыгың үстүнден барамсоң гоюпдым...

Юсуп ашак гарап, эшитмедик болуп йылгырып отырды.

— Ана ол гүлйәр. Мениң бедян чөллерде шу ичигар үчин атятак артдырылып, җеза чекип йөренимиң билйәндир... Эмма мени шол габахатчыклыклар үчин улы пушмана гетирип, машгалам билен тапышдыран хем ине фронт ёлдашым, хем командирим Юсупдыр.

Лениниң бу ере иберен векили ёлдаш Куйбышевиң янында

хем болды, ондан кән тәлим алды, ене-де айдян, туркмен оглы Юрикдир. Гелиң, ол дүйн хут шу өйде мырадына етипдир, өйлениндир. Шонуң үчин хем онуң өзүниң хем овадан гелниниң саглыгына ичелиң! Йөне сиз арак, биз лимонад — дийип гүлди.

Хеммелер хош болуп, нсләп затларындан ийдилер. Бу гүррүңден соң Петроның аялы Маруся столуң дашындан айланып, гызжагазы Наташа билен барып, Юсубың үстүне абанды. Юсуп еринден турды, йылгырып геплемән дурды. Петроның гөзи яшлы аялы онуң гурсагына маңлайыны гойды, «Спасибо» дийди. Соңра гөзүниң яшыны сылып:

— Гызым, бу дяданканы огша, сениң какаңы бизиң ызымыздан иберен шу дяда Юрик болупдыр — дийди.

Валя деррев еринден туруп, Петроның гызы Наташаны дызына мүндүрди. Элине нохут, хоз, кемпут берди. Онуң өчүк хем солгун реңкине сын этди. Соңра даш ерлерде хорланып, бир гысым болуп гелен өз җорасы Зинаның йүз-гөзлерине сын эдип, оңа-да кемпут хем: «Юригиң гетирен затлары» дийип, кишмишли нохут узатды.

Отуран эркеклерден Андрей, Степанов, Алымухаммет дагы башлары сәмәп, дашарык чыкдылар, олар чилим чекйәрдилер, Петро-да чилим отлап, барып олара гошулды.

Анна Александровна гаплара яныпандан, Зина билен Петроның аялы Маруся еринден туруп, гаплары онуң элинден алды, өзлери ювушдырып, йыгнашдырып башладылар. Зинаның эҗеси Мария Константиновна болса Анна Александрованың алкымына дыкылып, Петро билен гидип-гелишлерини гүррүң берип башлады.

Юсуп төверегиндәкилер даргансоң, ювашҗадан барып, өз ятян отагларына гирди. Валя-да оны гөренден, салымыны бермән, ызындан гирди. Ичерик гирип, өзүнден хас узын Юсубың билинден гуҗаклады, өрбоюна галып, оңа середип, йылгарып башлады, ол ёкардан ашак гараян янар гөзли яры Юсуба сын эдйәрди. Юсуп болса геплемән, йылгырып дурды.

Валя онуң билинден гошарлап тутуп дуршуна гөреҗиниң дашы ак халкалы, дуры, мавы гөзлерини оңа хырыдарлык билен назарлады. Мәхринден доймаз гарашлары билен догрулап йылгырды-йылгырды-да, Юсубың гонданман дуршундан бирхили мүйнүргән ялы болды.

Юсуп бир гапдала гарап гойберди-де, эййәм Валяның гапыны ичинден илдиренини гөрүп ынҗалды. Ашаклыгына гаралы. «Мен бир зада гең галян-а...» дийди.

Валя голуны айырман дуршуна бөкеҗеклән: «Нәме, нәме, айт! дийди.

— Айтсам — дийди Юсуп. — Өе адам үйшүп, столуң үстүне арак гелдиги, сен оңа менден өңурти топулярсың.

Валя өр-гөкден гелди, гызылөдегини чекип, ондан элини айырды, гайра чекилди. Соңра оны ене гарса гуҗаклап, еңсәк ити-

берди, кровадың үстүнде отуртды. Юсуп кровадың үстүне чөкенден, Валяның инче билинден ыкҗам гуҗаклап галдырды-да, гоша дызының үстүнде кеселигине отуртды. «Вах!» дийди, гашы чытылды. Агырылы били ынҗады. Валя-да «Вах!» дийип, онуң бойнундан гуҗаклады. «Билиң гаты агырдымы, сен мени элиң үстүнде гурҗак ялы пырлап йөрҗек болярсың. Мен агырҗадырын, билиңден хабардар бол» дийди.

Ене: «Агырсы айрылдымы?» дийип, онуң ики дулугындан тайлы гезек өпди.

— Гөзлериңе гөзүм дүшенде, мен тен тутуп билемок, ханы болса-да, мениң гөзлериме серет — дийди. Онуң маңлайына дүшен меле сачларыны алнындан ики яңагына совды, габакларындан огшады, эңеҗигинден ёкары галдырды:

— Бадам габак, агзың оймак, писсе дахан, хүнҗи дишли, галам гашлы, җеллат гезли, гүлер йүзли, ал яңаклым — дийип, оны эдил ийәйҗек ялы эдип гурсагына гысды, «Мележе кейгим» дийип, онуң гөз-йүзүнден ысгап-ысгап шапладып чыкды. Ахырда ак алкымындан ысгап, онуң титрәп дуран юмры дөшүне башыны гойды.

Валя онуң башындан сыпашдырып:

— Айт-да айтҗак болсаң... — дийди.

Юсуп башыны галдырып, онуң йүзүне серетди-де:

— Айтсам, шонда сен хернә мениң өңүме гойлан арага эл етирйәрсиң, эллейәрсиң — дийди. — Мен болсам хениз арак гуйлан булгуры эллэп хем гөремок, гөрменем. Сен маңа ынананок, маңа ынамың ёк. Эмма менде оңа хыялам, хөвесем ёк. Ондан соң хем өзүнде выҗданы бар йигит агзына арак алып, сени, меле поссуҗак гызы ненең гуҗаклар, ненең ол перишдәни багрына басып, яңагындан ысгап билер? Сениң шу юкаҗык додаҗыкларыңдан соржак адам аҗы махорканы гоңурсадып, өпмәге эҗап этмезми? Алкымыңдан атыр ысы бурк уруп дур. Өзүңден бахар гүлүниң ысы гелйәр. Гуҗаклашанымызда мазы ялыҗак хошрой ысың мен пахыры акылымдан айрып, бейхуш эдйәр. Сен шейле бир нәзенин, сен шейле бир арассадан пәк гушҗагаз, марал овлаҗыгы, энайыҗа, багтлы бендәниң пайы... Хей, аракдан агзымы аңкадып, мен сениң гашыңы чытдырып билеринми? Сени ынҗыдып, онсоң бу дүнйәде яшап болармы? Сен бир гүнәсиз бахар ләлеси дәлми нәме?! Дүнйәде менден башга гөз-гуванҗың бармы, ёк. Мен оны билйәрин. Сен бириниң еке дикрары.

— А сен? —дийип, Валя онуң сөзүни бөлди.

— Мен хем бириниң еке дикрары. Шейле боландан соң, хас хем ыкрарлы, бир-бирине хас хем вепалы болмалы дәлми? Хава, нәзлим, шейле.

— Гел, инди мен сениң гырмызы яңагыңа дулугымы басып, мисли чырмашык кимин долашайын, печек кимин чырмашайын-да, боюмы боюңа деңәп ятайын. Сен нәме йылгырярсың? Мени утандырҗак болярмың? Аху-ловурдавук гөзлериңи нәме маңа

назарлаярсың? Дулугымдан гысып, өз ховур алып башлан яңакларымы чекгәңе басярсың! Йүрегиң гүрсүлдисине бу күңрели гөвсүң сарсгын алып титрешлерине бир серет, гөзүң гыясыны айлап гойбер, утанма, серет! Ах, җанам!.. Мениң саямда бир сениң гүл меңзиң солмасын. Мен ажы пикирлери келләме гирдирмеҗек болуп, ине самырдаярын, саммыклаянаммы?!. Эмма ол пикирлер, ол сөзлер ички калбымдан чогуп чыкян хакыкы дуйгуларымың шөхлесидир... Яңы тапышдык! Ене ховплы ёллара аяк басып, ажы пикирлере башымы сокманкам, узак ерлерде сени ятлап, хиҗран одуна көймәнкәм, бу гүне гуванып, сени шу йүрежигимиң үстүне гысып саклайын... Көчә чыканымызда болса, хемишеки ялы сени гөренлер, гой «Хай-хай, සениң йөришиң, арслана-шире меңзәр» дийип хайран галсынлар... мен бичәрәң пайым болуп йөрениңи билсинлер...

Валя бирден Юсубың гоша дызында кесе отурышына онуң яңыжа өрен гараҗа муртларыңы сыпап: «Башга нәме айтҗак?» дийип, ики дулугындан гысып, ондан сораг этди.

Юсуп довам этди: «Сен арак үчин өз өйүни дагыдып, өз арыгына зар болан Петроның мениң хакымда айданларыны эшитдиң ахыры. Ене нәме үчин менден вехим эдйәрсиң? Ёк, көрпелигиңден мениң гөзүмиң өңүнде улалдың. Сениң мәхриң мениң ганыма сиңди... Сен мениң әхли хасратымы басып йөрен гамхорым, әхли мыдарым ахыры...

Ол шейдип, Валяны шапладып огшады, икиси-де гарпа гапышып, чарпаяның үстүне агып гитди, гүл пүрчүги кимин чолашдылар.

Гүн өйле боланда, Анна Александровна ховла үйшенлери ене стол башына чагырды. Дашарда онуң көмекчиси көпелди. Бугарышып дуран газанлар-да артды. Петроның аялыны хем гызыны алып геленини эшиден хоссарлар билен гоңшулары оны гөзләп, бу ере гелипдирлер. Мария Константиновнаның геленини эшиденлер-де, онуң гызы Зинаның җоралары-да, өйүнден дүйнки чыкып гайдышы болан Степановы агтарянлар-да шу ере гелипдилер. Шейлеликде, дүйн совлан шагалаң яңадан башланды.

Гызыларбадың хорматланян танымал адамларының бири Андрейиң ялңыз гызы Валяның өз өйлеринде болян өңки сыгыр чопана, Гызыларбат посёлогының хемме адамларына таныш түркмен огланына бармагы бу тоя геленлери гызыкдырды. Ким оңа бегенди, ким геңиргенди. Олар посёлокда белли оглан-гыз болансоң, бу дынчлык гүни оңа орусам гелди, түркменем. Оларың аглабасы булары гутламага эллери дүвүнчекли я-да башга хилли совгатлы, шәхерлилериң болса бирентеги отурып, компанияда кейп этмәге эллери чакырлы я шераплы гелйәрдилер. Эййәм гелен адамлар өтен агшамкы ялы ягдая гөрә ким ерде, ким отургычда ерлешип, өзара гүррүң билен гүмрадылар. Болса-да җемагат гелналҗа гарашян ялы, гайта-гайта гапа гараярды.

Догрудан хем, мунча мәрекәң ичинде өй эелеринден дашы көмекчиден долы диңе Анна Александровна гөрүнйәрди.

Гүн ашаклап уграды.

Ики сагат мундан өң волисполкомың нобатчысы гыссаглы гелип, «Сизи Полторацкиден[1] телефона чагырярлар» дийип, Степановы чагырып гидипди. Шонда Андрей Андреевич билен Алымухаммет хем онуң ызындан чыкып гидипди.

Булар волисполкома баранларында, Полторацкиден урлан телефоның арасы кесилен экени. Степанов нобатчыны чагырып:

— Ким телефон этди? — дийип, гыссаглы сорады.

Ол сакынҗырап өзүни йитирди-де, ахыры:

— «Хан Талышский» дийдимикә диййән. Ол: «Степанов эдара гелсе, эртире галман, Закаспий облревкомына тил каксын» дийди. Онсоң хем ол: «Волисполкомың башлыгы ише башладымы?» дийип сорады. Мен «Ёк» дийдим.

Ене Степанов ондан: — Онсоң нәме дийди? — дийип сорады.

— Онда иши ким алып баряр? — дийди. Мен: «Орунбасары ёлдаш Степанов» дийдим. «Ашыр Кулыев бармадымы?» дийди. «Билмен» дийдим. «Билмесең, ёлдаш Степановы тап-да, маңа тил какдыр!» дийди. «Мен нәдип какдырайын, өзүн-ә тапҗак боларын» дийдим. Онуң лапы кеч болуп, маңа бирентек хүңүрдеди. Ол чалт геплейәр, оңлы дүшүнмедим. Өзем русчамы, татарчамы геплейәр, ярысына дүшүнйән, ярысына-ёк... «Эгер бу гүн болмаса, эртир иш гүн ирден тил какайсын. Эмма ене диңле» дийди. «Диңлейән, мундан бетер нәдейин» дийдим. Ол ене: «Бу гүн ол Гаррыгала ревкомына тилпун этсин-де, Алымухаммеде: «Сени Ашгабада чагырярлар, деррев гелмели дийип айтсын, оңармаса, атлы иберсин. Эмма хабар этсин» дийди. Мен оңа: «Мен мунча гүррүңи барып айдянчам ядымдан хем чыкарын, говусы, дуруң, шол Гызыларбадың оюнда бар болса, тапып гелейин» дийип, сизе тарап эндим...

Степановың бир гахары гелди, бир гүлкүси тутды.

— Ол онсоң шол сен Гызыларбады сөкүп, мени тапып гелйәнчәң, Ашгабатда телефоны тутуп отурмалыдымы?

— Болманда нәме иши бардыр өйдйәрсиңиз? Иши болса, иш гүни урсун-да...

— Сиз, ёлдаш секретарь, олары ишлерине етишмән, иш ёк гүнем азар эдинип тил какяндыр өйдйәңиз-дә?!.

Ол җогап тапман ер дырмады.

Ёлдаш Степанов гахар эдип, телефоның сапыны нәче пырласа-да, Ашгабат билен геплешип билмән еринден турды. Андреев серетдип:

---

[1] Полторацк — Ашгабат. 1918-нҗи йылың мартында ак гвардиячылар тарапындан Марыда вагшылык билен өлдүрилен мешхур революционер Полторацкиниң хатырасына 1919-нҗы йылың 17-нҗи июлында Ашгабада онуң ады дакылыпды. Ол 1927-нҗи йыла ченли шейле болуп галыпды.

— Ёлдаш Поддубный, индики маслахат? — дийди.

Андрей:

— Маслахаты белли, понимаешь — дийди. — Анна Александровна бизе гарашяндыр. Гиделиң. Ашгабат «Алымухаммеди тапып ибермели» дийипдир. Ол хем ипе тайяр. Даң атар, Красноводскден отлы гелер, мүнер-де гидер. Ненең, Алымухаммет хан?

— Догры, Андрей ага, несип болса гидерис.

— Ана инди болды, йөрүң!

Степанов бир йылгырды-да, өңе дүшүп ууграды. Булар гелип гапыдан гиренлериниден, ховлың ичиндәкилериң бары булардан тайык серетдилер.

Хова бу гүн хас хем майылды. Хеммелер дашарда хатара гойлан столларың ики гапдалындакы узын скамейкалара дүзүлдилер. Петро ниредендир туруп, Алымухаммедиң янына гелип, онуң гулагына пышырдады.

— Сиз гиделиңиз бәри Юрик гөрненок-ла? — дийип сорады.

Алымухаммет:

— Бизиң билен-ә гиденок. Гүнортандан бәри шу ерде болуп, сен гөрмедик болсаң, мен-ә билмедим — дийди. Эмма ынҗалман, гөзи төверегинде болды. Анна Александровна оларың пышырдашанларындан соң Алымухаммедиң гөзүниң төверегинде дигини, кимидир ёклаяныны анды. Эли тарелкалы Алымухаммедиң янына гелип:

— Нәме? — дийип сорады.

— Ханы, тойы тутянларың өзлери гөрненок-ла?

Анна Александровна бир затлар айтҗак ялы болуп, илкитөвереклерине серетди. Соңра йылҗыраклап, эгниндәки гап сүпүрйән эсгисиниң уҗуны гысымлап ашак эгилди.

— Идисизлер, агшам ятмадык болмага чемели.

— Янында тәзе гелин болса, ятылмаҗагы белли зат — дийип, Алымухаммет гуванч билен гүлди.

— Шоны дийсене... Шол сиз гидениңизде ятышлары...

— Эмма турузмак герек, адамлар шолар дийип гелйәр ахыры.

— Вах, турзайын дийип, гелшиксиз хем болса, айнаң өңүне-де бардым, оярмага дөзмедим.

Алымухаммет гозганып, еринден турҗак болды.

— Мен дөзерин. Адамлар үйшүпдир, икинди болуп баряр, гелшиги ёк — дийди.

Оны гөрен Анна Александровна ол гозгалаң тапанындан, Алымухаммедиң эгнинден басды:

— Сиз отурың. Өзүм — дийди-де, гөни өе тутдурды. Ол өе гиреши ялы, дессине Юсуп билен Ваняны алып чыкды. Гелип Алымухаммеде пышырдады.

— Олар гейнип, даш чыкмага утанышып отыр экенлер.

— Я шейлеми? — дийди Алымухаммет.

Бүтин мәрекәниң гөзи ичерден чыкып гелйәнлере назарланды.

Валя түркмен гейиминде, эгни гызыл кетенили, башы тылла гупбалы, гурсагында хем алнында күмүш-гызыл шелпелер шаб-рашып дур. Гара кирпикмен йити гөзлери ойнаклап дуран Юсу-быӊ утанҗындан дер басан бурнуныӊ үстүнде чыг гөрүнйәрди. Онуӊ башында ак шемпа телпек, эгнинде гырмызы дон, билин-де тирме гушак, аягында гара әдик, түркмениӊ якасы бежерилен эзяка ак көйнеги барды. Олары стол башындакы яш йигитлер билен гызларыӊ ортасында янашдырып отуртдылар. Отурышлы-гыӊ саз-сөхбети, мейлиси гызансоӊ, өз-өзүнден той башланды. Барха мөвҗәп, дабара асмана чыкды.

Гонаклара табак чекилип башланды.

Гапыдан гарашылмадык эзиз мыхманлар гелди. Олар Алы-мухаммедиӊ көп йыллар бәри командирлик эдип гелйән партизан отрядыныӊ ишеӊӊир адамлары: өз орунбасарлары Сергей Щер-баков билен Василий Николаевич Бабенкоды. Олар бу ере узак думанлы дерелерден ёл ашып, алыс ерден аргын гелипдилер. Оларыӊ аслы меканлары түркменлериӊ мүҗүк, малакан обалары дийилйән Дешт дересиндәки Туманский посёлогы билен гөзел Сумбарыӊ Дузлудепе диен ериндәки Никольск посёлогыды.

Алымухаммет Көпетдагыӊ дерелеринде биле душман авлан ярагдаш достларыны өз янында отуртды. Өӊлерине тагам че-килди.

Өй эеси Андрей Андреевичиӊ янында отуран Степанов ерин-ден турды, өз булгурыны ёкары гөтерди. Онуӊ хорматына хем-мелер өр турдулар. Ол шей дийди.

— Ёлдашлар! Биз шу ере уршы гутарып үйшдүк, ягны иш-чи-дайханыӊ хәкимиетини йыкып, ене-де юртда көне буржуйлар хәкимлигини дикелтҗек боланлары ковуп, парахатлык арала-шансон, өз еӊиш тоюмыза үйшдүк. Инди юрт эеси өзүмиз. Биз муны көп пидалар чекип, улы сөвешиӊ нетижесинде газандык. Өнде өрән улы везипелер бар. Тоздурылан дурмушы тәзеден ди-келтмели. Ыза галан халкымызы хатлы-соватлы эдип, тәзе со-ветлешдирен юрдумызы, ишчи-дайханлары өз гайратымыза да-янып, өз гүйҗүмиз билен ачлыкдан, хорлукдан чыкармалы, оны гүллетмели, ол максат угрунда болса барымыз, Лениниӊ айды-шы ялы, бир доган болмалы. Ана, мен шол доганлыгы эййәм шу ерде гөрйәрин. Уруш гутарды, йигитлер гайдып гелйәр. Етишен гызларымызыӊ сөйҗек йигитлери эййәм арамызда көпелди.

Андрей Андреевич Поддубный билен Анна Александровнаныӊ гызлары Валя болса өз яраланан ашыгыны өзи гидип, фронтдан алып гайдыпдыр. Гетирип, бир айлап өзүни бежерден кеселхана-сында оӊа хат-соват хем өвредипдир. Бу огланы болса гызылар-батлыларыӊ галапыны танаяндыр. Ол өз өӊки сыгыр чопанҗы-гымыз, түркмен огланы Юсуп фронтдан эййәм командир болуп гелипдир.

«Танаярыс, танаярыс» диен сеслер гөтерилди.

— Танасаӊыз, бу яӊкы геленлериӊ хем хер хайсыныӊ халкыӊ

азатлыга чыкмагы угрунда битирен ишлериниң гиден тарыхы бар. Хава, инди азатлык! Мүңләп йыллар хорлук чекен халкымыз инди бир яйнасын. Багтлы хем агзыбир болсун, ягны Валя билен Юсуп ялы ыкҗам ыснышсын! Гелиң, онда шонуң, рус хем түркмен милли доганлыгыны өзгеден өңүрти иш йүзүнде гөркезенлериң өмүрлериниң узак, агызларының бир болуп, сөйшүп, сүйҗешип яшамаклары үчин ичелиң, шатланалың, гөтериң!

Мундан соң дабара гөтерилди, танс, айдым-саз җошды. Махләсы, бу гиҗе-де ятылмады.

Җемагат даң саз беренинден дагап башлады. Ашгабада чагырылан Алымухаммет билини гушап, ёла тайярланды. Валя билен Юсуп хем харбы госпиталда ятан яралы Мартаны гөрүп гелмәге той дувүнчеклерини долдурып, гелин европалыча гейнип, ондан галман ёла чыкды. Олары Сергей Щербаков билен Василий Николаевич Бабенко ёла салып угратды.

15-нҗи бап

ЕНЕ АШГАБАТДА

Алымухаммет Сергей Щербаков хем Василий Бабенконың угратмагы билен Гызыларбадың демирёл вокзалына гелди, янларында Юсуп билен Валя-да барды. Олара өзүниң Ашгабада чакылык билен гидйәнини хем эртир я биригүн айланып гелҗекдигини айтды. Соңра ол гүнбатара чиңерилип серетди-серетди-де:

— Отла-а гелйәр... — дийди.

Хеммелер ол яна чиңерилишдилер. Алымухаммет Щербаков хем Бабенко билен хошлашды, оларың эллерини гысды-да:

— Гелериме гарашсаңыз-а Гаррыгала биле гидерис. Бу ерде мениң хем ябым бар. Эмма, ине, Юсуп меселеси бир түйслүрәк. Яңыжа өйленди. Валечка оны шу вагт Гаррыгала гойберерми-ёк, билмедим — дийип, ол четде йылгырып дуран тәзе чатынҗалара гөзүниң гытагыны айлап гойберди.

— Болса-да—дийип довам этди.—Ол гелип, оглуның ызындан илерки «гарындашларымызыңка» — Эйрана гитмелидир.

Щербаков:

— Отлы якынлашды, табшырыгыңызы айдың — дийип, Алымухаммеди гыссады.

Ол:

— Догры, табшырыгым: мениң иним Мырада я-да Нуры келе, я Мухамметнура айдың, Юсубың атыны Гызыларбада гетирсинлер, йөне ховлукмаҗы ёк, ягдайлары боланда алып гайтсалар хем болар, шейле дәлми? — дийип, ол соңкы сөзи янына гытаклап гелен Юсуп билен Валяның йүзүне середип, геңешйән ялы эхеңде айтды.

Юсуп:

— Боляр, боляр... — дийди.

Юсуп бу сөзи Валя эшидендир хем өйтмәнди, эмма ол эййәм онуң чеп голундан ики эли билен япышып, гепләмән гашҗагазларыны чытды, гыңрарылмак билен серетди-де, соңра гайгы басан ялы ашак гарады. Онянча Юсуп дайысына:

— Олар Туманский посёлогына гидйәрлер ахыры, Гарры-гала нирeде, ол нирeде? — дийди.

Отлы гелип,ювашҗадан сакланды. Егениниң бу сөзүне Алымухаммет оны Щербаков билен Бабенко эшидер ялы эдип:

— Булар Сайвана неслеселер, Үчгуйының гарлы гершинден ашсынлар я Айдерәниң үстүнден гитсинлер. Нәтселер-де, Гочдемирден я бу Ёллудереден барып, ахыры Сумбарың боюна чыкарлар хем бизиңкилере хабар етирерлер, шейле дәлми, Сергей — дийди.

Щербаков деррев:

— Хава-ла—дийип гүлди-де: — Аркайын болуң, табшырык дүшнүкли! Саг-аман гидип гелиң — дийип, угран отлудан гайра чекилди.

Булар отла мүнүп, бошлаң күпе тапдылар. Алымухаммет полканың бир тарапыны тутуп, аркасыны дивара берди-де, яйрап отурды, сых-сых муртларыны бармаклары билен тимарлап гойберди. Соңра габадындакы полкада ыснышыпҗык отуран яшлара гөзүни айлап йылгырды.

— Валечка-да инди бизиң перзендимиз болды, багтлы болсун. Гелҗек яшларынкыдыр — дийди, ызындан хем Юсуба серетди-де: — Келетеде дүшмели болармыкак? — дийди.

— Гайдышын дүшәерсиң-дә, биз болсак онсоң Валя билен өзүмиз гайдарыс... Сиз ёгса-да ол дутарча гайдышын диймәнмидиңиз?

Алымухаммет:

— Ядыма дүшенок, эй гөрйәрис-дә, оңа ченли вагт кән-ле — дийип, сөзүниң соңуны өзи билен геплешйән ялы эдип гутарды. Аякларыны ёкары гөтерип, полканың үстүне узанды. Силкме гара телпегини чыкарып, башының ашагына дыкды. Егенине середип:

— Еген, энтек ёл узакдыр. Агшам хем уқламан, гүррүң билен даң атырдык. Баса-баслык ёк, вагон чолалыкка бирселлем гөзүмиң авусыны алайын — дийип, аңырсыны бакды, узынлыгына сүйнди.

Уруш гутарса-да, Алымухаммет хениз өз формасыны үйтгетмәнди. Ынха аңырсыны бакып ятан әгирт пыяданың муртларының сыртындан чатаймалы, ол онуң хакыкы милли формасы болса, ҹагында өзүнин ады язылып, урушда пешгеш берлен сапанчасы түммерип дур. Чепинде өзи билен бойдаш болуп ятан Закаспий фронтуның командующиси Сергей Прокофьевич Тимошков тарапындан берлен җөвхер гылыҗы. Эмма Валя бу гезек Юсубың формасыны үйтгетдирипди. Юсуп гечен гезек Ашгабада харбы

комиссарын чакылыгы билен гиденде, харбы гейимде гиден болса, бу гезек оны яныңдакы эзиз гөрүшйән гызы өз угруна гоймады, бүтинлей граждан гейимине, өз милли түркмен формасына салып, оны аягы гара эдикли, эгни гырмызы донлы, башы ак шемпа телпекли дийсеңң безәп алып гелйәрди. Онуң өзи-де дашындан гөренде, бу тозгунчылык дөврүнде сейрек гейилйән гейимдеди. Валя бу гезек өз эли билен тикен гейимлерине безенди. Эгса-да онуң көчә чыканда, илден говы гейинйәнини гөрселер-де, бу геййән овадан, өз гөвресине кыбапдаш тикилен гейимлерини онуң өйде еке галан вагтлары өзүниң тикйәнини билйән ёкды. Онуң ынха бу вагт гушаклыгындан ашагында яшыл бегрес ялы ялдыравук матадан тикилен гатлама юбка, гарынҗанындкы ялы инче билинде йылпылдавук ак кемери, эгни мәмиши реңкли галың кофталы, бойнунда-да акжа якасы барды. Онуң акжа якасы ак бойнунын даш-төверегинде тегеленип, оңа гөрк берйәрди. Ол йүзүнден нур ягып дуран йити мавы гөзли ак мая ялы гызың алкымына шөхле яйрадып дурды. Аягында йөрите тикилен өкҗели гара көвүш. Онуң хер гезек еринден гозгананда яйрап дуран ашагы яйбаң юбкасы оны эдил гүлден-гүле гонуп йөрен кебелеге меңзедйәрди.

Алымухаммет сарсман ятырды.

Юсуп:

— Гел, гиҗе сенем оңлы ятан дәлсиң — дийип, Валяның башыны эгип, өз дызының үстүнде гойҗак болды. Валя онуң сөзүни җогапсыз гоймады.

— А сен ятдыңмы? Ятырдыңмы? — дийип, ики совалы бирден берди.

Юсуп гүлди. Соңраювашҗадан пышырдап:

— Ики ашык далашып, даң атырса, хайсыны гүнәкәр этҗек? Гел онда, илки сен башыңы гой, бираз дынҗыңы ал, шу вагт дайым хем ятыр. Соң мен сениң дызыңа гышарарын — дийди-де, онуң депесинде култерленип боглан сачының үстүнден ашак басды. Валя гышаранындан, чага пишик ялыҗак деррев ука гитди. Эмма ол арадан еке сагат хем гечмәнкә, кирпиклерини гырпылдадып гөзүни ачды. Еринден туруп, сачларыны дүзедишдирди. Юсуп онуң ерине гечди, деррев башыны-да оң дызының үстүне басды. Эмма Юсуп бирсыхлы «Аягың агырярмы? Агыряндыр? Тураяйын?..» дийип ынҗалмады, догрусы, дөзенокды.

Отлы Бамыдан, Арчмандан хәли гечипди. Ол гелип, Бәхерденде бир сакланды. Вагоның ичиндәки адам барха көпелйәрди. Булар инди даш-төверекден өзлерине дынгысыз гараян сынчыларың гөзлериниң өңүнде капаса дүшен бенди гуш ялы янашып, йыгрылышып отурдылар. Юсуп русча гепләп башлады. Валя-да ондан соң пышырдап шоңа эерди. Отлы бир силкинди-де, ёла дүшди. Алымухаммет ярагларыны шакырдадып, еринден турды. Юсуба гарап:

— Бу нире? — дийди.

Онуң ерине Валя:
— Бәхерден өйдйән — дийди.
Юсуп:
— Хава, шол — дийип тассык этди.
— Онда индикем Келете бор-да... — дийип, Алымухаммет телпегине япышды. Оны чала силкишдирип башына гейди. Өзүниң ян-якасыны, гушакларыны дүзедишдирди, тимарланып, чилим чекмәге коридора чыкды. Отлы Дурун, Гараган обаларының илерсини сырып, Акдепә якынлашды, эййәм Дөвгала, Магтымгулы ханың яшан обасы Ханкәризиниң габадына гелди.
Булар топбаклары билен коридора чыкып, дашарык середип башланларында, отлы хаяллап, Келете станциясында сакланды, хениз паровоз тогтаманка, булар җокрама гүнүң астында телпегини элине алып, башы яланач ики яна гезмеләп йөрен шол дутарчыны гөрүп, эгленмән ашак дүшдүлер.
Алымухаммет деррев онуң өңүнден чыкып, элини гысды.
— Ери, Көрхан, халың ничик? — дийди.
Ол бирхили бейлекилере назар хем салман, башы хумар болан адам ялы гөзлерини сүзүп, Алымухаммеде:
— Халыны билҗек болсаң, дүш-де, бир гиҗе гал! — дийди.
Алымухаммет отлының уграрындан вехим эдип, состава бир гарады-да:
— Мен эртир гайдып гелерин, хут, сениң үчин бир гиҗе галарын, сен бу вагт мени алып галма, Ашгабада чакылык билен барярын, эмма гайдышын булар гидер, мен галарын — дийди.
Ол муңа элини берди:
— Әр гепими?
— Өң хем Гызыларбатда вадалашыпдык, Алымухаммедиң гепи-дә?
— Әй, онда боляр — дийип, ол Алымухаммедиң элини силкип гойберди. Юсуп билен Валя эййәм паровозың сесине ылгашып гитди. Көрхан бирхили кемшерди. Алымухаммет оны гөрүп аяк чекди. Онуң додаклары титреди: «Йөне, йөне гелмесең, гелип хем галмасаң, соң гөрмерсиң... билгин. Өзүң хем ет, отлы уграды» дийди.
Ол соңра ылгап гиден Алымухаммедиң ызындан кән вагтлап аңкарып дурды.
Алымухаммет ол ичини хүмледип йөрен бендәниң болшуны гөрүп, кән вагтлап: «Әлхепус, бу гоч йигиде нәме болярка?» дийип, ёл бойы пикир эдип гитди.
Олар гүнорта болуберенде, Ашгабада гелип дүшдүлер. Юсуп Валяның голундан тутды-да:
— Дайы, онда сиз өз ишиңиз билен эдара, биз болсак илерки харбы госпитала сыркавымызың янына — дийди.
— О нәхили сыркав? — дийип, Алымухаммет алланичигси болуп, гелип, буларың үстүне абанды. Олар дүшүндирдилер. Алымухаммет: «Ол говы иш» дийип, оны оңласа-да, айрылышмагы «Соң тапышмамыз хал болар» дийип оңламады. Биле гит-

меги теклип этди. «Эгер мени эдарада эглежеклерини билсем, чыкып, сизе гидибериң дийип айдарын» дийди.

Шейлеликде, булар Закаспий революцион комитетиниң гапысына топарланышып бардылар. Алымухаммет булары гапыдакы отургычда отурдып, өзи гапы сакча:

— Мени чагырыпдырлар, чакылык билен гелдим — дийип, элинде чакылык хаты болмаса-да, гечип гитди.

Сакчы оны башдан-аяк сынлады, ичинден «Йөне адам дәл болса герек» дийип иңкисе батды.

Алымухаммет эгленди. Юсуп бикарарланды.

— Валечка, гөрйән велин, дайым кән эгленжек, вагты бидерек гечирмез ялы, сен Мартаның янына гидәйсең нәдйәр? — дийди.

— Ол, ине, якынҗак ерде, элиндәки затлары говшурып, гүйменишйәнчәңиз , бизем дайым билен ызындан барарыс. Икимиз гитсек, дайым бизи гөзләр йөрер. Ненең гөрйәң?

— Говы пикир — дийди Валя. — Йөне оңа мениң гитмегим гелшикли гөрүнсе-де, айбы ёк, сен гит — дийди.

Юсуп өр-гөкден гелди. «О нәхили боляр?

— Хич хили хем болмаз — дийип, Валя оңа дүшүндирип башлады. — Бу ерде биримиз хөкман гарашмалы. Мен гарашманы башарарын. Догры, оны сен менден хем бетер башарарсың. Йөне сен медсестра билен көне таныш, хакыт фронтчы ёлдаш, говы гөршүпсиңиз, бир-бириңизе ягшылык эдипсиңиз, башыңыза өлүм ховпы абанып, икиңиз хем хеләкчилиге сезевар болуп, догрусы, тәзеден дүнйә гелипсиңиз, инди шол ягдайлардан соң тапышып, нәче көпрәк отурышып, нәче көп дердинишип билсеңиз, ики гөвнүң шонча хошал болҗагы белли дәлми? Сен шуны говы айтдың, мен ак йүрекден айдян... огшаш, гуҗаклаш, онуң гөвнүни ач, диңе гөвнүне дегме, ол бир начардыр. «Ынха Валя-да гелҗек, хут, мени гойман өзи иберди» дийип айт. Бу адамчылыкдыр. Бар, шуны говы тапдың, саңа шонуң үчин хич зат боласы ёк, мен ак гөвүнден саңа ругсат берйәрин, ме, эгленмән шу дүвүнчеги хем элтип бер. Мен муны саңа гөс-гөни буюрярын... — дийип, Валя гүлди.

— Әй ёк-ла, гелшикли дәл...

— Өрән гелшикли, адамкәрчилик бар затдан гелшикли болар, бар, эгленме — дийип, ол Юсубың хыкгы-чокгусына гулак салман диенини этдирди.

Юсуп дүвүнчеги голтугына гысып, госпитала гитди. Ол госпитала барса, Марта сары япрак ялыҗак, гапыда эгинлерине гойберен перишан сачлары билен сүллерипҗик отыр. Ол Юсубы диңе:

— Гымматлы начарым, ёлума гарапҗык отырмың? — диенинден танап галды. Ол тисгинди, ах чекди, отургычдан агдарылманка, Юсуп онуң голундан тутуп, голтуклап-гуҗаклап, ичерик алып гирди.

Юсуп гиденден кән вагт гечмәнкә, Алымухаммет батлы әдип, хөкүмет эдарасы Закаспий ревкомындан чыкды. Онуң гөвни шат,

рухы гөчгүн, гөзлери учганаклап дурды. Эмма элиндәки кагыза середип, ичинден бир затлары пикир эдйән ялы ойланып, сагынчлы пикир эдйәрди. Ол геле-гелмәне:

— Гызым, кән гарашдырайдыммы? — дийди. Соңра хем төверегиндәкилере гөз айлап: — Ханы ол? — дийип, Юсубы сорады.

— Оны бидерек отураныңдан ярaлы ятан таныш гызының янына иберәйдим. Гой, өңрәк барып гүррүңлешсин-дә...

Алымухаммет гүлди-де:

— Сен зор. Оңарыпсың... — дийди. Ене ёла дүшүберенлеринде: — Ол сенден өңүрти гитмежек болмадымы? — дийди.

— Элбетде, гитмежек болды. Ким оны угруна гойяр, көнеден таныш, гой вагтдан пейдалансын-да, нәме, болманмы?

— Ёк, ёк. Болупдыр. Болман нәме? Өрән мерт иш.

Ол кәпи башындан гечирен адамды. Элбетде, Валяның хич хили габанжаңлык этмән, оны өзүнден өңүрти гыз машгаланың үстүне еке иберишини гөрди, болса-да оңа йөне мерт иш дийди-де гойды. Хакыкатдан хем, энтек аңында хич хили мекирлик болмадык, говы тербиеде өсен, пәк гөрелдеде етишип, яңы дурмуша аяк басан гызда башга пикир болуп билжек дәлди, гөрүпэшиден зады болмансоң, йүреги сапды, онда машгала хакыт периште ялы арасса гарамакдан гайры дүшүнже ёкды. Дүнйәде Юсупдан башга жахыл гөзүне илмәнсоң, гөвнүгаралык диен зады биленокды. Калбы пәкди, Юсубы хем өзи ялы халал гушдур өйдйәрди, ол чын сөйгиниң шейле чирксиз болмалыдыгыны үндейәрди. Онуң бу барада әхли дүшүнжеси хем, ине, шунуң ялы акгөвүнлиликди. Ол Юсуп барада айдыланда хакыкаты ойланярды, Юсуп-да инди бу дүнйәде өзүне шундан якымлы ховандар бардыр өйденокды. Валяның тапылгысыз гөзеллиги-де, онуң дурмуша шу вагткы шейле пәк гарамагыды, онуң шейле дүшүнжесине өңде-сонда яман пикирлериң гелип аралашмагы онуң ондан соңкы өмрүни пужа чыкарарды, ол янарды, көерди, соларды. Бу ягдай булашып, өз леззетини йитирсе, соң сап сөйгә бүтин калбыны гуршап: «Бүтин дүнйәм сен» дийип йөрен Юсубы-да чүркәрди. Эмма бу бир-бирини чәксиз сөййән ики йүрекде пәкликден башга дуйгы ёк, шол хем бу ики ашыгы хич хили багтсызлыга учратмалы дәлдир.

Алымухаммет билен Валя икиси дымшып йөрәнсоң, бирден бейик бир жайың гапысында аяк чекдилер. Валя онуң гапысындакы хаты деррев: «Түркмен областының харбы комиссариаты» дийип, оңа эшитдирип окады.

Алымухаммет болса оны гөрүп:

— О-ов!.. Тимошковы гөрмән гечмек болмаз — дийип, пикирленип дурды.

Валя оңа:

— Онда мен гидиберейин, олар хәлиден бәри гарашяндырлар — дийди.

Алымухаммет бирден жогап берәймеди.

— Гызым, онда сен бу ерде бираз аяк чек, соң таңышмак кын дүшер — дийди. — Мен сорап гөрейин. Белки-де ол ёкдур.

— Ери, боляр онда, гечен гезек бизем гирип чыкыпдык — дийип, Валя разылык берди.

— Ол-а онданам говусы, йөр, билеже баралы — дийип, Алымухаммет гапдалындакы гылыжа япышды. Ол шакырдап ере дегйәрди, азар болярды.

Гапдалына рус гызыны тиркәп баран әгирт пыяданы — яны яраглы, муртлары сых-сых, габа телпек түркмени гапы сакчысы гойбермеди.

Эмма Алымухаммет русчалап башлады, Тимошков диймән онуң адыны, атасының адыны тутуп:

— Маңа Сергей Прокофьевич герек — дийди.

Солдат мунуң онуң билен өрән якындан танышдыгыны билип говшады, болса-да:

— Онуң янына яраглы бармак болмаяр. Ярагыңызы ташлап гидибериң — дийип, ёл салгы берди.

Алымухаммет онуң кән кежине гайдып дурмады, эмма разылык хем бермеди.

— Ёк, мен онуң янына хакыт шу ярагларым билен бармак — дийди.

Сакчы: «Нәме үчин?» дийип сораманка, — Чүнки бу яраглары маңа онуң өзи берипди — дийди.

Сакчы геңиргенип, онуң янында йылжыраклап дуран гөрмегей гыза бир гөзүниң гытагыны айлады, соңра эгленмән гитди, барып, комиссара хабар берен болмага чемели. Ол аңырдан йылгырып гелди-де: «Гечиң» дийип үмледи.

Тиркешип гирип гитдилер. Сергей Прокофьевич гарашылмадык мыхманларыны гужак ачып гаршы алды. Валяның маңлайындан өпди, отурмага ер гөркезди. Ол деррев Алымухаммеде йүзленип йылгырды:

— Ери, Алымухаммет, ненең бу ерлере дүшдүң? — дийип сорады.

Алымухаммет геплемән, жүбүсиндәки яңы ревкомдан элине берлен хаты гөркезди. Тимошков оны окап бегенди. Деррев ериңден туруп, элини берди.

— Гаррыгаланың ревкомының башлыгы везипеси билен сени гутлаярын! Говы болупдыр. Гызыларбадың волостнойының табынлыгында болмалы, шоны языпдырлар — дийди. Ол соңра еринде отурды, йыгрылып отуран Валя йылжыраклап серетди-де:

— Валечка, өңден танаярыс, йөне ханы ёлдашың гөренок-ла? — дийди.

— Олам гелди, йөне мен яңкы баран эдарамызда онуң дайысына гарашмалы болдум-да, бидерек вагт гечирмез ялы, оны көне таншының янына, госпитала ибердим — дийди.

Тимошков йылгырды.

— Оңарыпсың, олар фронт ёлдашыдыр, шейтмек герек, ол гыз бир бичәреди — дийди.

— Мен танамокмыкам-айт?!. — дийип, Алымухаммет ара дүшди.

— Сен оны гатам танаянсың... Ине гөрсең билерсиң. Ол гыз шол Повожьеден гайдып, врач София Александровна билен бүтин Түркүстаны дабанлап гечен гахрыман гыздыр... Ёгса-да ол шужагаз ердедир, гитсеңиз, йөрүң, биле гиделиң, мен хем фронт ёлдашымызы гөрүп гайдайын — дийип ериндеи турды-да, столуның чекеринден кичижик пистолет чыкарды.

— Муны йүзүне Мередовың адыны язып, Юриге тайярлапдык велин, шол ерде говшурарыс-да дийип, голифей жалбарының жүбүсине салды. Өңлерини башлап, даш чыкды, үч болуп, госпиталдакы Мартаны гөрмәге гитди.

Булар баранларында, Юсуп коридорын бир өврүминдәки кән отургычлы ерде нәмедир гүррүң берип, ысгынсызжа, йүзи солгун Мартаны гүлдүрип отырды.

Валя Мартаны гөрүп гарпа гарпышды, огшашды. Марта габадында отурып халыны сораян Тимошковдан илки йыгрылса-да, соңа бака оларың гөвүн гөтерижи дегишмелерине өвренишди. Ол хатда өзүнден гөзүни айырман середйән Алымухаммеди хем танап, оңа өзи лак атды.

— Нәме, танап билмедиңизми?

— Өз-ә гөрен йүзүм, хушума гетирип билемок...

— Ятладайынмы?..

Отуранлар:

—Анха, ана, ери, ханы? — дийишди.

Госпиталда ики ая якын ятып, ысгын-мыдардан дүшен гыз чалажа йылгырды-да:

— Бармагыңызы гөркезиң! — дийди.

Алымухаммет өр-гөкден гелип:

— Эй, болды... Вах, гызым, мен бир сени гужаклайын — дийди. — Асыл Газанжыкда гиже дагың этегинде от гөрненде, Петро билен гидип, гачгак эс-эрлери тутуп гелемизде, ок деген бармагымы ир билен гелип саран сенмидиң?

— Хавва — дийди Марта. — Онсоң сиз шол ерден ызыңыза гайдыпдыңыз...

— Эййәм ядыңыздан чыкарайдыңызмы, ол-а говы дәл, Алыхан — дийип, Тимошков башыны яйкады.

— Вах, асыл мениң хем тебибим бу дийсеңиз-ле. Аклыжагыны бир гетирип гидейин — дийип, Алымухаммет деррев йитирим болды.

Булар ондан-мундан гүррүң эдишйәнчәлер, Алымухаммет гужагыны ир-иймишден долдурып гетирди, олары Мартаның гужагына берди.

— Гызым, дүнйәде яманлык йүзүни гөрме. Биз сени унут-

марыс... Гызыларбада барсаң, Валяларың адресин-э билйәнсиң?
— Набережная 13 — дийип, Марта гүлди.
— Гаррыгала барсаңам, ревкомың башлыгы, ине яңы белледилер, биз болмалы... — дийди.
Оны өң эшитмедик Юсуп бегенҗини дашына чыкарды. Оглан ялы бирден: «Хейҗан элек!» дийди. Онуң бейле бегененини аңан Тимошков йылгырды:
— Юрик, сен оңа бегенме-де, ине муңа беген, менден, йүзүне адың язылан ядыгәрлик — дийип, Юсубың элини гысды-да, илден үйшенйән ялы, ювашҗадан ярагы узатды, «Ол несип этсин, җүбиңде берк сакла» дийди.
Олар өрүшенлериңден соң, гуҗагы долы совгатлы Марта-да ювашҗадан еринден турды. Ол йылҗыраклап:
— Болса-да, инди аяк үстүне галдым, ич-даш чыкмага ругсат берйәрлер. Гутуламсоң хем, мен шу ерде, йөне унутмасаңыз, гаты миннетдар боларын — дийип, йүзүни гапдалына совды, гөзүнде яш гөрүнди.
Валя деррев:
— Аглама, гелип дурарыс — дийип, онуң яшыны сылды.
Тимошков гапа чыканларында, Марта йүзленип:
— Гөр, инди сениң нәче таныщың бар — дийди. — Олар сени унутмазлар. Хөкүмет хем, биз хем ятдан чыкармарыс. Мүңләп-мүңләп километр ёлы сөвеш билен биле гечдик. Сиз нәче адамыны өлүмден халас этдиңиз! Хеммеси хем мениң гөзүмиң өңүнде болуп гечди. Басым Софья Александровна-да гелер. Гутулдыгың, мениң яныма бар. Сени юрдуңыза айланып гелер ялы хемме көмеги берерис, сиз хем харбы ишгәр ахыры, болярмы? Издебская-да геленде, мениң шу сөзлерими айдарсың. Онсоң сен оңат дынч алып гелерсиң, хеммесини дүзедерис, бормы? — дийип, ол Мартаның маңлайындан өпди-де, ыза басып башлады.
Голтугы затлы, аягының бурнуна гарап дуран гызың гара сачлары эгнинден дөкүлип дурды. Ол янына баранлар дашлашыберенде, Валя билен эл булашып хошлашды, калбы хош, эмма бегенҗине гөзи яшлы ичерик гирип гитди.
Ёла дүшүп угранларындан, Алымухаммет махорка долап, чилим отламак билен болды. Тимошков болса Юсуп билен Валяның ортасында оларың голларындан голуны гечирип, тайлы гезек середип:
— Ханы, инди хачан никалашярсыңыз, хачан тоюңызы иерис? — дийди.
Ол «ника» диениңден, Валя отлының үстүнде Поллы молла ника гыйдырышларыны ятлап деррев гүлди. Тимошков аңк-таңк болды. Эмма Юсуп хем гүлмән дуруп билмеди. Оңа себәбини айтдылар. Сергей Прокофьевич оны эшидип, олардан хем бетер гүлди.

— Чынмы? Хакыт шейле болдумы? — дийип чинтгэп сорады.

— Эҗем болса бизи бутхана иберҗек болды — дийип, Валя хениз хем Тимошковың голундан аслышып баршына гүлйәрди.

Юсуп:

— Той барада айданымызда болса, той... бир гүн дәл, ики гүне чекди. Бай, рус-түркмен гатышып, халкың өзи той этд-э... хей, гояй. Үчүнҗи гүнүни хем сиз билен гечирмәге гелдик — дийди.

Чилим чекип барян Алымухаммет гаркыҗаклап, чете гарап үсгүрди-үсгүрди-де:

— Хава, хава хакыт орс-түркмен гатышык той этдик — дийип, Юсубың сөзүни тассыклады, ызындан доңуз этем ийилди, гоюн этем — дийип гүлди. — Инне сиз билен хем бир говы нахархана баралың...

Тимошков:

— Дуруң онда — дийди. — Мен бу икисини бир чакышдырып элҗагазларыны гысайын — дийди-де, олары хакыт ёлуп өврүминде огшашдырды.

— Өрән шат, Юрик, ядыңа дүшйәрми?.. Куйбышев Валя барада сениң билен дегшенлеринде нәме дийипди? «Огланы утандырмаң, ынха уруш гутарар, хеммелер максадына етер».

Юсуп:

— Ядыма дүшйәр, дүшйәр — дийип гайталады.

Ол мундан соң ене яшларың (яшларың диййән, хакыкатда болса ол вагт Тимошковың өзи хем Юсупдан диңе ики яш улы, яңы йигрими дөрт яшыны долдуран, өйленмедик йигитди) голларындан тутуп, өз харбы нахарханаларына алып уграды. — Үчимиз хем харбы ишгәр, хакымыз бар — дийип гүлди.

Соңра ёлда Валяның йүзүне гүлер йүз билен серетди-серетди-де, икисини голтугына берк гысып:

— Фронтда болан бир вака ядыма дүшйәр — дийип, оңа гүррүң берип башлады. — Ёлдаш Куйбышевиң Газанҗыкда ызымыздан баран гиҗесиди. Душманы дерби-дагын эдип, ене ызындан етип, тәзе зарба урмага тайярландык. Ол баран агшамы әхли командир составлы үйшүрип йыгнак этди. Даңа голай дагадык. Ол Паскуцкий билен бир чадырда галыпды. Даң атяр. Ол оняр. Гапыдан голтугы одунлы гелен адам от якмага ругсат сораяр. Валериан Владимирович:

— Баш үстүне — диййәр-де, даш чыкяр. Гапыда дуран гөрмегейҗе оглан оңа пәкизе рус дилинде «Эртириңиз хайыр» дийип йылгыряр. Куйбышев хем оңа шейле җогап берйәр. Доланып чадыра гиренде, печь якып отурана:

— Хайсы губерниядан боларсыңыз, адыңыз нәме? — диййәр.

Ол:

— Гызыларбат ишчиси, адым Андрей Андреевич Поддубный диййәр.

Валя гециргенин, Тимошкова серетди-де:

— Вий, асыл гүррүң мениң какам хакындамыды? — диййип сорады.

Юсуп оңа:

— Элбетде, ызыны диңле — дийди.

Тимошков довам этди. Ол ондан соң:

— Андрей Андреевич, дашардакы оглан түркменми? — диййәр.

Ол:

— Хава, түркмен — диййәр.

Куйбышев:

— Ол рус дилини бейле говы билйәр-ле, ниреден өврендикә? — диййәр.

Онда сениң какаң: «Онуң өзүнден сорасаныз говы болардык» диййәр.

Куйбышев:

— Ханы онда шоны бәрик чагырың — диййәр.

Андрей Андреевич бойнуны дашарык узадып, оңа: «Юрик, бәрик гел, сени чагырярлар» диййәр.

Валя индем гүррүңиң Юсуп хакында болуп чыкышыны гениргәп, ене:

— Вий! — дийди.

Куйбышев Андрей Андреевич онуң адыны Юрик дийип тутушыны хас хем гең гөрди.

— Юрик Мередов — дийип, ол ичерик гирйәр.

Куйбышев сорап башлаяр.

— Сен түркменми?

— Түркмен.

— Рус дилини ниреден өврендиң?

— «Шулардан» — дийип, ол сениң какаңы гөркезйәр.

Ол:

— Сен нәме буларың хызматында дагы болдуңмы? — диййәр.

Ине шонда сениң бу Юригиң Куйбышеве:

— Ёк, олар мениң хызматымда болдулар — дийип, акыллы жогап берйәр. Шондан соң Куйбышев тә гайдянча, муны янындан гоймады. Дилмач эдинди. Ёгса-да, Юрик, ол сени соңкы хатында «Юрикден нә хабар» дийип сорапдыр. Гелинлиги Валя билен гелип гитди дийип жогап бердим, индем басым телефон уржак. Нәме диеркәм? Өйленди, тоюнам ийдик диййәймели болар-да... — дийип гүлди, оларың эллерини гойберди. Гүлшүп, барып нахархана гирдилер. Чола ерде отурып говы нахарландылар. Вагтың нәхили тиз геченини соң дуюп галдылар.

— Отлының уграр вагты якынлашыпдыр — дийип, Тимошков сагадына серетди. Булар Тимошков билен өрән гадырдан хошлашдылар, отла зордан гелип етишдилер.

16-нжы бап

МҮҢ ГАЙГЫ БИР ИШ БИТИРМЕЗ

Ашгабатдан гүнбатара угран гызыл отлы ыкжам ёла дүшүпди. Бу составда инди ики-еке ак почта вагонлары-да гөрүнйәрди. Буларың гелип мүненлери-де шолардан бири болупды.

Күпелеринде өзлеринден башга-да ёлагчы барды. Болса-да, олар документ сораларындан этияч эдйән яшлар болса герек. Ёкаркы полкада бәрилерини бакман, аңрылыгына түңңеришип ятырдылар. Мегерем олар-да Самарадан гайдан ачлардыр.

Валя илерки Көпетдагының губарлы өркүжини гөзүнден гечирип, айнаның өңүнде отырды.

Онуң дашарык томаша эдйәнини гөрен Юсуп эглип, тирсеклерини өз дызларының үстүне басды-да, дайысына гысмылжырады.

— Дайы, Ашгабада чагырып нәме диййдилер?

— Хе, хава, еген, саңа гүррүң хем беремок. Баршыма гапысы ачык тамда ёңсуз сеси билен тилпунда геплешип отуран әпет адамы гөрүп, гөни шонуң янына бардым. Тилпуныны гоянсоң, маңа отургыжы гөркезди.

— Ери, агам, гелиң ханы отурың-да, хабарыңызы бериң, өзүңиз нирeден боларсыңыз? — диййди.

Мен:

— Гаррыгаладан — диййдим.

Ол бөврүни бир диңширгенен ялы этди-де сакланды.

— Чагыран экениңиз — диййдим. Чиңңирт узын пыяда тарса еринден турды-да йылгырды. Мен хем турдум. Менден хем узын, үстүме абанып дур.

— Сиз Алымухаммет ханмы? — диййди.

— Хава — диййдим.

Ол столуның чекеринден эййәм гол чекилен тайяр кагызы узадып:

— Отуруң! — диййди. Өзи хем отурды. Онянча ене бир ерден тил какылды. Тилпуны элине аланындан, адының Бәшим Гулбешеровдыгыны айтды. Ол геплешип боландан соң, маңа:

—Агам, сизи «Хат-совады бар адам» диййип айтдылар.

— Хава, бир-ики йылжык орус мекдебинде окапдым, совадымам бар — диййдим.

— Окасаңыз гаты говы-да. Биз сизи Гаррыгалаң ревкомының башлыгы беллемеги карар эдипдик. Хей, илиңизде ене бир хат билйән екеже адам дагы тапылмазмы? — диййди.

Мен пикир этдим, пикир этдим-де: «Өзүм билен окан бир адам-а бардыр» диййдим. Дилиме гелен хем шол болды. «Оңа Мәммет Непес, ягны иллер оңа Мәммет узын диййәр. Билеже окапдык» диййдим.

Ол бир «Әхе» этди-де:

— Кими халасаңыз, орунбасар сайламага өзүңизе эрк берйәрис. Барып, халан адамыңызы Гызыларбатда волостной билен геңешиң-де алыбериң. Сиз энтеклер шоларың табынлыгында ишләрсиңиз, гечен йыл аклар тарапындан Гызыларбатда агасы дара чекилен Вепаеви башлык этдик. Басым оңа Ашыр Кулыев диени хем орунбасар этҗек. Ол Мәммет узын диййәниңиз атлы-абрайлы адаммы? — дийип, менден диканлап сорады.

Мен:

— Өрән абрайлы, агыр дөвлетли, гургун адам — дийдим.

Ол чекип отуран папиросының күлүни күлдана какып, улы пикире гитди. Ашак гарап эсли отурды, дымды.

Юсуп бу вагт дайысының сөзүниң арасыны кесмеҗек болды, геплемеди, эмма өз ичинден оны сыныпы-ыҗтымагы чыкышына энтек парх гоймаян хасап этди-де: «Оны сиз, элбетде, улы пикире гидер ялы эдипсиңиз» диеси гелди. Болса-да геплемән: «Онсоң?» дийди.

Дайысы довам этди.

— Ол «Мениң өзүм хем басым Мескеве ише гидйән. Герек болса, гелип, халыңызы айдып дурарсыңыз, инди хөкүмет өз пукараларымызыңкы болды» дийди-де, ене хәлки хакда:

— Ол адам өзүңиз ялы дилмачсыз ишләп билҗекми? Орусча-да билйәрми? — дийип сорады.

— Биле окадык, икисине-де түргендир — дийдим.

— Өзүңиз гөрүң, сизе ярдса болар — дийди.

Мундан соң ол мениң билен тиз хошлашды. Еринден туруп:

— Гызыларбатдакы хәзирки волостнойыңыз ёлдаш Степановы болса басым шу ерик, Полторацка алярлар, ол улы адам болҗак — дийип йылгырды.

Мен ана шондан соң чыкып гайтдым.

Валя отлының хаялланыны гөрүп, айнадан дашына серетди. Соңра еринден туруп, Юсубың гапдалына гелип гысмылҗырады: «Гөкдепә гелдик» дийди.

Оны эшиден Алымухаммет:

— Онда индики хем Келетедир, мен галмалы боларын, эртирки отлы биленем барарын, ёгсам Көрхан ёкуш гөрер — дийди.

Юсуп дайысының ёлда дүшүп галмагына гынанан ялы болды-да, ювашҗадан:

— Йөне ол станцияда гөрүнмес-ә, гечип гидиберерсеңиз, шейле дәлми? — дийип, оңа сораг билен йүзленди.

— Ханы энтек гөрели бакалы. Йөне ол адам хар эдилмели адама дәлдир, онуң хак ады Мәммет пәлван болмалыдыр. Нәме-де болса, башында бир говга бар, хар дүшүпдир. Яман зарлаяр, сөвдайы ялы самраяр, агзындан отлы ялын чабыраяр...

Отлы Келетә геленде, яңы гараңкы гатышып уграпды. Булар хениз отлы дуруп-дурманка, ашакда хаяллап башлан сос-

тавың угруны сырын барян даяв, башы әпет гара телпекли адамы гөрүп танадылар. Деррев дүшмек билен болдулар. Нәме үчиндир, ол адамың бу вагт элинде дутары ёкды-да, янында он-он бир яшларында, эгни гызыл-гара гүллүҗе көйнекли, чогмак сачлыҗа, монҗук ялы гара гөзлүҗе, хортанҗа гыз гөрүнди. Ол онуң элинден тутуп баряр. Гызың чорлап гиден аяҗыкы ялаңачҗады. Агыр хорлугы башындан гечирени гөзүн каклышандан билдирйәрди.

Булар хениз Көрхан дагың ызларындан етмәнкәлер, олар вагонлара середип ызларына доландылар, булара пете-пет гелдилер. Көрхан салам-саглык хем сорашара май бермән:

— Алымухаммет хан, гепиң геп болса — дийип, нәгиле эхеңде сөзе башлады.

— Онуң гүррүңи болмаз, Көркан, мен галян, ине булар гидер...

— Булар гитселер... дуруп-да... ёгса-да Гызыларбатда егимлер өйи ачылды дәлми?

— Ачылды, нәме? — дийип, Юсуп якын гелди.

— Онда башыныза дөнейин... шу начарың элинден тутуң-да экидиң. Бу бир бу ерде биаҗал өлүп гитмесин. Хөкүмет өзүмизиңкидир — дийди.

Валя эгленмән, аррыҗак, гараҗа гызың инчеҗик бармаҗыкларындан тутуп, оны өз янына чекди, Алымухаммет: «Бу кимиң?..» дийип агзыны ачанындан, Көрхан элини далдалап оңа: «Дур! Сорама... хеммесини соң эшидерсиң!» дийди. Соңра барып, гызың маңлайындан өпди.

— Бар, начарым, менден бир разы бол — дийди.

Гызҗагазың башындан нәме гечйәндигинден хабары ёк, ол бир зада бипервайды. Валяның элинден аслышып дуршуна онуң овадан тәзе гейимлерине гараҗа гөзлерини дикип сынлаярды. Бейлеки элиниң бармаклары билен онуң юбкасының эпинлерини элләп гөрйәрди. Онянча отлының паровозы гыгырды. Валя билен Юсуп гызҗагазың элинден тутуп әңди.

Көрхан гызҗагазың ызындан гарап, өз угруна: «Бар, бичәреҗик, сен бир багтлы бол» дийип башыны чайкады, соңра хырчыны дишледи, оюнлыга салып, Алымухаммедиң эгнине екедабан ялы әпет шапбыгыны индерди-де:

— Йөр — дийди.

Онянча угран отлының гапысында төвереге середип барян таныш йүз Алымухаммедиң гөзүниң өңүнден гечди. Бу оны танап: «Вах, Хаҗыбай Юсуба саташдыгы өлшүк болар» дийип башыны яйкады. «Йөне саташмаз, вагоны айра...»

Булар баранларында, Көрханың өйүнде өзүнден башга жандар гөрүнмеди. Хатда онуң гоңшусы бара-да мензәнокды. Эгирт улы тамда небит яглы чыраны якды. Онуң төверега шөхле салып дуран тәзе чүйшеси барды. Ол заманда сетанда-сейранда гөрүлйән бейле аҗайып чүйшә Алымухаммет улы хөвес билен

сын этди. «Ашгабатдан я-да Марыдан гетирен болса герек» дийип чаклады. Көрхан бу вагт дашарда бир танка билен түнчәни янашдырып гоюп, чай гайнадярды. Ол гөйә мыхманыны даң атянча чай билен бакжак ялы улы тайярлык гөрйәрди. Ол диңе таңка билен түнче ласырдап гайнансоң, икисини хем тутачлап тутуп, ичерик гирди, олары демлеме билен болды.

Өй эеси Алымухаммедиң яңкы ганхор Хажыбайлы пикире баслыгып отураныны шондан соң билип галды.

Алымухаммет ажы пикири өзүнден дашлашдыржак болуп, Көрханың дулда ятан дутарыны габындан чыкарып өңүне басды. Деррев йүпек тарлары дүзди хем өкделик билен чалып башлады.

Көрхан чайы узаданда, Алымухаммедиң жоннук бармагына гөзи дүшди.

— Ери, достум, бармакларыңа зепер етирип йөрмүң? — дийип сорады.

Алымухаммет дутары эесине узатды.

— Мен урушда элиме зепер етирсемем, ярасы еринде битди. Дутары инди голак багшы болуп чалян. Эмма ине ол бидөвлетлер сениң акыл-хушуңа зепер етирен ялы-ла?..

— Хава, ак эс-эрлер мени есир алып баряркалар, сениң үстүмизден гелип, шол халас эден гезегиң кән хорлан экенлер. Мен оңа-да шүкүр эдип йөрдүм ахыры...

— Ери, айт, Көрхан, башыңда бир белаң бардыгын-а көпден дуйян, ханы айт, йөрите гелиендир...

— Айтсам — дийип, дутары дызының үстүне мүндүрди-де: — сен чай ич, мен болса — дийип зейренип угpады.

— Хош гүнлер гечди өйдйән.

— Ёк, ёк... хош гүн үчин урушдык ахыры, оның боланок...

— Болмаса-да... — дийди Көрхан хем өз йүрек ахмырыны дутар билен, кәте өз гүррүңи билен бир Арапдан, бир шарапдан тутуп, пытраңны пикирлерини бир ере жемлемәге дырышды. Магтымгулыдан, Зелилиден дүрли бентлер айдып угрaды. Онуң болшы гөйә гөзи яшлы, багры башлы ялыды.

— Алымухаммет жан, менде-де бир вагт...

— Хе, хе. Берекелла! Хава, хава, айдыбер.

— Өз илимиң арсланыдым, ширидим...

— Гүррүңи ёкдур, хакдыр, Көрхан, айдыбер!

— Айдыберсем... «Хер кес гөрүп халым мениң, зары-гирян йыглайыр.

— Гойсана, Көрхан, мерт бол, саңа асыл нәме болды?

Көрхан гөзяшыны чалышдырып, дутарың гапагыны ярайсам дийййәрди. Зарын хиңленйәрди.

> «Бир гама улашдым, гитдим хушумдан,
> Халк ичинде дәли болуп галып мен...»

— О нәме дийдигиң?!

— Ёгсам мен нәхили адамдым, билйәң ахбетни.
— Билйән, билйән, адамыңам адамҗаныдың.
— Шейле болса гулак сал.
— Мен сени диңлейән, Пәлван.
— Сенем пәлван боламсоң, Пәлван дийәййәнсиң...
— Эйсем нәме, Көрхан, болшуңы айдян-да...
— Ах, ах... болшум шейледи. Сен мамла. Арада Ашгабада чагырдылар. «Бу гүн циркде пәлванлар гореш тутяр, айдым хем айдылҗак» дийдилер. Шол гүнлерем кейпим көкди. Эмма инди...

«Хер гиҗелер ах чекермен,
Махы табан йыглайыр.
Дердимге дерман тапман,
Гелип лукманлар йыглайыр...»

— Ери, ери, онсоң? Ине Ашгабада гитдиң.
— Хава, өң Мара барамда-да шейле болупды — дийип, ол дыр-пытрак гүррүңини бир угра җемләп билмән, гөзгыны болуп отырды. Болса-да ол айтҗак боляп затларының сапагыны барха келепләп уграды.
— Марының аңрысына-бәрисине гөз етмейән базарына барып гирдик. Элхепус, ол ериң җемендесини!.. Ерден йөрән шоңа барайян экени. Би чайханаң өңүнде чилимсаз башына бухар теммәкиси дыкаланып, депесинде көз гойлан сувлы чилимини хер киме узадып, хер сорандан бир шайы алып айланып йөр. Шондан ёлдашым билен мен хем соруп гөрдүм. Тас тепбедим окалыпды. Энтиреклэп, тил агаҗына япландым. Ёлдашым хем Яраҗыдан Азал ахуның хүҗресинде чөк дүшүп, бирентек тебәрек чыкан сыпайы адамды. Ёк, ол мехинли янашык обаданды, шондан гатнап окапды...
— Хе, онсоң — дийди Алымухаммет. — Айдыбер, зыяны ёк — дийип, онуң хүмүни берди.
— Ол чилимиң найындан соруп, көрүкдирҗек болуп, бир-–ики гезек чаңытды-да, асыл тил агаҗыны гуҗакламага-да етишмеди. Башы айланып дуран еринде ашак чөкүп, маңлайыны ере берди. Дүнйәден өтәйдимикә дийипдим. Моллалаң әхли бетлиги чола чыкып, илден яшырын эдиши ялы, бу хем хамана, даш велаята, хич кимиң гөрмеҗек ерине баранмыш-да... Ахыратыны четде гоюп, аҗы түсседен дадып гөрди. Эмма болмады. Бирхаюкдан соң башыны сандырадып ерден галды. Хениз хем акыл-хушуны оңлы дүрсемәнди. Ынха бирден эдил пери ялы овадан гейнүвли, чаксыз гөрмегей, узын бойлы, сыратлы хем хайбатлы рус гызы үстүмизе ховала болды. Янында-да пәк гейнүвли рус огланы хем эгни гырмызы донлы, башы ак шемпа телпекли түркмен дилмаҗы. Биз алҗырадык. Бейле овадан гызы гөрмәндик. Түркмен дилмаҗы бизе бир затлары дүшүндирҗек болянча, яңкы кирпиклери сых-сых болуп дуран янар гөзли гөрмегей гыз янымдакы өңден хем эңкамына гелип

билмән сандыраклап дуран сопусумак достумың якасындан япышды. Ол өзүни йитирип, менден далда исләп бәри гарады. Гөркана гыз онуң якасына бир оваданҗа җәҗек-значок дакды. Сопы достум якасына томзак япышдырыландыр өйдүп, хопугҗырап, ене маңа гарады, онянча ол гыз мениң якама-да бирини илдирди-де, йүзүме гарап йылгырды. Мен хем эдил сува гарк болуп барян ялы, улудан-улудан демими алып, хопугҗырап дуркам, ол гөрки билен бизи бейхуш эден гызың янындакы оглан агзы сүргүчли демир ящиҗеги бизиң өңүмизе тутды. Дилмач йылгырып, «Өзүңизи йитирмәң, Орсыетдәки ачлыкдан хорлук чекйән чагаларың хайрына илу-халк көмек этмели, сизем эчилениңизден шу ящиге атың!» дийди. Дүнйәмиз гиңеди...

Бу вагт Алымухаммет өз ичинден «Душман гылыч сырып үстүне геленде-де горкмадык пәлван сүзүберипдир-ов» дийип гүлди.

— Көрхан довам этди.

— Ил бир шайыдан, апбасыдан атса, биз күмүш гыранмы, рупиеми, элимизе илени эглемән агзы мөхүрлиҗе гута атып башладык. Сыясат үчин эдилип йөрлен эмеле серет-ле...

— Догры эдйәрлер... Ашгабатда-да шейле эдилипдир... — дийип, Алымухаммет онуң сөзүни тассыклады.

— Хава, онсоң ызынам бир диңле — дийип, Көрхан өз достуның гүлкүсине гөтерилип, гөвни ачылып башлады. Ине шол бармана базарың ортарасындакы мүнбере чыкып, бир җарчы гыгырып башлады. Эй худайым, онуң сеси ериң йүзүни... әхли мәрекәни гоюн сүрен ялы эдип, бир яна сүрди. Оңа Марыда Кероглы җарчы диер экенлер. Ол шей дийип гыгырды. «Хай, җемагат, диңләң, хов... Баймырат байың Чашгының чөлүнде инер-маясы йитипдир, тапып, Агар обасына гетирип берениң ярым түмен байрагы бардыр-хов!.. Хай, халайык, диңләң, хов! Әхлимиз шура хөкүметимизе көмек болар ялы, урушдан, ачлыкдан хорлук чекенлере көмек бор ялы, галла йыгналың, хов!.. Хай, етим-есир чагалара көмек береверiң, хов!.. Базарда етимлер үчин пул көмегини йыгнаян хөкүмет адамларына элиңизден гелен көмеги эдевериң-ле, хов!.. Хай, ене-де җарчы Кероглa гулак салың, хов!.. Ине бу гүн базардакы гоша чайхана йыгнаның, Агаҗан багшы билен айдышан салыр багшысы Гудуман багшы, Ораз пәлван айдым айтҗакдыр, хов. Оңа берен аклыгыңызың бары Орсыетдәки ачлыкдан хорлук чекйәнлере ибериләҗекдир, хов! Ол багшының сеси гулагына илен онуң янындан туруп билйән дәлдир, хов. Ол әхли адамы өз сесине бенди эдип ташлаяндыр, бараверiң-ле, хов,» дийип гыгырды.

Җарчы сесине дынгы беренден, мәрекәң депесинде Ораз салырың «бар гидей, җаным балам, аллаха табшырдым сени, худая табшырдым сен-ей...» дийип гыгырян ширин сеси гелип, әхли җандары дуран-дуран еринде аяк чекдирип, доңдурып гой-

ды. Эй тацрым, бейле-де бир сүйжи сесли адам дүнйә инер экени... Нәтсек хем, янына барып гөрүп билмедик. Атлы-эшекли улагларыны газыгындан чөзүп, Ораз салырың өзүни гөржек болярды, агыр мәрекәниң ецсесинде дуруп, хер ким өз эшегиниң үстүне чыкяр, оларың ецсесинде атлылар, атлыларың енсесинде болса дүелилер дүелериниң гуйрукларындан аслышып, үстүне мүнйәрлер .Еке болуп дәл, хер дүйә икиден, үчден дырмашып чыкярлар-да, мәрекәниң ортарасында эгирт гараягыз пыяданың өзүни гынаман, бокурдагыны гайнадып отурышына сын эдйәрдилер. «Саг бол, хер айдымыңа бир овлак» дийип гыгырян, гүл йүзли Селбине гөлели сыгрың бахасыны менден ал, жан-жан! Дилинден, хак ярадан халк билбили — дийип, оны шейле бир тарыплап гөтергилейәрлер, овазы бүтин Марыны тутярды. Соң эшидишимизе гөрә, шонда Ораз салыр ачлыкдан хорлук чекйәнлериң хайрына бир күде пул йыгнап берипдир. Эртеси илерки утамышлар, агсакларың гумы дийилйән ерде, биригүни Мургабың гайра йүзүнде Тогтамышлар Таймазың дүзүнде байрак бердилер. Ат чапылды, инер урушдырылды, гоч сүсүшдирдилер, ит урушдырдылар, хораз урушдырдылар, «Әхли үйшен пулы хөкүмет хайрына» дийип, улы иш битирдилер. Хава, шонда гөреш хем тутдурылыпдыр. Теженден гелен Гоша пәлван или баглан Пәви пәлван билен тутлушып ара-чәре болупмыш, эмма пулы марылылар вешең-вешең эдип, ынкылабың хайрына берипдирлер. Гөр, өң бай хем диндарлар халкы большевикден гачырса, бу большевиклер деррев өзүни иле алдырды.

— Шол ишде жепа чекенлең бирем болса, Көрхан, өзүң ялыдыр — дийип, Алымухеммет ода мечев берди.

— Мен жан чексем, сен ган дөкдүң — дийип, Көрхан лох-лох гүлди-де, Алымухаммедиң эгнине какды. Дутары оңа узатды. Алымухаммет:

— Ёк, сениң янында хетдимиз ёкдур, өзүң чаларсың — дийди. — Ери, онсоң Марыдан гайдансыныз ахыры...

— Вах, хава-ла, эй педерпәлет, менде хуш бармы?..

— Сен гүррүңи Ашгабада чагырылдымдан башладың-да. Мара гечдиң өтәгитдиң.

— Бер, дост, хош, элини бер, хах, хах. Догры, хава, «Ашгабатда шол гиже циркде гөреш тутмалы» дийдилер.

Мен:

— Баш үстүне — дийдим. Бардым, шу сөзе бек ынан, циркиң жайыны бу ерде-де Ораз салырың сеси ырандырды. Ол айдымы песден «Сен-сенден», «Гызыл гүл», «Гарыбымдан» башлап, яры гижеден агансоң, «Көнегүзерде» гутарды. «Зөхре жаны» айтды, «Даш галдыны», «Түнүдеряны», «Кыяматы» айтды. Мәреке «Жан-жан!» дийип, шонда онуң хушуны гөчүрди.

Гөр, достум, шейле сайрак билбиллери хем бир гүн гара ер гойнуна гучяр.[1]

— Ёгсам нэме. Магтымгулы:

> «Тутаджак сен бу дүнйәни ким болуп,
> Мен-мен диен эрлер ятыр гум болуп»

диййәр ахыры.

— Хава — дийип, Көрхан хасратланан ялы болуп, дутарына серетди.

Гиджебирейййәм ярым болупды. Ол довам этди.

— Циркде Ораз салыр айлавы пулдан долдурып ериндеи турды-да: «Халка герек болар, ине мен гөреше-де тайяр» дийип, гушагыны беркитди. Шуңа ынан, милт эдип билмедим, сыладым, шол ширин айдымлардан соң хич кимиң онуң яныны ере дегреси гелмеди, шол ерде велин ол мерданаңы янындакы илдеши Мухы багшы билен ыкджам гөрүп сынладым. Башга үч пәлван билен гөреш тутдум. Икисини йыкдым, биринден йыкылдым. Дүшен пул байрагы мен-де рус-татар, башгырт чагаларының, ягны гуракчылык болуп, ачлык дүшен ерлериң хем Москев, Петроградың ачлык чекйән чагаларының хайрына бердим. Эмма инди — дийип, ол ыкджам дутара япышды. «Ёк, эшитджек, пыган этджек» дийип, ол хиңленип уграды.

Алымухаммет геңиргенип, оңа сиңе середйәрди.

> Язгым ят эдип, йүзүм хәк эдип,
> Сәхер налыш билен йөрйән хер яна.
> Гөзүмден яш дөкүп, сынам чәк эдип,
> Телбе дек өзүмни урян хер яна...

Ол дутарыны бир хаялладан ялы эдип дурды-да, ене өз угруна хиңленип башлады.

Алымухаммет болса яныны яссыга берип, ичинден:

— Ахыр-а бир ярылсаң герек — дийип, инди нәме болса, такат этмеги йүрегине дүвди. Көрхан сөзлерини эплим-саплым эдип, арасыны үзүп уграды. Айдян гошгуларыны-да ярым-ялта бөлүп башлады. Ол инди ука бимар болуп, гөзүни-де ачанокды. Эли велин дутара гүтләп дегйәрди, бирсыхлы Магтымгулыдан сетир санаярды.

> «Пакыра джебир этмек аджы зәхерден,
> Өвүтдир бу сөзлер бизден нышана,
> Бу сыры акмак ачар я бир дивана.»

> Көңлүмни гечирдим джүмле-джахандан,
> Не джахандан, белки, эл үздүм джандан...
> Йылба-йылдан мениң үфлисим чыкар...

— Алымухаммет:

---

[1] ТССР-иң халк багшысы Ораз Салыр (1876—1940) 1940-нджы йылың 17-нджи ноябрында арадан чыкыпды. Ол 1940-нджы йылың 18-нджи ноябрында Ашгабадың гүндогарындакы Челеки мазарыстанлыгында джайланды (автор).

— Эй гоя намартай — дийди. Эмма дутарчы онуң бу сөзүне габагыны хем галдырмады, довам этди.

Не тенде кувват бар, не ичде җан бар,
Бу ишде не сөйгет, билмен зыян бар,
Не хасап, не хесип, не белли сан бар,
Хич ким билмез нә сөвдая саташдым.

Көрхан мундан соң дутарыны гуҗаклады, онуң үстүне маңлайыны гойды, түңңерди-де, сесини чыкарман сус болуп ятды.

Алымухаммет хем эсли вагт дымып отурды. Эмма даң атмазден бурун, онуң янып-көййән сырының ацрысына етмеги йүрегине дүвди. Көрханың эгнине дүртеклэп:

— Инди мен отлы гелдиги, билине басып гидиберсем болҗакмы? «Гезмэге гел-гел» дийибем, гөркезҗек ойнуң шумуды? — дийди.

Алымухаммедиң гатырганма билен батлы геплэнинден этиячланан Көрхан ювашҗадан башыны галдырды. Гөз-габагыны ачалак-юмалак эдип, өзүни дүрсэп уграды. Соңа бака төверекден элхенч затлар гелип, оны басып-багыртлап барян ялы болды. Ол гапа, ёкара гайта-гайта середип, гөйә бир затдан этиячланан ялы болды, өңе-өңе сүйшүп, хопугҗырап гыссанды.

Алымухамет оны аңды.

— Аркайын гүрлэбер, гөрйэн, эшидйэн ёк, хатырҗем бол... Мерт бол-да, ханы гүр бер — дийди.

Көрхан онуң йүзүне дынгысыз серетди-серетди-де, агызларыны тамшандырып өзүни дүрседи. Әвмэн, дүрдэне геплэп башлады.

Алымухаммет хем онуң габат өңүнде айбогдашыны гуруп, чилим отлады, ыкҗам диңлемэге тайярланды. Эмма Көрхан сөзи нэмеден башлаҗагыны билмейэн ялы, ене ишиге, соңра потолога серетди.

Алымухаммет лаңңа еринден турды-да, гапыны ичинден килтледи.

— Геплэбер — дийди.

Көрхан сөзе башлады.

17-нҗи бап

ГУЛ БИЛЕН ГЫРНАКЛЫ ГҮРРҮҢ

— Шу обада гадымдан Хасан атлы бир гул яшарды. Хэзир мүң докуз йүз йигриминҗи йыл болса, ол Николай патыша йыкылмазындан хем он-он бэш йыл өң, догрусы, онунҗы йылларың төверегинде Эйрандан гул эдилип гетирилен экени. Оны өз илимизден гиден бетниет аламанчылар гетирипдир. Булар Эйран серхединиң Сумбар боюндакы бир саклавсыз еринден аңрык гечйэрлер, илки шол ерде отурымлы өз геркез тирэмизиң Хасарҗа диен обасына дүшйэрлер. Сонра шол велаятдакы Кер-

пичли обасына чапавул эдйэрлер, шонда олар бу Хасан бичэрэниң хем күлбесини үстүне юмруп, Шыхбедер дересинде гамчылап, атың өңүне салярлар, яш гөзел аялыны атың өңүне басып, онуң голундакы үч-дөрт яшлыҗа гырнаҗыгыны болса хоржуна дыкып алып гайдярлар. Элбетде,,, алнып гайдылан еке булар дәлмиш. Йөне айтмакларына гөрә, машгаласы билен Хасан бичэрэни элинс салан адам гаты залым экени. Олары Сумбарың бэри йүзүне гечирип, ашакы Сумбара алып гелйэркә, хер оба етенде, атдан ере дүшүрип, «Киме гырнак герек болса, хырыдар чыкыберин» дийип, Хасан бичэрэниң гөзүниң өңүнде аялына базар гурупдыр. «Ким көп берсе, гырнак шоңкы, гапдалының хөври (гызы) билен сатҗак» дийип, олары шейле эҗизеганым эдип гетирипдир. Ахыр Гочдемир обалы бир нохурлы хырыдар чыкып, оны чагасы билен он түмене аял үстүне алып галыпдыр. Шонда Хасан бичэре «Җан агасы, бизи юрдумыздан айырдың, инди бу ерде бери бири-биримизден айра салма, өзүм гулуң болайын, аялым гырнагың болсун, өлинчэк, хызматыңда болалы» дийип ялбарыпдыр. Эмма ол заннындан этмэн, ики элини аркасына даңыпдыр, гамчы билен гомуна гоюп, Дештиң үсти билен Бөрме обасына гетирип, өзүне гул эдинйэр. Соң-соңлар эшидишиме гөрэ, Хасаның Сумбар боюнда нохурла сатылан аялы гаты эзилип, енҗилип хор сакланансоң, гызыны голтугына гысып, гачмагы йүрегине дүвйэр. Магтымгаланың якынында чөпе-чөре урдумышлап ёл гөзлэп йөркэ, еңседен эшидилен газаплы сесе Сумбарың бир ялпак гүзерине өзүни уряр. Йүзүп билмэн гарк болуберенде, гызыны элинден гойберип, сувуң бир өврүминде гамша ́япышып сакланяр. Ызындан гыкылыклап, эли гылычлы сува уран нохурлы бада-бат онуң акып угран гызыны сувуң йүзүнден алып, элиниң терси билен бэрки райша зыңяр-да, аялдан гылыч саляр, эмма ол гылтыз дегип чала яраланяр, аял эңрэп, ганыны саркдырып, Габасөвүт тарапа йитирим боляр. Белки, өлмэн, өз юрдуна ашандыр, ким билйэр. Хасаны өз талабанчылыгында гул эдинип йөрен адам хем бойнундан товкы инен ялы бир гүн чабаланып өлйэр. Соңра оны яңкы адамың Дешт дересинде яшаян доганы Сайваның кемерли дагларындан ашырып, өз обасына экидйэр. Вагт гечйэр. Хасан Сумбар дересинден бу ере гелйэн Дашдемир ёлуны, Хоҗагала, Көнекесир, Дайна гидйэн ёллары өвренйэр. Гаррынохура инйэн хем шо ёл билен ызына Эйрана барыляндыгыны билйэр, Дешт-Бөрме гатнавына, Дештден гарлы дагларың герши билен Үчгуя гидйэн ёллара-да белет боляр. Дура-бара өз эли баглы гетирилен Дашдемир ёлуны танаяр, аялының сатылан ериниң ниредедигини эшидйэр. Вагтың гечмеги билен, багры бадашык чагасының хем хайсы обададыгыны эшидйэр. Бөрмели хоҗайыны өленсоң, онуң доганының өзүни элтен ерини билйэр, өз машгаласының үстүнде базар гурлуп, «Ким ёкары?» эдилен ериниң хем якынҗакдыгыны эшидйэр. Одуна-чөпе иберленде, ики дагың ара-

сындакы товланып акян гөзел Сумбарын якаларындан арча-керкав йыгып гайдан, өз гетирилен Ёкары Сумбар ёлуны-да кәте басгылап гайдяр. Ахыр бир гүн Дешде гелин гүррүң беренлериң биринден гадымы вагтларда шол ере гетирилип сатылан өзи ялы гул-гырнагың Сумбардан йүзүн гечип, гачып гутуланыны, эмма онуң элинден алнып галнан чаганың хениз хем шол нохурлының ики хелейиниң «тур-отур, керсен гетир» хызматында эзилип йөренини эшидип, дүнйәси гапышяр.

— Элбетде, гапышар, адам башына дүшмесин — дийип, халиден дымып отуран Алымухаммет ахыр Көрханың бу йүрекден сыздырып айдян гүррүңиниң хүмүни берди.

Көрхан дутарыны өңүне басып отурышына хиплениип, Магтымгулыдан санады.

> Агсагың элинден алсаң агажын,
> Яман дерде галар, тапмаз алаҗын,
> Бир гүйчли душмана душса мекеҗин,
> Җожугыны гизлемеен болармы?

Шу бенди айтды-да, гүррүңини довам этди.

— Гөрйәмиң, Алымухаммет җан, биз-ынкылапчылар шо зейилли эзиленлери багтлы этмек угрунда гөрешдик...

Алымухаммет габагыны галдырып, оңа бир гарады-да:

— Гүррүңи нәме? — дийди.

— Биз инди хайсы миллет болса болсун, шол эҗиз гарып-гасарлара зулум эдйәнлери, пукаралаң башына агыр гүн гетирйән залымлары дүйби-тейкары билен ёк этмели. Эмма энтеҗик оларың гылавы ятмандыр, себәби энтек хем гарып-гасар гелҗекде шоларың көки-дамары билен ёк эдилип, юрт эесиниң диңе өзлери болҗакдыгына гөз етирип биленок, олар хениз хем «Байы-беги болмадык илиң айы-гүни догмаз» диен накыл билен яшаярлар.

— Догры, догры, берекелла — дийип, Алымухаммет хәсини етирди.

Ол ене довам этди.

— Ханы мен энтек шол Хасанлы гүррүңими соңлайын-ла...

— Хава, хава, шейтсене — дийип, Алымухаммет оны өңки гүррүңине угрукдырды. — Онсоң бай-беглериң хем хениз бары Совет хөкүметиниң гурланы билен өз өрклериниң ерден үзүлҗекдигине ынанып барян дәлдир. Олар хем шоңа дүшүндиклери, мүлкүни сатып, малыны алып, башга юрда гитҗек болар — дийип, Көрханың йүзүне чиңерилип дурды.

Ене ол геплемәнкә:

— Шонуң үчин олара-да бирденкә гаты-гайрым зат дийип болмаз, оны хөкүметиң өзи билер. Раст дәлми?

— Раст, раст, энтек ёксуллар өзлерини дүрсесинлер диййәрмиң... хах-хах....

— Хава, хава. Өзлери эелесинлер. Ёгсам энтек-энтеклер мүң-

ләп йыллар надан гезен халк, чөлде гонуп-гөчүп йөрен гарамаяк биленок. Онда не гурбат бар, онда не гудрат. Ери-де ёк, малы-да. Басым хат-собат өвренер, эдара хем мекдеплери, фабрик-заводлары өзлери эрер ялы, булары хөкүмет етишдирер. Хәзир гарыпда етик дүшүнже ёк. Булардан бу вагт бир яба мирап сайлаҗак болсаң, «Аягы көне чокайлы чопаның хем бир оңаран зады боларм ы?» дийип, өзлерине гөвүнлери етенок, шейдип бираз ак байың өңбашчы боланыны кем гөрмән йөренлери бар, түйс газыкдан йөрүтмелери көп.

Көрхан:

— Растдыр — дийди.

— Раст болса, гой энтек байлар хөкүмет хайрына малындан чалок, мүлкүнден салгыт берсин... Ёгсам гарыпда бу вагт нәме бар?!. Ер берсең, өкүзи ёк, өкүз берсең, күндеси ёк, күнде берсең, тохумы ёк...

— Онда нәтмели болар? — дийип, Көрхан аңкарып галды.

— Ынха гөрерсиң, хөкүмет нәдйәр? Угруны тапар. Раст гарыбың голундан гөтерҗекми, ерем берер, сувам күнде-де берер, азалам, тохумам...

— Сен дурубер бакалы... Бизден өң хат-соватлы болуп, десине эдара эелән гургун адамларың ерине хат-совады болмаса-да, ишчи-дайхандан гетирип, гарып достуны гояр...

— Берекелла! — дийди Көрхан. — Пырка билер. Пырканың[1] сыясаты гаты гүйчлүдир-ә...

— Башында Ленин дурансоң, ол хей гүйчсүз болармы?

— Догры айдяң, Алымухаммет хан. Ленин яшасын-ла. Ондан соң — дийип, хәлки Хасанлы гүррүңини довам этди. — Гүнлерде бир гүн Хасаның тәзе хоҗайыны оны Айдерә дүели одуна иберйәр. Эмма ол өрән тукатлыга батып, ичини гепледип гидйәр. «Шу залым хоҗайын ахыр мени вагшы хайванлара ийдирмән гойҗак дәл-ов!..» диййәр. «Хей, ёгсам ичи гаплаң-барслы Айдерә горкман аягыны секип билйән бармы? Өзлери велин гиҗелерине шол дереден чыкып, малларына гаплаң-барсың, мөҗек, шагалың чозарындан вехим эдип, олары дөледен, ятакдан чыкарман саклаярлар. Мен велин башга ериң одун-чөпүни ер чекен ялы, хөкман шол ховплы дерә барып одун йыгмалымышым. Догры, шол Айдереде хоз, игде, бадам, бөвүрслен, инҗир, писсе, дагдан, кеңнер ялы сүйҗи ныгмат-иймишлер, алма, армыт- нар ялы мивели агачлар кән, йылан-ичян, товшан-тилки-де шол ерде мекан тутяр, ол ер еке барар ялы ерми?!.» дийип, улы гайга галяр. Ахырында-да: «Мен өе одун гетирсем боляр-да, нireден гетиренимбилен хоҗайынымың нә иши?» диййәр-де, ол обадан чыкып, русларың яшаян Думанлы посёлогына уграяр. Соңра оңа-да барман, Дашдемри габатлап, Сумбар җүлгесине йүзаленйәр. Ёлда оңа мүҗүклериң[2] обасының габадында бир сап-сары-

---

[1] Пырка — партия.
[2] Мүҗүклер — малаканларың (русларың) обасы.

жа рус жахылы билен тиркешип гелйән түркмен огланы саташ-яр. Бу олардан: «Сиз нирә гитжек?» дийип сораяр.

Олар: «Биз барып- Сумбарың боюндакы дегирменчи Мирошник аганы гөржек. Дашдемирдәки кичижик малакан обасына баржак, гитсеңем йөр» диййәрлер. Хасан дициргенип бир дур-яр-да: «Ол ерде одун көпмүдир?» дийип сораяр. Онда мунун таныш огланы Мужи батрак: «Сен ол якынлара өң хем барып йөрсүң ахыры. Ол аракы гырнак гачан дийилйән ердир-дә... Ол обалара Дашдемир дийдими, Узынтокай, Актокай дийдими, гараз, бары бир жүлгәң угры, Сумбарың якасында» диййәр.

Хасан бичәрәниң йүреги гүрс-гүрс уряр. Деррев дүесини отлуга гойберип, өл гумдан ерчилим ясаняр. Чакмак билен гов отлап, теммәкисини көрүдйәр. Өзи чекип, гарк уруп ериндеп туряр. «Алың, сизем чекип гөрсеңиз» диййәр. Гең зада гызыкланан огланлар дессине гезеклешип, ерчилимини чекйәрлер. Чилим олары тутяр, гышарышып ятырлар. Гүррүңе башлаярлар. Хасан гул огланың адыны сораяр.

Ол гениргенип: «Нәче гезек гөрүшдик, адымам биленокмы? Мен хол дештли Мырат байың талабаныдым ахыры... Адым Мужи» диййәр.

Хасан оңа сиңе середип: «А инди» дийип сораяр.

Ол перт-перт жогап берйәр:

— Ёк, инди чыкып гайтдым. Хакымы ийип хорлап йөр, алгымы болса алдым, «Ёгсам Магтымгала гидип, какамы алып гелерин» дийдим велин, бай сүзүберди. Бу болса түркменчә өкде, Бабенко диййәрлер. «Дегирменчә ченли ёлдаш болайын» диййәр.

Оны эшиден Бабенко:

— Василий Николаевич[1] дийип, онуң айданыны дүзедип гойберйәр.

— Бабенконы болса сен менденем говы танаярсың ахыры — дийип, бу затлара башыны яйкап, хырчыны дишләп отуран Алымухаммеде середип гойберди.

— Хава-ла, хава-ла — дийип, ол хәсини етирди.

Шунлукда, бу үчүси отуран ерлеринде дердинишип кән отуряр. Мужи байдан зейренйәр, Хасан болса хожайынындан Василий Бабенко олары көшешдирмек билен, өзүниң Туманскда Сергей Щербаков дагы билен биле олар ялы хорланып йөренлере көмек эдйән партизан отрядының членидигини айдяр хем герек болса, әхли көмеги бермәге тайярдыгыны дүшүндирйәр. Шовагт демирчи Мирошнигиң янына-да өз хемише үйшйән ерлери болансоң, иш билен баряндыгыны айдяр. Хасан бу ерде Мужи батракдан онуң хәлки гырнак гачан оба диймегиниң себәбини сораяр. Ол муңа Эйрандан гетирилен гырнагың гачышы барада, онуң элинден алнып галнан чаганың хем ниреде, кимиң голунда сакланыляны барада эшиденлерини гүррүң бермегин

[1] Василий Николаевич Бабенко хәзир Гызыларбатда яшаяр.

сораяр. Мүҗи оны айдып берйәр. Шондан соң Хасан бирден: «Эгер шол гачан аял билен чага мениңки болса, сиз маңа онуң ызында галан чаганың хайсы обада, кимниң элиндедигини билмәге көмек эдермидиңиз? диййип, ичи ловлап дурса-да, гүлен болуп сораяр. Олар деррев көмек этҗекдиклерини, йөне билинсе, ган ысы гелип дуран хатарлы ишдигини айдярлар. Болса-да, Бабенко: «Бизде мөҗекден горксаң, токая гирме» диен накыл бар, сен соңундан горкҗак болсаң, хыял хем этме, баш хем гошма» диййәр.

Мүҗи батрак болса җибирдәп:

— Сен Сумбарың оюна ин-де, онуң бәри йүзүндәки ёлуң гырасында дүйәни отаран бол-да эглен. Мен илден-гүнден осмакладып, гызың хайсы обада, хайсы өйде яшаяныны билип берейин, тапайсам хем «Шол ерде бири чагыряр, горкма-да, гөрүнме-де бар, өзүңем хич киме айтма-да, гөзден йитирим бол» диейин диййип боюн болупдыр. Янындакы украиналы ынкылапчы Василий Бабенко болса «Бир эле дүшер ялы эт, алып гачмак мениң билен» диййпдир. Шейлеликде, Мүҗи батрак тә эртирден агшама ченли ил гезип гөзләп, оны якынҗак ерден тапыпдыр. Кимиң элинде боляныны-да билипдир. Доланып барып, хич ким ёкка, гыза: «Ханха сени бири чагыряр» хем диййип, оны ёл угрунда ышыклап дуран атасының элине дүшер ялы эдйәр. Бабенко болса Хасаның дүесиниң гуйругындан тутяр-да, сөбүгине басып мүнйәр. Хасана-да: «Гызың билен бойнундан асыл, мүн, Эйран тая гитсек етерлер, өлерис, илден ослагсыз Аркаҗың дүзүне гачсак гутуларыс» диййпдир.

Хасан көпбилмиш партизана:

— Сениң диениң болсун, йөр, сүр — диййәр.

Мүҗиниң танры ялкасыныны берип, оны обаларына уградярлар, өзлери-де дүйә атланярлар, гараңкыны дүшүрип, Дешдиң душундан дуйдурман гечйәрлер. Олар Бөрмәң үстүнденми я-да Учгуйы дагының гарлы гершинденми Гаррыпохура инипдирлер. Махласы, гиже-гүндиз дүйәни алдыгына сүрүп гелип, Бәхерденде дүшйәрлер, эмма Бабенконың хоссар диййип арка тутунҗак эмелдар адамы эс-эрлер геленде, бу ерден гачан экени, асыл онуң шол гидиши болупдыр. Соңра Бабенко Хасана:

— Бу вагт «Дүе гитди, гул гитди» диййип, сени Дештде дере гойман гөзлейәндирлер, «Гырнак гитди, гыз гитди» диййип хем, бүтин Сумбарың бойы гөзлегдедир, эле дүшдүгиң хем какарлар, индики маслахатым Гумуң ичинде Мехинде я гайрасы гөзъетмез текиз чөл Яраҗы обасында яшабер — диййәр.

Шунлукда, индики билшиме гөрә, ол бу ерлерик гелип, өңки адыны башгалапдыр, Хасангул болупдыр. Ер-сувы болмансоң, гүзеран үчин иңңе-темен, нах-йүпек, реңк, бояг ялы затлар билен җерчилик эдип, гүн гөрүп башлаяр. Йыллар гечйәр, гызы он бир яшаяр. Хасан болса оба-оба сырып, җерчилик эдип йөр.

— Хава, ёгса-да мен саңа шупам айтмандырын. Ёлдаш Бабенко шонда муны шейдип гызы билен өлүмден гутаряр. Бил-

йәмин, ызына барып хем нәме эдипдир? Нәтҗегини өңүнден Хасана-да айдып гидипдир. Ол дүйәни белент даглардан ашырып, Хасан одуна гиденинден үч гүн гечене соң, хениз гөзлеге чыкып-чыкманкалар, гиже Дешт обасына элтип, аягыны душаклап гойберипдир. Дүелери ятагына баран соң, гулуң гөзлегине чыкан хем болмандыр, онда-да Бабенко угруны тапып «Айдереде бир адамы гаплаң парчалапдыр, җеседини гөрүп, авчулар ере гөмүпмишлер» диен хабары яйрадяр. Дегирменчиң янына баранда болса, «Бир гараҗа гыз Сумбара акыпдыр, оны деряң аңры йүзүнден эллери мешикли сув алмага гелен эйранлылар чыкарып алып гидипдирлер, гарк болуп өлен экени» дийипдир, шол гызың сакланан обасының адамлары душанда болса, ол ерлерде-де яңкы гүррүңи яйрадыпдыр, махласы, дагдан аңырда хич ким оларың гөзлегине чыкмаз ялы эдйәр. Ол даглардан ашып, бу чөлүң ичине болса гул-гырнак гөзлегине адам гелмеҗеги белли. Ол ерде Хасаның ады хем башгамыш. Махласы, мен хем бу гүррүңлери хут дүйн-өңңин эшитдим, багрым янды, нәдейин?

— Нәме-нәме? Ханы, Көрхан, гүррүңи гысгалт-да, нәме диййҗек боляныңы айтсана, даң атды, ханха, гара өйлериң чагарыгына ягты дүшүп граді — дийип гыссады.

Көрхан башыны яйкады.

— Достуң, сениң сөвеш ёлдашың Василий Бабенконың битирен ишини гөрдүңми? Ә? Ненең?

— Ынкылапчылар болманда-да сыпдашлары угрунда шейле вепадар болмалы-да... — дийип, Алымухаммет бир хили мысса йылгырды.

Көрхан чым-гызыл болды, галпылдады, додаклары тирпилдеди, гөзлерине яш инди, сакынҗырап:

— А...а мен? — дийди.

— Оны мен илкагшамдан бәри сенден эшитҗек болуп, ятман дикилип отырын — дийип, Алымухаммет догумланып, оңа гөни серетди.

Көрхан:

— Сен инди геплеме! Мен гепләйин. Диңле — дийди. — Хич геплемегин, мен бу яланчыда инди узак яшаман, ынха хә диймән эшидерсиң....

— Сен мени геплемез ялы эдйәрмиң? Шу вагтың өзүнде айтмасаң, туруп гидйән, басым отлы гелҗек.

— Дур, дур, мен айдайын. Йөне мен саңа середип айдайын, сен яссыга гышар-да ятып диңле, маңа серетме.

— Мен шертиңе боюн, йөне башла!

— Башласам — дийди Көрхан. — Арада мениң иним арадан чыкды. Хава, ол гыздырмалыды. Кәте-кәте ысытма тутярды... арадан чыкандан соң, ил ичинде оны сача, дырнага чалыняи хына ичип, шондан өлүпдир диен гүррүң чыкды. Яраҗының чөлүнде өзүме ер тапмадым, бир гүн эгниме түпең асып ава чыкдым. Товшан хем душмады, бейлекем. Шол дуршума өе

барман, отлы гелер вагты шу станция — Келетә гелегенлигим барды. Гелип, бири билен яңрашып дурдум. Бейле яньмызда ики саны аял дурды. Оларың бири эгни хоржунлыжа одук-будук сатып йөрен Хасаны гөрүп: «Җерчи Хасан, бәри гел» дийип яныңа чагырды. Ол «Лепбей, бажы, ине гелдим» дийип гелди. Аяллар ондан бояг, хына сорадылар. Хасангул оларың бирине бояг, бейлекисине хына гөркезди.

— Йөне муны ичәймәң — дийип табшырды велин, мен хем оны эшидип дуруп. Онянча аял: «Ичсем, мен хем онуң ялы өлеринмп?» дийип оңа какдырды. Хасан бичәре оңа дүшүнмедем-де, алып угражак боланда, мен оларың үстүне дыкылып бардым, оны өзүмем дуйман галыпдырын. Хырарылып түпеңиме япышдым. Дуран аялың үстүне ховала болдум.

— Ким ялы өлеринми дийип сораяң! — дийдим. Хасан эййәм енсәни эл ялы эдип, гоңк-гоңк эдип гидип барярды. Ол аял: «Сениң иниңи өлдүрен шонуң хынасы дәлми?» — дийип, хас хем жаныма якды. Ана шодур-да, шудур:

— Дур, педернәлет, педерсухты — дийип газапланып, гулуң ызындан гошаны гысдым. Бош, пагтабентди. Эмма таркылдысы онуң зәхресини ярды, гыкылыклап сыркынлыга синди гитди. Мен самсык шонда килчерип, оңа ынанмасам-да, горкузжак болуп атдым. Отлы гелди, адамлара онуң ызындан серетмәге-де май болмады. Мен хем оны ядымдан чыкардым гитдим. Эртеси хо яндан гечип барярдым велин, ёлуң угрундакы түммежигиң үстүнде бир гызжагаз отыр. Ол хәлки сениң гөрен гызың. Элине бояг, иңңе, темен, йүпек, йүплүк ялжак затлары алып сатмак үчин бойнуны буруп отыр, өзем хоржа. Эти-ганы сорулан ялы, эҗизҗе, бир мысапыр. Гөрүп йүрегим авады.

«Гызым, сен кимиң гызы?» дийип сорадым. Өң гөрмәндим. Ол ысгынсызжа сес билен: «Хасаның» дийди-де, гөзүне яш айлады.

«Нәмә аглаяң?» дийдим.

«Агшам дәдем гелмеди, аҗыгарам, әвде чөрех-де ёхды, булары сатырам...» дийди.

Иниме шаглап гара дер инди. Дик гайрак эндим.

Элим пиллиди... Хасаның гачан ерини ызарлап барсам, ол бичәре бир сыркының ашагына башыны сокуп өлүп ятыр. Йүреги ярылыпдыр. Хич ким хениз гөрмәндир. Дуран еринде җайладым-да, ене ызыма доландым. Ол гызы ылгап гелип, шу өйүме гетирдим, доюрдым-да ятырдым.

Муны диңләп отуран Алымухаммедиң гахардан яңа гөзлери ойнаклап башлады.

— Ине мениң ерде-гөкде өзүме ер тапмаянымың себәби шолды, бир мысапыр бичәрәни горкузып, өлүмине себәп болдум. Бу гүн хем сиз гелдиңиз. Ериң, шу гүнәни нәдип ювуп болар?

Алымухаммет ичинден: «Оны хич зат билен ювмарсың» дийсе-де геплемеди.

— Өзүм өлсем, ерине дүшмезми?

— Дүшмез — дийди Алымухаммет. — Ол диңе ене самсыклык болар.

— Эйсем нэтмели? — дийип, ол гыссанды.

— Оны ынди диңе өзүмиз Эйрана әкидип, эҗесине говшурып билсек, шонда юварыс, соган газанарыс. Йөне сен онам оңарып дәлсиң, гөдек — дийип, Көрхана гахар билен середип азгырылды.

Көрхан өзүни ашак гойберип, ере йүзинлигине язылды.

Алымухаммет ондан соң газап билен еринден турды, элиниң терси билен гапыны җаркa япып чыкып гитди. Эгленмән, Ашгабатдан гелен отла мүнүп, Гызыларбада гайтды.

18-нжи бап

БЕГЕНЧЛЕР, ГЫНАНЧЛАР, ГӨЗЯШЛАР...

Алымухаммет Гызыларбада гелип отлудан дүшенде, гайрадан дап сазы яңы өвүшгин атярды. Ол аяк чекип, эсли диңиргенип дурды. «Болса-да олары бу вагт барып, бимаза этмәйин-де, өңкүҗе мыхман ериме гидейин» дийди.

Бирденем өтен агшамкы Келете станциясындан Валя билен Юсубы алып гайдан отлының үстүнде Хаҗыбайы гөренине улы ынкисе гидип сакланды.

Алымухаммет мыхман ерине баранда, эййәм өй эеси мис күндүкден тәрет кылып намаза дурупды. Алчак, гиң гөврүмли аялы болса эййәм гара өйүң ортарасында гыралары шыкгыдан оваданланып чәкленен оҗакда таңка билен түңчәни янашдырып гоюпды. Индем чөплемәни туташдырҗак болуп, чакмак билен гарабашына гайды.

Алымухаммет гапыдан батлы гирсе-де, дулда намаз окап дураны гөрүп, чалаҗадан «Саг-аман өрүшдиңизми, гургунчылыкмыдыр?» дийип пышырдады хем:

— Ханы бәрик бериң — дийип, чакмагы алды-да, деррев оҗакдакы одуны отлады.

Өй эеси намаз окап боландан соң, булар гадырдан гөрүшдилер, саглык-аманлык сорашдылар, таңка билен түңче ласырдап гайнады, гөк чай ичдилер.

Алымухаммет мыхман еринден чыкып, Андрей Андреевичлере угранда гүн эсли ёкары галыпды. Эмма өмүр елли Гызыларбадың көчелеринден гөтерилйән тозанлар хәлиден асуда сәхериң йүзүни гамашдырып башлады.

Алымухаммет ичинден сил сувы акып ятан Аҗы җарың боюны сырып гитди. Набережная көчесиниң 13-нҗи номерли җайына етенде, онуң гөкҗе габсасыны какды. Өйдәкилер яңы өрүпдилер. Гапыны ачдылар. Ичерде ише уграмага тайярланып отуран Анна Александровна билен Андрей Андреевич Алымухаммеди-де столуң башына чагырып, чай хөдүрледи. Ол була-

ра чайдан кеминиң ёкдугыны айтды, гидип гелшини гүррүң берип уграды. Ички тамдан көвеҗеклэп Юсуп чыкды. Онуң ызысүре тылла сачлары эгнинден дөкүлип дуран Валя-да оны тутаклап, тиркешип чыкды, икиси-де бирден баш эгип, Алымухаммеде салэм берди. Аллымухаммет оларың саламыны алды-да: «Хе, саг-аман гелдиңизми? дийди, соңра ол өй эелерине йүзленди.

— Сиз нише ховлугян болсаңыз, мениң үчин мэхетдел болмаң, мен дел адам дэл, саг болуң, гидиң. Мениң булар билен бирмейдан гүррүңим бар. Хава, булар агшам Патма диен бир гызҗагазы хем гетирендирлер... — дийди.

— Хава, шейле йөне биз энтек гөремзок — дийип, Анна Александровна аяк чекип сакланды.

— Чагалар өйүне табшырдык — дийип, сачларыны еңсесинде чогдамлап дуран Валя габакларыны ёкары галдырып җогап берди.

— Онуң тарыхы хем улы, хем элхенч, белки, сиз оны чагалар өйүнден ызына алмалы боларсыңыз, ондан бу янынам ине маслахатлашарыс — дийип, Алымухаммет ашак отурып, гысгаҗык гүррүң берди.

— Өтен агшам хем шол мени идэп, даңдан гелип, эхлимизи бимахал чаг аяга галдыран эли дутарлыныңкыда болдум, эхли элхенчликлере-де себэп шонуң гөдеклиги болупдыр... хэзир болса волисполкома гидйэн. Мен хем Гаррыгаланың ревкомбашы болмалы. Шу гүн гидип билмесем, агшам гелип, барыны башдан-аяк айдып берерин. Белки, ол гызҗагаздан...

— «Патмадан» дийсеңизлэң — дийип, Валя онуң дийҗек болан сөзүни агзына салып берди.

Алымухаммет:

— Шейлеми? Гой, Патма болсун, сиз онуң янына барың, оны эе алып гайдың-да, эхли билйэн затларыны сорашдырың. Оңат гаршарсыңыз... — дийди хем көп эгленмэн, Юсуба йүзленди:

— Еген җигим, сен хем сөвешден еңиш билен гайдып гелдиң. Саг-аман бол-да, аяга гал! Элбетде, гыз гуҗагы җеннетдир, болса-да Валя җан хем бир хепде сенсиз гайрат эдер...

Валя утанҗырап, эййэм ички тама гирип гитди. Патмаҗыгы хем алып, оглуң билен гайының ызындан Эйрана гидип гел, мен Гаррыгала баранда, оларың Эйраның хайсы обасындандыкларыны айдып берерин... — дийди-де, гапа уграды. Ене бирден аяк чекди.

— Еген, агшам гелмесем, Гаррыгала гитдигимдир. Орта ёлдакы Хоҗагала ченли, ондан хем Гаррыгала ченли кирейине гоша ябылы пайтун гатнаярмыш. Бардыгым, Нуры келден өз Мелегушуңы ибэрин, дүшдүңми?

— Дүшүндим, дидэм[1], дүшүндим.

Алымухаммет бу сөзден соң Андрей Андреевич билен тирке-

---

[1] Дидэм — геркезлер, гөклеңлер өзүнден улусына дидэм дийип йүзленйэр.

шып чыкып гитди. Анна Александровна болса ховлугып, олара дан хем өң гидипди.

Булар даш чыканларындан, ички тамдан гөзи яшлы чыкан Валя столуң башында отуран Юсубың енсесинден гелип, онуң бойнундан аслышды, яңагындан агыз салып бозулып башлады.

Оны дуян Юсуп Валяның ак билегинден дартып, өз янында отуртды.

— Охо... эййәм муны гөрсеңиз-ләң, ярым-яш...

Валя онуң гурсагына башыны гойды, хамсыкды. Юсуп Валяның башыны галдырып:

— Сен самсыҗак, дүшүнмедиңми? Ханы дик дур. Энтек ол Патмаҗык хакында нәме пикир эдйәң? Шоны маслахатлашалы Ондан соң хем: «Оглуң ызындан хачан гитҗек?» дийип, өзүң дөрҗәп йөрмейәрмидиң? Ханы айт? Гитмәйинми?

— Йөне Мелегушуң геленсоң, бормы?

— Элбетде...

— Диңе шоңа чыкаңсоң, ызыңдан гарап галайын...

— Ана ене гөзүңде яш, йөр, ювналы, ийип-ичели...

— Онсоң? — дийди Валя.

Юсуп еринден туруп, ене онуң эгнинден тылла сачлары ашак сырыгын башлан башыны өз голтугына гысды, тайлы гезек алма яңакларындан соруп, оңа хошамайлык этди.

— Сен «онсоң?» — дийип сораярмың?

Валя геплемеди.

— Онсоңмы, онсоңмы? Онсоң ине шейдер отурарын — дийип, оны багрына басды отурды.

— Гиң бол, ёгсам мени өйкеледерсиң — дийип, Юсуп оңа биринҗи гезек кесгитли сөз айтды.

Валя лаңңа башыны гөтерип:

— Йөр, ювналы-да, бичәре гызы гетирели, Эйрана әкит, белки, соган газанарсың — дийип, оңа гөс-гөни серетди. Юсуп аңк-таңк болуп еринден турды.

* * *

Алымухаммедиң шол гидиши болды. Ол агшам хем гелмеди. Юсуп: «Дайымың гитдиги болдов» дийип ичини гепледи.

Эртеси Валя билен Юсуп чагалар өйүне гитди. Патма гырнаҗыгы чете чекип, онуң билен шол ерде огрынча гүррүң этдилер. Оны ийдирипдирлер, сува дүшүрип гейиндирипдирлер. Эййәм ысгына гелип, сүңңи кувватланыпдыр. Ол диңе түркменче билйәрди, өз дилини йитирецкирләпдир. Ол атасы барада «Агшам өе гелмеди» дийип, бир хили дарыкма билен бозулып гепледи. Патмаҗык дүнйәде өлүм-йитим болмалыдыр хем өйтмейәрди. Ол өзүне хем: «Эйрандан гетирилен гырнаҗык» дийилйәнини билйәрди. Кәбир ковум-гарындашының адыны өз какасындан эшидипди. Эҗесиниң адының Рухангызы болуп, бурнуның саг тарапында хем гараҗа мең бардыгыны ядындан

чыкармандыр. Эмма «Гөрсемем, билмедим, танамасам герек, йүз кешби ядымда ёк...» дийййәр.

Какам: «Бизи Шыхбедер дересиндекәк, түркменлер чозуп алып гайтдылар, эҗеңи ёлда сатдылар» дийип, маңа гүррүң берипди, башга хич зат билемок, мен бәбеҗик экеним — дийип сөзүни гутарды. Булар Патмаң маңлайындан сыпап, гапа чепли биле гитдилер.

— Биз сениң яныңа гелип дурарыс — дийдилер.

Бирденем Юсуп ашак эглип:

— Мен сени шол түркменлериң алып гайдан ерине — Эйрандакы обаңыза алып гидейинми? — дийип сорады.

Патма диңиргенип-диңиргенип дурды-да:

— Мен-ә горкян — дийди. Соңра ене өзи дилленип: — Какам гелип, мени гөзлемезми? Ол онсоң мени тапмаз ахыры... — дийди.

Валя дуран еринден бар затдан гапыл чаганың гүррүңине бозулды, эмма сыр бермән сакланды. Ол онсуз хем дүйн эртир Алымухаммет бу барада гүррүң берип гидели бәри, гызың какасының кысматына гынаныл, өзүне ер тапанокды. Болса-да, өзүни сагдынлап бәри бакды.

Онянча Патма:

— Ол ерде эҗем хем болмаса, мен нәдерин? — дийип, гөзүне яш айлады

Юсуп:

— Эҗең бардыр ахыры... тапарыс... — дийди. Ол ене ашак отурып, Патмаң элҗагазындан тутды. — Тапылмаса, ене гайдыберерис. Йөне сен эҗеңиң япдан гечип гиденини билйәрсиң дәлми нәме?

Патма тисгинҗирәп гитди:

— Хе, мени бәрсинде гоюпмы? Хе-хе... обамыза бардымыка?

Ол шейле дийип, өз сөзүне өзи бегенип, гөзүне яш айлады.

Валя Юсубың бөврүне дүртүп «бес» дийди, Патмаҗыгың маңлайындан огшап, голтугына гысды-да:

— Ме, саңа нохутлы кишмиш гетирдим, индики гелемизде-де, ене гетирип берерин, тәзе көйнек хем тикип гетирин, бомы? — дийди.

Патма илки хасратланса-да мундан соң сүңңи еңләп ялы болды, йылгырды. Нохутлы сары кишмиши этегине салып, «Бор, бор» дийип, ызына ганрылып середе-середе гитди.

Юсуп билен Валя чагалар өйүниң дервезесинден чыкан ерлеринде олара аңырдан ховлукмач йөрәп гелйән яш аял пете-пет гелди.

Ол аяк чекип, булара йити-йити серетди-де, татарчалап:

— Сәләм, иптешлер — дийди. Гүлүп, бегенип, Валя билен Юсубың элинден силтәп-силтәп, бу душушыга өрән шатдыгыны билдирди. Ол буларың чагалары билен өз ерлешдирип гиден аялларыды. «Рахмат, сизге рахмат!» дийип, ол телим гайталады.

— Күрәм, сиз мини унутмаган сиз бит! — дийди.

Гүлсүм Хайруллина татарчалап, олара гезек бермән гүррүңини довам этдирди. Ол гөркленипдир. Эгни пәкизе геймли. Бегенҗине бир ерде дуруп биленокды. Валяның эгниндәки түркмен кетениснии, бойнундакы, маңлайындакы алтын, күмүш шайларыны эллешдирип гөрди. Соңра гүлүп, оңа гөни совал берди.

— Әрге баргансың бит?

Валя йылгырып бир дурды-да, Юсубың йүзүне серетди.

Юсуп:

— Нә җогабыны тапаңокмы? — дийди, деррев хем Гүлсүме серетди-де, татарчалап:

— Эйъе—дийип җогабыны берди. Үчүси хем үч ерден гүлүшди.

Валя Гүлсүме:

— Багышларсыңыз, тоюмыза чагырмак пикириндедик велин, үч чагаң билен гиҗәң ичинде гелмек кын дүшер өйтдүк— дийип, оңа русчалап айтды. Гүлсүм Хайруллина-да русча язды.

— Зыяны ёк, мени шейле-де чагаларым билен ачлыкдан, хорлукдан чыкаран сизе бүтин өмрүмде миннетдардырын! — дийди.

Юсуп онуң агзындан какып:

— «Хөкүмете, хөкүмете миннетдар» дийсене — дийди.

Гүлсүм хем гайра дурмады.

— Сиз ни хөкүмет кишилери түгүлми?

— Сиз хем, биз хем — дийип, Юсуп ене дүзедиш берди.

Валя мундан соң дуруп билмеди. Юсуба:

— Сен инди бадак атмаңы бес эт — дийди. Ызындан хем:

— Ханы чагаларың ненең? — дийип, Гүлсүмден сорады.

— Чагаларың гарынлары док, эгин-эшиклери битин. Яшасын хөкүмет! Йөне мениң олара элимем етиреноклар — дийип гүлди.

— Хөкүметдир — дийди Юсуп.

Гүлсүм гүлди.

— Тугры, хөкүмет, хөкүмет!

Юсуп ене гепледи.

— Гуллук этмелидир?

— Эйье, эйье, хызмат кылмалы, ол-да бит бизге хызмат этә... Детдомда мин малайлары окыдам хем түнлерде[1] — дийип, русча-татарча гарышдырып гепледи. Эмма хеммесем дүшнүклиди. — Хәзир хем шәхерден түркмен балаларыны окыдып киләм... — дийди.

Ол өз битирен ишинден өрән хошалды. Бу соватлы татар гелнини шу ердәки магарыф бөлүми нирә етирҗегини биленокды. Халкың барыны дессине наданлыкдан чыкармалы. Эмма бу

[1] Түнлерде — гижелерде.

-загт ханы соватлы адам? Ханы кадр? Гүлсүм соңра айлыкларының ерине галла, нан ялы затларың төленйәнини, эмма инди бу айдан башлап, акча (пул) берлип башланҗагыны эшидениң хөвес билен айтды.

Валя оңа «берекелла» дийди. Адреслерини айдып, элини -гысды-да:

— Бош гүнүң чагаларыңы ал-да бар. Өйде тикин машыным бар, икимиз олара гейим тикели — дийди.

Гүлсүм «Рахмат, рахмат, объязетельна киләм» дийип, бегене-бегене хошлашып гитди.

Булар демир ёл вокзалына йүзленип гелйәрдилер.

Юсуп ювашҗадан:

— Яңы гуралан хөкүмет үчин бизиң тапып гетирен соватлы адамымызың нәхили дерек тутяныны билдиңми? — дийди.

Валя Юсубың йүзүне серетди-де:

— Мен оны билдим-де, өзгелериң билип-билмеҗегини билемок. Эмма ол халкымыз үчин тапылгысыз адам, өң хем онуң улы орун тутҗагыны билипдим. Ол ине хут шейле-де болупдыр. Йөне оны башда бу ериң багты үчин гетирип ерлешдирениң Юсуп билен Валя боландыгыны билерлерми-билмезлерми?

— Онуң тапавуды ёк. Гой, оны хамана, бизе Татарыстандан көмеге иберен экенлер-дә...

— Шоны дийсене, догры.

— Догры болса, ол вокзала тарап сакгалыны ыкҗадып баряна-да бир серет! «Танаңзокмы? Ана якынлашяр, ыкҗам дыңла.

— Билдим, билдим, шол, шол...

— Шол, элбетде, шол! Отлың үстүнде икимизе ника гыян Поллы молла-да.

Шол бармана голтугына галам-депдерҗигини гысып барян Поллы молланың хем булара гөзи дүшди. Ёлуны гыялап гелди-де, булара середип, йырш-йырш этди.

— Их, Юсуп җан! Бе, булары... ине эдил өзлери — дийди.

— Салавмалейким, Поллы молла!

— Валейким эссалам! Ери, гызым, сен хем гургунмы? Ери, сиз нире, бу ерлер нире?

— Молла ага, биз-ә өз юрдумызда йөрис, йөне сиз бу ерлере ненең дүшдүңиз?

— Вах, Юсуп җан, дүшмез ялы болмады. Арчынымыз «Сен хат билйәң, дога-тумарың билен ишимиз ёк, деррев оба адамларының улусыны-кичисини окадып башламалы» дийип, шу ере иберди. Бу ерде хем «Обаңыза барып окаданыңызда, хич хили хетҗик, тешнитли хат герек дәл, җезитче, ягны тәзече окатмалы» дийдилер. Шонуң үчин ине Гызыларбада геленим шу гүн үч гүн. Биз бирентек бар, хакыт Газан татарларында окап гелен, биз-ә өң хем адыны эшидйәрдик, өмри узак болсун, бәхерденли Ёвшан молла окатды. Бенде әй йүзи бир нурана адам

экени. Шу ере гелип, җезитче окатмагы өвретди. Ол өң Марыда бир топар йыл Мәммет дилмач диен адам билен оглан окадып геленмиш. Индем оны Ашгабада алярмышлар. Әй, бенде уч гүнләп өврет-дә. Оны бу ере алып гелен адам: «Инди гүндиз огланлары, гиҗелерине болса чүйшели чыра тапың-да, ликбез ачып, улулары окадың. Тагта ясаның-да, йүзүне көмүр я гара сыя чалып, дагдан тапың, дүзден тапың, хек тапың-да, шонуң билен гара тагта элипбий язып өвредиң» дийди. Гөрсенизлән онуң айданыны «Элипбийде айын-гайын дийсеңизем, инди алахийде депесине покат гоймаң» дийййәр. Әй, боляр, мазалы ансатлашдырдылар.

Юсуп билен Валяның ол хили элипбийден башлары чыкмаса-да, Поллы молла гүррүң бермегини довам этди:

— Йөне тә хөкүметиң тәзе пулы чыкянча, «хак-хешдек» дийип агзыңызы ачмаң, ол Керенскиниң саман пулы ятырылды дийди. Вах биз или окаданымыз үчин хак-хешдекден гечен, хүшүр-зекат билен дога-тумардан дүшенден хем экленердик велин, инди оңа-да вагт болмаз, мен-ә, догрусы, өң хем ника, җыназа болаймаса, иле дога-тумар берип йөренлерден дәл, «Ислесеңиз, өз ыгтыярыңыз, бәш вагт намазыңыз билен ишимиз ёк» дийдилер, шол боляр, мен-ә ине, Юсуп җан, шол сениң табшырыгың ялы, или окадып башландырын. Херне иш баша барып, бизем пейдалы болаядык-да.

— Гүррүңи болмаз, Поллы ага. Халка яран хөкүмете-де ярар — дийип, Юсуп онуң гөвнүнден турды.

Поллы молла гүлүп:

— Паныдаң бака барянчаң, согап газаныбер дийййәң-дә... Бор, Юсуп җан, ханы өзүңиз нинең? Мениң бу гызыма сен түркмен геймине салайыпсың велин, мениң никам кабул болайдымыка? — дийди.

— Хава, агам, өйлендик. Ине ынанмасыңыз, Валядан сорайың, ата-энесине-де айтдык велин, «Никаңызы молла гыян болса боляр» дийдилер.

— Онда өмрүңиз узак болсун, Юсуп җан, капыр хем болса, онда онуң мусулманыны кабул этдиги халалдыр, ат аркасы дүшүмли болсун, оглум! — дийип, ак пата берип, арчманлы молла гара сакгалына эл етирди, төвир галдырды. Бу вагт молланың сөзлерине, айратын хем «Ат аркасы дүшүмли болсун» диен сөзлерине Валя аңрысыны бакып, зордан гүлмән сакланярды. Булар мундан соң тиркешип вокзала бардылар. Юсуп молла гарап:

— Агам, сен шу отургычда Валя билен гүмүр-ямыр эт-де отур. Ашгабада гидйән болсаң, билет алмак хыллаладыр, өзүмҗик алып мүндүрип гойберейин — дийди, соңра начальнигиң җайына гирип гитди.

Поллы молла онуң ызындан середип:

— Ох, оңа нәме билет мугтмука? Пул алман гидиберди-ле? — дийди.

— Агам, Юсубың өзи алар. Биз сизе энтеклер бергидардырыс.

— О нә дийдигиң болды, гызым?

— Бизе ника гыйдыңызмы?

— Лепбей, хава, гыйдым. Онда-да ак гөвүнден...

— Биз сизе шоң аклыгыны бердикми?

— Әй, гызым, ол отлың үстүнде болан ишлер-дә...

— Хе, дуруң, говы айтдыңыз, агам. Отлың үстүнде гыйлан ника кабул болмаярмы? Биз оны сизден шо вагтам сорапдык?

— Дүшүндим, гызым, ядыма дүшйәр. Онда сиз бу вагт шу ялазы яланчыда башга-да бир аматлы зат болмансоң, аклык ерине билет алып берәйҗек дийсеңиз-ле. Әй боляр. Алла кабул этсин!

— А сиз?

— Вей, гызым, менем кабул эдерин.

Онянча аңырдан җарк-җарк эдип, гара әдикли Юсуп, молланың гоша голундан чекип еринден турузды-да:

— Агам, ине! Отлы хем етип гелйәр, гыян никаңыза отлың үстүнде аклык хем берип билмәндик. Ме, ине шу билет билен ёлуңыз ак болсун! — дийди.

— Вах, бу гызым хем шу вагт «Юсуп менден пул алман гитди» дийсем, шонуң үчин чекелешип отыр... Таңры ялкасын. Хернә сизе аллам узак өмүр берсин, яманлык йүзүни гөркезмесин.

Юсуп Поллы молланың элини гысып:

— Доланып шу ере гелсеңиз, Гызыларбатда Валяң какасыны танамаян ёкдур, Поддубнининң өйүни сораң, гутарды. Ады Андрейдир, хол Ажың боюнда, гөкҗе габсалы ховлудыр. Саг бол, агам, ишиң ровач болсун. Халкы окудалың... Догры дәлми? — дийди.

— Хава-ла, омышалла!

Арадан дөрт гүн гечди. Валяның эне-атасы ише гидипди. Булар яңы ийип-ичмәге отуранларында, гапыда Мелегушуң сеси гелди. Юсубың ини җигләп, бада-бат еринден хем галып билмеди. Ол өз сөвер атының сесинден танады. Валя болса эййәм гапыдан атылып чыкды. Барып, Юсупдан өң дервезәни ачды. Мес Мелегушуң үстүнде Нуры кел йыршарып отыр. Ат гулагыны гайчылап, нәбелет төверeклерине гаранҗаклап, хайбат билен ховла гирди. Юсуп онуң өңүнден чыкды. Атың келлесини гужагына гысды. Оны өвран-өвран өпди-де, алын сачыны пенҗеси билен дарады. Ене бир гезек өпди.

— Хов, сен атыңы гөрдүң-де, үстүнде отурана назар хем эдеңок-ла — дийип, Нуры кел эли гамчылы товсуп дүшди-де гөрүшди. Деррев ол йылҗыраклап Валя серетди:

— Валечка, сен муны шондан, шол Шагадамдан алып гелйәйдиңми?

Валя дуран еринден гоңданман жыкырдап бир гүлди-де «Хава» дийип башыны атды, соңра чай билен болды.
Онянча Юсуп:
— Сен шонда «Яралы ятыр» диенинден, Валя отлының би лине басып эциндир.
— Шагадама, ә?
— Хава, Шагадама.
— Хәй, халалың болсун! Түвслеме, гөз дегмесин, машгала дагы дәл-ле. Бизиңкилең мүңүсине дегйәр...
Юсуп Валяның дашарда семаварың башындалыгындан пейдаланып, Нуры келиң алкымына дыкылып барды-да, онуң гулагына пышырдады.
— Акжа гелинден ненең?
— Хажыбайың кейнжегинденми?
Юсуп:
— Дүшнүкли дәлми? — дийип, оңа гөзүни гыпды.
— Он-а ине, худай ёл берсе, мен аларын-ла... Йөне шу ишлери битирҗек бизиң шол яшмагына боглушып отуранларымызмы?!
— Яшмагы ёк этмек герек...
— Ол башга меселе... Ёк этмек герек.
— Топбынам?!
— Топбынам — дийип, Нуры кел онам тассыклады.
Валя гайнан семаварың ики гулпундан тутуп ичерик гирди. Булар чай ичдилер. Бирден Нуры кел шыпырмасыны чыкарып, өз ашагына гойды-да, Валя середип:
— Валя жан, Юсубың ызындан гелендирин — дийди.
Валя бираз дымды-да, кәселери ювушдырып дуршуна оңа өрән гиңгөврүмлилик билен парахат жогап берди.
— Билйән, йөне сиз бу гүн дынч алың, эртир гидерсиңиз, гаты ядансыңыз. Оны-муны биширип, мен онуң ёл шайыны...— диенден, гөзи яшдан долуп, оны өз чигнине чалды.
Гүнорта болды. Анна Александровна гелди. Ховлудакы газыгың дашына айланып дуран Мелегушы гөрүп, бир хили болды. Онуң билен тиркешип, Наташканың элинден тутуп, Маруся-да гирди. Юсуп зөвве еринден турды. Оңа салам берип, хич зат сораманка, Анна Александровна баш эгип салам берди, деррев Юсуба йүзленди:
— Сениң ол достуң дерексиз йитипдир...
— Петромы?
— Хава, Петро — дийип, төвереклерине серетди-де, «отурың» дийип, олара ер гөркезди. Онянча Анна Александровна:
— Ине кейванысындан сорай... Ол хакыт биринден кән пул иберип: «Сен мени гөзлеме. Мен илерки дагың аңры йүзүнде» дийипдир. «Ене элимизе яраг алдык. Басым өзүм барып алып гайдарын, гараш» дийипдир.
Юсуп:

— Эхэ... Гөр, ол нирелерде гезип йөр-э... — дийип ичини геплетди.

Аяллар Юсубың ёл шайыны тутмак билен болдулар. Юсуп билен Нуры кел болса Мелегуша от-ийм гамыны этмэге ховлудан чыкып гитди.

Мүң докуз йүз йигримингжи йылың апрели... Ялдыравук бахарың эртир чагларыды. Нуры кел кирейине тутан ябысының сыртына чагалар өйүнден гетирилен Эйранлы гыз Патмаҗыгы алып ёла чыкды.

Бурнуны парладып, төверекден тосацсыраян Мелегуш ёла дүшен ябының ызындан дашарык дызаярды. Башы ак шемпа телпекли, эгни гырмызы донлы, гара әдикли йигит меле атың жылавындан япышандан, Валя Юсубың бойнундан гол чолап, ики яңагындан хем шапладып огшады.

— Бар, алла саңа яр болсун! — дийип еңсэк чекилди. Анна Александровна, Андрей Андреевич хем оңа: «Ёлуң ак болсун, саг-аман гидип гел! дийип, пата берди, алкыш эдип галды.

Валя болса Юсубы алып барян Мелегушуң ызындан кэн гарап дурды-да, бирден онуң юртдан чыкып, Эйрана гидйәнини ятлап, йүрегине ховул дүшди, гөзүни тутуп, ховла гирип гитди.

19-нжы Б А П

ЁЛДА

Сергин ховалы бахар айыды, кесерип ятан Көпетдаг яшыл өвүсйәрди. Ир билен Гызыларбатдан угран Юсупдыр Нуры кел Агинишден ашып, дагларың, гаяларың өврүмлерине дүшүп, дар дерелери сырып, гөзден йитип гитди. Олар сүйр-гүнортанлар ёл угрундакы Хоҗагала обасына етдилер. Шонда дүшләп, чай-нан билен гарбандылар. Нуры кел ат чалшырылян ере барып, ябысыны тәзеледи. Гоша ябысы билен кирей эдйән адамы хем янына гошуп, Юсубың янына гелди. Патмаҗыгы-да сыртына алып, гүн илерик агыберенде, ниредесиң Гаррыгала дийип, ёла дүшдүлер. Ёл узакды. Өзге ёлагчылар чепде гөрүнйән өрән белент Сунт, Хасар дагларының этегинде япырылып отуран Бендесен обасының үсти билен догрулап, Ёллы дереден гитселер, булар улы шаёл билен гитдилер. Кырк-элли километр ёл гечилипди. Хоҗагаладан Гаррыгала ченли болса ене элли-алтмыш километр йөремелиди.

Обадан аралары ачылып, эсли йөрәнсоңлар, даш-төверек тем-текиз мейдан болды. Эмма ёлуң барха белентлиге дырмашяны аңдырярды. Бирден саг тарапа ёл айрылып, узак гүнбатара сүйнүп гитди. Ол ёл Этрек чайының якасы билен бу ерден телим йүз километрликдәки Гызылетреге, ондан хем Эйран сер-

хетиниң өңи билен йүзләп километрликде деңиз якасындакы Эсенгулы районына гидййәрди. Узак гөзъетимде агшам шамына гызыл өвсүп, Соңудагы гөрүнди. Инди буларың барян ёллары барха чепе гышарярды.

Юсубың Мелегушы бу белет ёлунда гамчы чалдырман, гезерине басып, өңден гидип отырды. Агшамаралар болды. Даштөверек гөк сонарлыкды. Оларың үстүнден өчүп барян гүн шөхлеси барха гойы көлгәни гөзъетмез гиңлиге дүшейәр. Өз угруна гезип йөрен көшекли-торумлы сүри дүелер Гаррыгаланың песлигини гыялап уградылар. Сансыз кейик сүрүлери болса хич затдан хедер этмән, ики яна агып-дөнйәрди. Олар хем агшам шапагы өчүп башландан, Этрек чайындан тарапа гыялап уградылар. Чепдәки гаялары губарлап отуран Сүнт билен Хасар болса башларыны булда бүрәп, дашлашмак билен болдулар. Олардан ашаклап, сүйнүп гайдян зынҗырлы даглар велин, булар Гаррыгалаң песлигине инмәнкәлер, өңлерине кесе чызык болуп өврүлди, болса-да гечидинден ёл берди.

Булар ене эсли йөрәнлеринден соң, асманда ай догды. Өңде гөрнен ата ватан Юсубың калбына гозгалаң салды. Яңы кенарлары тегмил болуп гөрнүп башлан сөйгүли дерясының шемалы йүзүне урды, дулукларыны йылмады, маңлайыны сыпалады. Гүлзарың гезен ерлерини ятлатды. Юсубың Мелегушы онуң йүрек хасратыны дуян ялы әдимини йыгалтды. Юсуп бирхили гөчгүнли ышгы хыяллара чүмүп, хиңленип уграды.

Ай гитди, батар инди.
Нәзли яр ятар инди,
Зылыхаң базарыдыр,
Юсуп җан сатар инди.

Юсубың хиңленйәнини эшиден Нуры кел деррев атының бөврүни дебисгеләп, онуң ызындан етип: — Сенден кем галсам, шырдагымы шахыма терс геерин —дийди.

Агшам аралар мени,
Ханҗар паралар мени.
Еке ёргана гирсем,
Яссык яралар мени.

— Кел, ене-де гайталасана, сен-ә забун шахыр экениң.

Кел диен этмеди.

— Тапдың ойнаҗак адамыңы! Ене-де айтсаң, өзүңче шахыры гөрерсиң — дийип гүпледи.

Юсуп гүлүп-гүлүп хезил эдинди. Бир мейдан дымышыклык аралашды. Юсуп песде ере чөкен ялы болуп отуран Гаррыгаланың аңрыларында үстүне батан гүнүң гызыл шапагы дүшйән даг өркүчлерине сын эдип, хиңленмесини довам этди.

Хош гөрдүк, даглар, сени,
Гар гелип баглар сени,

Яр гезен яйласысың,
Гөз гөрсе аглар сени.

Оны эшидип, Нуры кел ене ябысының гандызына гамчы чалып, деррев Юсубың ызындан етди, барып япышды. Мелегуш гулакларыны гырпып гозгалаң этҗек-де болса, оңа гараман, «Магтымгулының өлүм яссыгында ятырка айдан гошгусымыш» дийилйән гошгусындан тутуп уграды.

Чаглан, ялан дүнйә, чаглан,
Не гүлен галар, не аглан,
Гар-ягмырлап буржы баглан.
Кемерли даглар гөрүнер.

Юсуп хем ондан кем галмады. Ол мешхур гошгының довамыны айдып башлады.

Юсуп-да гошулды. Биле айтдылар.

Магтымгулы, ким бар өлмез,
Аҗал етмән, земин долмаз,
Асман инмән, ер чөврүлмез,
Гүн йөрир, айлар гөрүнер.

Булар барып Гаррыгалаң четинден гирип угранларында, яссы намазының окаляң сеси гелйәрди. Апрель гүнлери дашгын эдйән деряның гирдаплы өврүмлеринден гүввүлди эшидилйәрди, Сумбар часлы акярды...

Нуры кел түмлүкде дымып отуран ак тамларың, гара өйлериң гапысыны сырып, Алымухаммедиң тәзе тутунан өйүниң ишигине барып, атың башыны чекди. Атларыны даңып, гара өйүн гапысындакы тама гирдилер. Булар гич барсалар-да, өйде Алымухаммет ёкды. Дайзасы Маягөзелиң айтмагына гөрә, ол бир ер-сув үстүнде дава эдйәнлериң жеделини ачмага гиденмиш.

Булар ядав барансоңлар, чай-нан ийип-ичип, отуран ерлеринде уклап галдылар. Даңа якын гелип, өйде ятан Алымухаммеди-де булар эртирден соң, ол үстлерине барансоң гөрдүлер.

Гич гелсе-де, өзгелерден өң туран Алымухаммет Юсубын ятан тамына барып, ики элини дүшеге дирәп эгилди, онуң овадан гашларыны сыпап гойберди. Өз муртларыны ики яна сынтгап, Юсубың пәкизе маңлайындан өпди.

Юсуп ялпа гөзүни ачды.

Алымухаммет:

— Егенҗигим, саг-аман гелдиңми? — дийди.

Юсуп дик отурды. Чалаҗадан:

— Дайы, галаны хем шовуна болайса, гелдик — дийди. Соңра гөз-йүзлерини сыпашдырып, гапдалында ятан ак шемпа телпегини какышдырып башына гейди. Нуры келден тарапа серетди. Ол эййәм шырдагыны элине алып, йылҗыраклап отыр.

Алымухаммет оңа-да гоша элини узадып:

— Хош гелдиң, Нуры жан, сен ине чын ёлдаш, берекелла иш битирдиң — дийди.

Алымухаммет соңра егениниң йүзүне серетди:

— Шовуна дүшмәни нәме, ине деррев гарбаның, эдара б… гөрнейин. Ондан соң хем ол ерде бизиң серхетчилеримизиң чы… зан картасы бардыр. Эйрана хайсы ерден, хайсы ёл билен г… сениз аматлы болжагыны билерсиңиз — дийди.

Юсуп она:

— Бор, дайы, сен нәме дийсең шол болар — дийди.

— Йөне ханы ол?.. Я даш чыкдымы?!.

— Дайы, Нуры кел «Юрды белет чапар, ызыма эерсең б… яр» дийип тарп уряндыр.

Алымухаммет бир йылгырды-да:

— Зыяны ёк, ал, чайыңы ич, ана-да говурдак, чайчорба эди… -де ий. Онсоң сиз шу гүн гидибержекми я-да бир-ики гүн де… -дынжыңызы алжакмы? — дийип сорады.

— Әй ёк, дайы. «Ёлагчы ёлда ягшы» дийипдирлер.

— Әй боляр. Перзендиңи, гайыныңы тизрәк гетирәйсең, б… зем кем гөржек дәл — дийди. Онянча ериндеи гопды-да, гапы… дан гирен Нуры кели гөрүп:

— Нуры жан, ювун-да, сенем геч — дийди.

Ол йылжыраклап:

— Хә-хей, мен эййәм Сумбарың гиң гүзериндеи акар сува ювундым ахыры — дийип, сув дамып дуран чекгелерини чәк… мениниң сыны билен сүпүрип гойберди., -өңе сүйшүп, демле… нен чәйнеге япышды.

Алымухаммет тамдан чыкып өе барды.

Яңы өңүне чайыны алан Маягөзелиң аңрысында укудан оя… нып, хениз еринден турман, гаражка гөзлерини ойнакладып ятан гызың янына гечди-де, Алымухаммет онуң ысгынсызжа голларындан тутуп өзүне чекди. Хоссарлык эдип, оны голтужа… гына гысды.

— Сениң адың нәмеди?

— Патма.

— Мени танаярмың?

Ол диңширгәп дурды.

— Гөрүпмидиң?

Патма «хава» дийип башыны атды.

— Бизиң өймүзе геләйдиңми?

Ол ене башыны атды.

— Гелен болсаң, ине ол чагажыклар хем турар. Дайзаң нә… ме берсе ийип-ич-де, биз деррев эдара барып гелйәнчәк, шу ер… дежик ойнарсың, бормы?

Патма бир: «хош» дийип, аңрык дызап башлады-да: «Он… соң?!» дийип ашак гарап, бармажыкларыны агзына етирди. Янар ала гөзлериниң гыясы билен жогаба гарашды. Ол улы иңкисе гиден ялы болды. Алымухаммет бирден нәме жогап бер…

җегини билмән сәгинди.... «Онсоң, онсоң» дийип сакынҗырады, ахыр агзына гелен хем шол болды.

— Онсоң Юсуп билен хол адамҗык сени дагың аңрысына әкидер.

— Онсоң? — дийди Патма.

— Эгер шол ерде сениң эҗеңи тапайсалар, сени хакыт шоңа говшурарлар.

— А болмаса? — дийип, Патма бир хили бу ерден гидйәнине гыйылян ялы кемсинди.

— Болмаса, сени хич киме бермән, ене алып гайдарлар.

— Онсоң мен ене Валя дайзамың янында боларын а?

— Хава, хава — дийди Алымухаммет.

Чайлы кәсесини ерде гоюп, бәрик аңкарып дуран Маягөзел геңиргенип:

— Гөр, еке гүнде Валя муңа-да өзүни алдырыпдыр... — дийди.

Онянча чайыны ичип болуп, гапыдан гелен Юсуп: «Нәме, дайы, эгленйәң-ә?» дийҗекди, эмма Валяның ады гулагына иленинден, эндамына гызгын чабырап гитди. Чоммалып ашак отурды:

— Нәме, нәме? — дийди.

Дайзасы оңа:

— Еке гүнде буҗагазам сениң Валяңа ашык болупдыр. Эҗем тапылмаса, мени ене Валя дайзамың янына гетирмиксиңиз? — диййәр.

Юсуп деррев оңа якын гелди.

— Хөкман, хөкман, Патма — дийип, онуң чорлуҗа гараҗа голларыны өз аясының ичине алып, шар-гара башында петделенип дуран чогдам сачларындан сыпады.

— Сен хич зады гайгы этме. Ине биз дерревҗик гелерис. Онянча бар, элҗагазларыңы юв-да, нан ий. Эҗеңи тапмасак, мен сени хич киме бермән, ене гетирип, Валя дайзаң элине берерин. Бормы?

Патма хошал болуп йылҗыраклады.

Юсуп довам этди.

— Эмма, Патма җан, шол ерде каканы сорасалар, сен: «Билемок, ол иңңе-темен нах-бояг, хына сатярды, бир гезек эртир гидип, агшам хем, бирисигүн хем гелмеди. Мени болса ине шу адамлар хоссарлык эдип, ийдирип, ичирип, онсоң хем сени эҗеңе говшурҗак дийип, алып гайтдылар» диерсиң. «Эҗеңи тапмасагам, онсоң ене ызыңа алып гайдарыс» дийдилер, «башга хич зат билемок» дийгин—дийип табшырды.

Патма башыны атып: «бор, бор» дийди.

Алымухаммет чайдан соң махорка доланды, оны отлады, чилимини чаңадып, пишге муртларыны бир тарашлап гойберди-де:

— Ханы кел? — дийди.

Юсуп оңа:

— Атлара от дөкйәр — дийип жогап берди.

— Йөрүң онда эдара бир барып гайдалың — дийип, Алымухаммет еринден турды. Юсуп хем онуң билен биле гопды.

20-нжи бап

РЕВКОМДА

Алымухаммет бадына даш чыкып гитсе-де, Маягөзел дайзасы Юсубы гүррүң билен гүймеди.

— Юсуп еген, гитсең, саг-аман гел. Йөне огулжагазының гайының билен Гүлже ханам шу ере алып гелгин. Мениң середеним билен оңсоң, хеммесине иринмән, өзүм середерин. «Гүлзар бичәрәнем гетир» дийленде гетирен болсаң, белки, кысматы бейле болмазды. Ол бичәрәни эдил Буркуда айдылан гечи ялы, бейик гаяң башында баглап гойдуңыз, галың харамыларың голундан гурбан болды.

Юсуп дайзасының саргыдына улы иңкисе гидип, башам бармагыны додагына етиренини дуйман галды. Бирденем дашарда дайысының гарашяныны ятлап, чалт херекетленди.

— Дайза, несип болса, саг-аман алып гелсем Гүлжахан билен Мыдарыны саңа гетирҗек боларын велин, йөне гайынымыза эркимиз етҗек дәл-дә... Ол ене шол көне юрдунда чөкүп «Мен шундан анрык гитҗек дәл» дийсе нәдерин?

— Әй, ол бичәре-де инди гаррандыр, бей дийип дурасы ёкла...

Юсуп оңа ялт-да серетди-де:

— Белки, шейдәеди-дә — дийди.

Онянча дайзасы:

— Әй боляр, бар, оны соң гөрүберерис, дайың гарашяндыр, бар, саг-аман гидип гел — дийди.

Юсуп бат билен даш чыкды.

Әпет пыяда Алымухаммет гиңден әдимләп өңе дүшди. Юсуп сагдын солдат йөриши билен онуң өкҗесини сыдырдып гелйәр. Эмма узын голлары билен еңсесини елпәп барян гысга бойлы, сүңңи сагат Нуры кел оларың ызына эермеҗек боляр. Галыберсе: «Ә нәме дийдиң?» дийип, эшитмедик сөзүни ызларындан етип, сорап барярды.

Алымухаммет булары Гаррыгала посёлогында илки дөрәниң узын көче билен алып баряр. Гүндогардан башлап, гүнбатара тарап узалып гидйән бу көчәниң хениз ады хем ёкды. Дине онуң башланян еринде еке почта җайы барды. Әхли ер билен җанлы гатнашык эдйән хем ол махаллар шолды. Ревкомың

эдарасы-да шу угурсызжа көчәниң илери йүзүндәки бир пессежик жайың ичинде ерлешйәрди.

Алымухаммет булары ызына тиркәп, барып коридора гиренде, аңыркы гапыда гарашып отуран эгни хоржунлы дайханлар буларың Алымухаммедиң кабинетине гиренлерини дуймадыларам.

Алымухаммет ерине геченден, Юсуп эден билен гапдалында отурды. Дайысы оңа жуграфия дерсинден сапак берйән ялы болды. Дивардан асылгы картаның янына барды. Юсубың гамчысыны элинден алды, онуң сапындан тутуп, Сумбарың илери йүзүнде гечит болса гөркезип чыкды.

— Эйрана шу дереден гитсеңизем болар, о жүлгеден гитсеңизем болар. «Ондан гитсеңиз, палан ерик, мундан гитсеңиз, палан ерик барарсыңыз» дийип дүшүндирип уграды. Ол гүррүңе Нуры кел гызыкмады. Кагыза чызылян затдан башы чыкмансоң:

— Мен ол ерлерин-ә гөзүми даңып гойберсеңизем тапарын — дийип, өз янындан хүңүрдеди, коридора чыкды.

Ол даш чыкансоң Юсубың хем мазасы гачып ойканжырап башлады. Эмма Алымухаммет оңа:

— Гитжек ери ёкдур, ховсаланма. Ондан соң хем мен сизи эдара шуң үчин алып гелдим. Ине бейле задың бармы? — дийип довам этди. Столуның чекерини ачып, өз адына берлен ярагы гөркезди. Юсуп-да гырмызы донуның сыныны серипди.

— Дәдем Тимошков бизем бош гоймады, ине бар — дийип, эл ужундан сыныны аркан совды-да, ярагыны ялпылдатды, ене үстүни япды. Алымухаммет оңа бегенжирән йылгырды. «Несип этсин, ол ерде уршуп алмалы зат ёк-да, этияжы элден берме-дә. Онсоң хем бу затлар хич-ле. Мен саңа чола ерде шуны айтжакдым. Өңңүн өз көне ёлдашың Мухамметнуры шу ерден Ёкары Сумбара уградым. Сен инди ол бир вагтки тирьекини гөрсең танамарсың хем. Пул берип: «Эрте, бири гүн Юсуп Гызыларбатдан гелип, оглуның ызындан Эйрана гидйәр. Тутлугала барып, шол ерден илерик чыкжакдырлар, онарсаң, шу пуллары эйран теңңесине чалшыр. Килең шайлык, гыран, апбасы, рупие ялы майда пуллара хырдала, олара гаты деркар болар» дийдим. Ол боляр дийип алып гитди. Сиз Тутлугала барып, Шүкүрбегиң көне галаның үстүндәки юрдуна ол гелйәнчә гарашарсыңыз. Онсоң хем — дийип, Алымухаммет төвереги диңиргейән ялы бирселлем ашак гарап:

— Хе, хава. Өтен йылкы өврүлишикден соң Хажыбай юрт эесиз галаяндыр өйтдүмикә диййән. Ол гоюн отаржак, мал бакжак, аялыны атасы өйүне гөркезип гележек баханасы билен шинди-шиндилерем огрын-догрын бәрик гечип, өз Дайна обасындакы көне юрдунда ятып гидйәрмиш. Дайханлары дашына үйшүрип, Эйран шасы Ахмет шаның дүзгүнини өвүп, шура хөкүметини «дөвүп» гүррүң эдйәрмиш. Мен ол барада серхедиң иң

улусы ёлдаш Кавешникова-да дуйдурыпдым. «Шура топрагына аягыны басаныны гөрдүгиңиз, гапжаң!» дийдим. Догры, ол менден өлер ялы горкяндыр. Йөне этияҗы элден бермели дәл. Даг дерелеринде, чола ерлерде душуп танаса я эйран топрагында саташса, каст этмекден гача дурмаз. Дүшүндиңми, еген? — дийди.

Юсуп дайысына:

— Дүшүндим, дайы. Дидәм, сен менден хатырҗем бол, мен инди онуң батрагы дәл. Гызыл командир — дийип йылгырды.

Дайысы бу сөзден хошал болды.

— Ондан соң хем серхетдәки өз достуң Сашкадыр-да — дийди.

Юсуп:

— Ол хайсы Сашка? — дийип соражакды. Гапыдан Нуры кел гелип гирди. Гүррүң кесилди.

Топбагы билен кабинетден чыкдылар. Коридорда Алымухаммедиң орунбасары Мәммет узының гапысында гезегине гарашып отуран арзачылар муны гөрениндeн, деррев ерлериндeн туруп, топарлары билен бәрик серпилдилер.

— Алымухаммет, өзүң бир зат этмесең-ә... — дийшип гелип, әпет пыяданың алкымына дыкылдылар.

— Ынхаҗык, деррев шулары ёла салайын. Булар даш ерик ёлагчы, атларына атарып, ызыма гайдарын. Хе, Мәммет узын ёкмы нәме? — дийип сорады.

Аягы чарыклы, били йүп гушаклы, чал чәкменли, башы шырдаклы, җайты муртлуҗа, бойы гысгаҗык, эмма йити гөзли гарып янгын билен гепледи.

— Шол гапыдан бойнуны узадып, гарыба «Гелибер» дийип мүрехет эден адам-а болмады. Дашардан гелип, гөни гапыны ачан эгнигалың хорҗунлы, ялпылдавук донлы, габа сакгаллы велин гөзүне иленден, ерինден туруп гарбап аляр, ичерик чагыряр, оңа онсоң шол гиришлери боляр...

— Гудачылык гүррүңлери бардыр-да. Бейлеки адамың хем гудачылык гүррүңи бардыр-да — дийип какдырмасы Алымухаммеде-де ярамады.

— Агам, бе-бе, нәдиберйәрсиңиз айт?

— Догры-да. Хакыт ол оңа дүканың гирдеҗи-чыкдаҗысы хакында хасабат берйәр, гидишйәрлер, эшидилйәр. Оларың гарамаяк гайгыларына дәл — дийди.

— Болманда Мәммет узын таналмаян адаммы? — дийип, бейлекиси хас хем янгын билен өйкели гепледи.

Онянча ызда дуран меле чәкмен молласумак адам соватлы болмага чемели:

— Оңа шол стол бакы берлен ялы, отуран ериниң еңсесине ревкомың орунбасары Мәммет Арап дийип, оваданлап хат хем яздырып гоюпдыр — дийип, бу-да кинели гепледи.

Алымухаммет сагынҗырап ыза басып бир сакланды. Ене беллн карара гелди.

— Адамлар, багышлаң, деррев гелерин, гайрат эдиң — диййди.

Оңа ерли-ерден:

— Бор, мунча отурыпдырыс, ене-де отурарыс, сен ишиңи битир-де гелибер, гарашарыс — дийдилер.

Даш чыкарып, гайта, оны ёла салып гойбердилер.

Булар үч болуп өе гайтды. Бир хили дымышыклык башланды. Ёлда дайы-егениң хер хайсы бир дүрли пикирде ере гарап гелйәрди. Алымухаммет эгнинден басылан ялы болуп ичини геплед-йәрди.

...— Адамларың агыр дурмуш эгнинден басансоң, лапы кеч, ынҗык болупдырлар. Өзлериниң азатлыга чыкарыландыкларыны дуюп, рүстем геплейәрлер. Дивана геленлеринде-де, өз геплериниң гечмелидиклерини билйәрлер. Шол себәпден хем тоcaң-тосаң эдйәрлер. Догры, ичлери япып дур, себәп эгни ачык, эл юка. Сабыр кәселери долы. Олары өңки хәкимиет векиллери хорлап, етҗек дереҗелерине етирипдирлер. Дайханлара гүзеран-оңнут гоймандырлар. Дамарлары тап берлен ялы тарыңңылдап дур. Гөвүнлерини гөтериҗи мылакатлы сөз тапмасаң, йүреклериндәки китүвлери үстүне пүркүрилҗек болуп дур. «Гарыбың гөвнүни хош гелдиң авлар» дийипдирлер. Оларың арзларыны ыкҗам диңлемели... Мәммет узын ёгсам яман адам-а болмалы дәлдир. Ол улы дөвлетиң эеси, илиң кетхудасы, хага-кетеге болса забун өкде, орусча-да, түркменчә-де эдил сув ялы... Сумбар боюнча оңа тай бармы? Оңа белет боламсоң, өзүм сайлап тутдум ахыры... Я эййәм адамлары дойруп йөрмүкә? Хата өкде-де болсаң, адамчылыгың болмаса, ол пуч... Педернәлет, догруданам, столуң еңсесине гечип, гарамаягы гөрмейән болайдымыка? Арзачылары гапыда саралдып, сөвдагәрлер билен гирдеҗисини санашып отырмыка? Әй ёг-а... ханы гөрели бакалы.

Эмма егени Юсуп бу вагт хасабы башга тарапдан тутярды, ол өз пикирини ичинден өврүп-чөврүп баршына Ашгабатдан үч болуп отла мүнеплериндәки өзара гүррүңи ятлап,, ашак гарап гелйәрди. Шонда Валя айнадан дашына гарап, башга зада гүйменсе, Юсуп отлы уграндан, дайысындан нәме нше белләнлерини сорапды. Дайысы «Гаррыгала ревком эдип белледилер, өзүңе орунбасар эдибем кими алсаң, өзүң тархан» диенлеринде, өзи билен рус мекдебинде биле окан ат-абрайлы, гургун адам дийип, Мәммет Непес диен адамың адыны тутаныны хушуна гетирди хем шонда онуң социал дурмушына парх гойман гепләнде, өз ичинден шо вагткы эден пикирини бу ерде ятлады, дайысының йүзүне гоймаса ынҗалмады, чүнки бу гүн Юсуп ол адама эмел етен бадына, пукаралары совет эдарасының гапысына үйшүрип, халларындан хабар алман, эййәмден нәразылык дөредип дурапыны гөзи билен гөрди, ол болушлара писинди отурма-

ды, шол себәпден хем өз йүрегиндәкини бу ерде дөкмесе ичине сыгмады, ярылды. Ювашжадан габагыны галдырып, дайысына совал берип аяк чекди. Онуң билен йүзлешди.

— Дайы, ол гаты док адаммы?

Алымухаммет гөвнүне зат алман, оңа хич бир кинесиз жогап берди.

— Хава, еген. Дөвлетини дeнеен ыранжак дәл...

— А онда, дидәм, докуң ачдан хабары болянмыдыр?

Алумухаммет сакга аяк чекип, егенинң йүзүне сагыныма билен середип дурды-дурды-да:

— Еген, нәме «Докуң ачдан хабары болмаз» диййжек болярмың? — дийип чалажа йылгырды.

Юсуп ичинден: «Дайы, йүрежигими билибем дурсуң велин, ене сораярсың» диен ялы, ер депеләп дуршуна ики яна херекетленди-де, геплемән өңе гадам урды. Нуры кел деррев оңа көмеге етишди, эгри отурып, догры гепледи. Юсубың дайысындан бираз эжап эдйәнини аңды.

— Хава, хава, Алымухаммет дайы, билдиң — дийди. Ене довам эдип, Юсубың ерине гепледи.

— Ол «Док чайканман, ач доймаз» диййжек болды. Ондан бу янам, Алымухаммет дайы, Юсуп онуң гарны док болансоң, яңы гапысында гарыплары үйшүрип, арзаларыны пищине-де алман, вагыр ясадып, ичерде өз дүкан сөвдагәри билен чот какышып отуранларыны гөрди ахыры.

Ене-де Нуры кел бес этмеди.

— Ана эшидер болсаңыз, Алымухаммет дайы, егениң бу ерде душүлмейән гепи ёк, шол — дийип, өз жүбүсинден чигит сечеләп, оны чигитләп, жытыладып башлады:

— Йөне гаты гөрмесеңиз, хов — дийип, ызындан хем шырдагының гырасындан элини сокуп, Юсуба огрынча гытагыны айлады, енсесини гашап, өз угруна гүлүп гойберди.

Алымухаммет бир хили киме нәме диййжегини билмән сагынды, соңра олара:

— Сиз огланлык этмән. Шу адамлар сизиң тутуп гоян гушуңызы бирейиәм үтүп гояндыр... Йөне энтек онуң вагты дәл. Барды-гелди, шейле болайса, үстүндәки шура хөкүмети онуң тиз ызындан етер. Сиз хатыржем болуң — дийип, оларың «хүжүмине» гиң гөврүм билен жогап берди. Эмма жылав бермежек болса-да, бираз кейпи бозулды.

Юсуп гүррүңи узага чекмежек болуп:

— Дидәм, онда сизе юрт, бизе ёл, гайдыбериң — дийди.

Мундан соң Алымухаммет олара узак ёлуң патасыны берип, эгленмән ызына гайтды. Эмма олары нәче гиң гөврүм билен угратдым этсе-де, янкы дегишмелер оны улы ицкисе гойды, эдимини йыгалдып, ревкомың гапысында хәки вагыр ясашып отуранларың янына тиз барып, нәмә нәгиле боляныларыны билмәге алңасады.

21-нжи б а п

ГӨЗЕЛ СУМБАРЫҢ БОЮНДА

Гушлук чаглары Ёкары Сумбара угран Юсуп билен Нуры кел ата чыканларындан, деряның гайра йүзи билен атларыны горгунладып, Аккел, Гаракел диен гөклең обаларының ичинден гечип, Ювангала якынлашды. Сүйр-гүнортанлар Оваза гәдигинден ашаклап, Геркез обасына етдилер. Обаның илери йүзүндәки Гаражык дагың гаш-билинден гөзел Сумбар товланып акяр. Ёл боюнда әгирт чынар шовурдап отыр. Ол инди Алымухаммедиң гөчен юрдуның ялңыз безеги болуп галыпдыр. Булар обада сакланман, ёлы довам этмеги вадалашдылар. Ол-да шундан башланды. Юсуп ялңыз отуран белент чынарың дүйбүнден өтенлеринде, ызына гаңрылып:

— Дайымлаң обасында дүшмән гидиберерисми? — дийди.

Нуры кел деррев:

— Нәме ишләрис? — дийип сорады.

— Әй чай-пай ичип өтәгитмесек, ядаб-а дурамзок — дийип Юсуп гүмми-сүмми этди.

— Белки, сен сувсаянсың?

— Әй сувсасак, Сумбар даш дәл-ле...

— Махласы, Юсуп жан, сениң сув мейлиң бар ялы... Йөне гараңкыны дүшүрмән, Тутлугала етжек болалы. Биз ёл бойы көтелден-көтеле дырмашып барярыс, ёл узакдыр. Мен мунча боланына гөрә сениң райыңы гайтарман, өмүр ядыңдан чыкмаз ялы, Ирме чешмесинден сува якайын. Ханы атың башыны чепе бур. Ана шу чепиндәки аймак дерә Зелили дереси диерлер. Хол узакда гөрүнйән еке өй хем Мәмметдөвлетиң өйи болмалы.

— Зелили шахырың оглуныңкымы? — дийип, Юсуп геңиргенме билен сорады, соңра атының башыны ичинден ягын сувы акып гелйән дерә совды, шилдирәп ятан кәлиң бойы билен ювашжадан ёл башлады.

Нуры кел хениз Ирме чешмесине етмәнкәлер, оны өвүп башлады.

— Юсуп жан, ол чешмәниң сувы теперрикдир. Зелили шахырымыз хем хернә шондан ичип, ылхам алар экени. Кераматлы сувдан ганып, онсоң гошгы язмага отурар экени.

Юсуп онуң бу сөзлерини эдил чагажык ялы:

— Шейле? Бе... Бичем дәлдир — дийип, йүреги билен ынаның янашып диңледи. Булар Мәмметдөвлетиң хоз агажының саясында отуран гара өйүне якын баранларында, чеплеринде гуршундан ясалан ялы чал даг өркүчлери хатарланып угради. Эмма сагдакы белент мазарлык гутарып, Мәмметдөвлетиң юрдунын үстүне абанып башлан Тыкырдык дагы габарылып гелди.

Булар сил сувуның угры билен өйден гечиберҗек боланларында, тәрет кылмага эли күндүкли чыкан гартаң аялы гөрүп, салам берип сакландылар. Гысга бойлы, агаҗет, яңы сачындан ак гирен алчак аял:

— Алейкик, огланлар, атдан дүшүң, чай ичип гидиң. Асла юрт салып нирә йөрдүңиз? Ёлдан гелип, ёлсуз дага дирелип барярсыңыз? Угур хайыр бол-а — дийип геңиргенди.

Нуры келиң сыртында отуран гараҗа гыза чиңе-чиңе серетди.

Юсуп геплемән дурды. Нуры кел юваншҗадан якын барын:

— Әй, дага дырмашып гитҗек еримиз ёк-ла, йөне хол чешмеден ёлдашыма ичирип гөркезәйҗекдим, Сумбарам бахар боланс оң, дәл-дашгын буланык — дийип, гүррүңини чөплүге урды.

Халлы эҗе күндүги ерде гойды:

— Сувсан болсаңыз, атдан дүшүн. Чайың гүррүңи болмаз. Сув ичип нәме? Сиз ерлешйәнчәңиз, ине оглум Җума-да гелер, ол ир билен эшеклиҗе одуна гидипди. Хәлиден гайрак бакып, өзүмиң хем җаным сув үстүнде, ол энтек яш...

— Әй, биз эгленмеҗек боляс, таңры ялкасын! — дийип, Нуры кел атына гамчы галдырды.

Мәмметдөвлетиң аялы Халлы эҗе:

— Агаңызың арадан чыканына ики йыл болды. Ёгсам бу төверекде гаплаң-да галмазды, мөҗек-де... — дийди. Җемсинди. Ене бирден алланичикси болуп, илки оңа, соңра Юсуба серетди.

— Ай, оглан, бейләңе бир серет. Хей, шу вагт чешмәниң башына барар ялымы? Айдян-а, өзүмиңем он-он ики яшлыҗа оглум Җума ол эйменч пелеңлериң үстүнден геләермикә дийип, җаным улы басгыда. Гөр, оларың букулышып ятышларыны... Җейиклериң сува инйән вагтлары болды ахыры — дийип, ол гаплаңлары гөрүп, адатдакы болуп дуран зат хөкмүнде гепледи.

Догрудан хем, гайракы түммеҗигиң йүзүнде гөк чөпе букулып, ики саны сары гаплаң эдип яйласына гелен ялы бейикден песе назарыны дикип ятыр.

Халлы эҗе ене гыссанды.

— Гитмәңем, гөрүнмәңем, оларың ене бир авам ат-ябыдыр — дийди.

Халлы эҗе бу сөзи диенден, Юсуп атының җылавыны ызына бурды.

— Нуры җан, сув ичҗек болуп, атымызданам дынаймалы, йөр, эгленмәли — дийип, Юсуп оны гыссады. Зелилиниң гелни ене олара берк япышды.

— Дуруң онда, сыртыңыздакы гызҗгазы бир сувдан гандырып гойберейин... Сораң, ичермикә? Җүрдегимизде дурланып дуранҗа сув бардыр — дийип, Халлы эҗе күндүгини хем алып өе энди. Ол җүрдегинден мис җама сув гуюп, элине-де бир дөвүм нан алып гелди. Атың сыртында отурана:

— Ал, гызым, сувсансың — дийип, оңа сувлы җамы узатды.

Патмаҗык ондан ыкҗам ганды, җамы эесине узаданда, «Таңры ялкасын, дайза, болдум» дийди.

Халлы эже оңа:

— Несип этсин, гызым, ме, бу көкеҗиги хем иерсиң — дийип, элине тутдурды. Ызындан хем: — Дүшмеҗек болсаңыз, алла ярыңыз, саг болуң, ёлуңыз ак болсун — дийип, ак пата берди, эгленмән ызына доланды.

Олар мундан соң гелен ызлары билен гайдып, Ёкары Сумбарың ёлуна дүшдүлер, башларыны галдырман, Нохур обаларының телимисиниң үстүнден гечип гитдилер. Магтымгала, Узынтокай, Гочдемир ызда галды. Дерелер гүл-гүлзарлык болупдыр. Арылар гүвлешип, сиңеклер вазлашып, ганатлы мөҗеклер гүл--гунчаларың үстүнде базар гурярлар. Керт гаяларың йүзүндәки хоз дарагтларының, нар агачларының, бадам япракларының, инҗир шахаларының үстүнде гушлар, кебелеклер улы шахандазлык билен бахар байрамыны гечирйәрлер. Сүлгүнлер пасырдашып, билбиллер сайрашяр. Сүмме токайларда тилки-шагаллар серменишип, ав гөзлейәрлер. Учурым гаяларың депесинде, даг кеммерлеринде меле кейиклер гүл чүртүп, җыззынлашып йөрлер. Олар аматлы ерлерден песе дүшүп, деряң гүзеринден сув ичйәрлер, чала шыгырды болса, өз-өзлеринден белең алшып, учут гаялара окдурылып чыкярлар-да, даг өркүчлеринде үвмек тутуп, ашак середйәрлер. Дура-бара арам тапсалар, текизҗе горпларда чөке дүшүп, даг кемерлеринде дүнйә гулак салып дынч алярлар. Шейле халатларда араларында бири я икиси дызларыны эпмән, бейлекилере гаравулчылык эдйәр. Чала шемал өвсүп, чөп башы гымылдаса-да, шондан вехим эдип, йити тойнагыны ере уруп, бейлекилери эгә болмага тайярлаяр. Эйменч ховп үстлерини басыберсе, деррев бурнуны пышгырдып, гулакларыны гайчылап, инди шыгырда гулак габардяр. Ене чала шыгырды аңдыгы, белент гаялардан ок кимин атылып, песе дүшйәрлер, ондан соң бейлекилер-де өңде нәме болса, көрәкөр шонуң үстүне атылып, өңбашчының ызындан окдурыляр. Шейдип меле кейиклер гаяларда гүл чүртүшип йөркәлер, депә чыкып товсушяркалар, сүсүшйәркәлер, гөр тебигат оңа нәхили гөрк берйәр, дүнъйә оңа нәхили ховес эдйәр...

Ине шейле тәсинликлериң биринде Юсуп ат башыны чекип ыздан гелйән Нуры келе-де элини салгап, гүзерде дур дийди. Атдан дүшүп, онуң башыны говшатды. Ат сува башыны басды. Кечел даг кемеринде ойнашып йөрен кейиклери гөрүп: «Шейтдирип бир атсады» дийип гыҗынды. Оны гөрен Юсуп «Геплеме» дийип, оңа гашыны чытды хем атының башыны ота гойберип, өзи гол говшурып, шолара сын этмәге башлады. Шол бармана кейиклер бурунларыны парладып, бейиге гүрре чыкдылар. Ызларына диңиргенип бир дурдурлар. Гамышлыгың арасындан пишик ялы багры билен сүйшүп гелйән задың бардыгыны аңдылар. Олар ала гаплаңы гөрмеселер-де, гөк отларың ики яна серпилип гелйәнини гөрдүлер хем хаял этмән, учурымдан дик ёкарык атылып гитдилер. Булар-да ондан соң үстүнлерине ховп абанансоң, ювашҗадан ёла дүшүп сып бердилер. Не гөзел га-

ялар, не гөзел гүлзарлыклара бүренип ятан дерелер, кенарыны гүл-гүнчалар өртен гөзел Сумбарың дашгынлы акышы бияыгтыяр ат башыны чекдирип, сын этмэге меҗбур эдйэрди. Ине, ене-де шейле гөзел ерлериң бирине гелдилер.

Юсуп ал-элван гаяларың йүзүндэки перваз урян гушлары, учурымларың герденинде еке отуран дагдан агачларының саясында ызы овлаклы гэвүшэп ятан ак мараллары гөрүп хайран галды хем отуран ерини ыкҗамлап, олара сын этди. Айраклыр даг гочлары гойы саяларда аяҗыкларыны узадышып, өрэп парахат ятырдылар. Эмма олар гүңлеч голларың, эйменч гарапкы дерелериң үстүнден өвүсйэн бахар шемалына гулак габартманы гоянокдылар. Габакларыны гыпман, элмыдам төверекден этиячлыдылар. Гаядан даш гачса, гүсүрдэп гөге галян кэкиликлер, сүлгүн-товуклар дымып ятан ерлери гапыллыкдан оярды. Асман айдың, гөк, сары бахар гүллери гөзел Сумбарың дашгынлы кенарларыны безэп, бу ерден сейрек гечйэн ёлагчылара баш эгип салам берйэр. Шейдип гызыл-сары гүлэлекли чуң дерелер геченлере өзүни гиҗеңлэп дабараланып отурса, «бу-да гечер, ене гайдып гелер» дийип, Сумбар чалаҗадан пышырдаярды, чүнки онуң ики райшыны гыш дүшүп, гар басса-да, гөк япракларыны саралдып асмана совурса-да, гөк дарагтлары ялаңачлап ташласа-да, ене бахар гелйэр, ене өңки гөркүне гелйэр. Мунуң шонда-да өз пейвагтына акып ятышыды. Ондан дурмуш акярды.

Хава, өтен бахар хем бу җүлгелери шейле гүлзарлык безэпди. Өңңил, өңкүси йыл хем, йүз йыл, мүң йыл өң хем... ене хазан гелип солдурарды, саралып ере дүшен япраклары асмана совурарды, даглары гар басарды, ене бахар гелип, гүн парлап чыкдыгы, гарлар эрэп, дерелерден сил акарды. Гөк өсүмликлер шинелэп чыкарды-да, ене байырларың йүзи яшыл бегрес бүренерди, гызыл гүлэлеклер үлпүлдешип, гызыл махмалың өвүшгини билен элеми ал-яшыл реңке өврүп ташларды. Дагларда мөр--мөҗеклер өрүп, гушлар асмана галарды. Хер өсүмлигиң, хер җандарың өз рысгы, өз кысматы бар. Хер хайсының өз душманы бар. Шондан этиячланып, шонуң билен далашып өмүр сүрйэрдилер. Эмма ики тарапыны белент даглар гуршап ятан гөзел Сумбар шол дерелере ягмыр ягып, сув җошанда бирмейдан меслик билен буланып товланса-да, ене өз кадасы билен өз мейлине акып башларды. Онун дуры даг сувундан хайван-да, ынсан-да, ябаны мөҗек-де, гуш-да, кенарында отуран лейли сачлар, тораңңылар, дагданлар, таллар, нар, инҗир, хозлар, гызыл гүллер, гүлэлеклер — эхли гөк боссанлар ичерди. Ол хеммесиниң ган дамарыды. Шу төверекдэки бар җандарың дурмуш чешмесиди. Шол себэпден гөзел тебигат онуң ики якасыны эпгек билен чүршдүрсе-де, хазан алып солдурса-да, гүлзарлыга безэп, үстүни яшыл япраклы, гөк дарагтлык билен өртсе-де, мунуң шол җанлы тебигата, хайван-ынсана дем берип ятышыды. Онуң кенарында ашыклар агласа-да, овлагындан айрылан маллар мэ-

лесе-де, шоларың хасратыны-да өз акымы билен алып гидин, гирдабына саларды. Оларың ахы-наласыны совук сува чүмдүрип, янгын йүреклерине арам тапып берйәрди.

Күңрели гаяларың илерден деряң үстүне абанан еринде, ашагында гараңкы көвек гөрүнди. Җүлгәниң гайра йүзүнден сил дереси чыкды. Ёл онуң өңүнден гечиберенде, Юсуп атыны шол тайык совды-да:

— Кечел, гүн илерик агды. Бир дем-дынҗымызы алалы. Патмаҗык хем ач-сувсуз сурнугандыр. Ханы атдан дүш-де бир гарбанар ялы эт—дийип, Юсуп атдан дүшүп, оны атлы токая тарап идип уграды. Нуры кел-де атың башыны чекип, дүшмек билен болды, Патмаҗыгы-да гөтерип дүшүрди-де, аяк чекмән, атыны идип барян Юсубың ызындан гыгырды.

— Өзүмиз җәхеннем-ле, атлар аҗыкды. Шу ерде гөк от иши битик, гараңкы җеңңеле сокулып барма, бәрик гайт — дийди.

Юсуп саялы арчаң дүйбүнде дурды-да, Нуры келе середип йылгырды.

— Нәме, эйменйәрмиң?

— Кән аңрык гидерлиги ёкдур. Атыңа хайпың гелсин... — дийди.

Юсуп өз достуның сөзүнден деррев маны анды. Ол ерлерде гечигапланлар, самыр, мөҗеклериң ат-ябы тапса, гоюн билен иши ёкдугыны эшидипди. Деррев ызына гайдып, атыны ёлуң якасында илтемекчи болды. Нуры кел бу ерде-де ери депип:

— Юсуп җан, булар нәме, танамаярмың? — дийди.

— Танаярын.

— Танасаң, бу нәме?

— Авутернек.

— Атың ийәйсе нәдер?

— Пөкгердәер.

— Онда нәме?

— Кечел җан, оны гөрмәндирин.

— Гөрмесең, бу нәме?

— Черрик.

— А булар нәме?

— Гөҗеле болаймаса.

— Ери, онсоң бу ерде ат өрклэп болармы? Бу вагт ол гөзүне гурлан ялы, нәме чем гелсе даннамаз. Гетир бәрик. Бу отлары гөрйәрмиң?

Юсуп атыны идип, оңа якын барды. Дереден Сумбара сув акан ерде шовурдап отуран сувоты, бейле янында ёгнас балдаклы яшыл оты депелэп, Нуры ондан ене ымтыхам алян ялы:

— Бу нәме? — дийип сорады.

Юсуп йылгырды:

— Гарлаңач.

— Мундан нәме эдилйәр?

— Сакгыч.

— А бу нәме?

— Муңа шелеме диерлер.
— Нәдилйәр?
— Ийилйөр!
— Ай, берекелла! Инди шу ердежик атыңы даң. Мен Патмажыга хем өзүмизе шелеме йыгнайын.

Юсуп атлары даңып, Патмажыгы көлегеде отуртды, хоржуныңдан чыкарып, дайзасының салан говурдагындан нана яг чалып берди. Оняңча Нуры кел ене Юсуба гыгырды. Юсуп эгленмән, онуң янына барды. Гушы ювудып лүкгеленип ятан йыланы гөркезди-де, эгленмән, өкжеси билен онуң келлесини мынжырадды. Нуры кел Юсубың ыза доланаңыны гөрүп:

— Мен сени оны гөркезмәге чагырамок. Ол элхенжи гөрениңи Патма бир айтмавери, горкар. Мен сени ине шуны гөркезмәге чагырдым. Танаярмың? — дийип сорады.

Юсуп деррев барып оңа япышды.

— Бе муны, кеңңир дәлми?

— Элбетде, булары ёлагчы гөрдүги, көки билен согруп иер. Ал, йөр, бесдир-дә — дийип, Юсуп ики дүйп кеңңир, Нуры бир гысым шелеме алып, Патмаң янына барды.

Юсуп:

— Кечел, түңче алмадыкмы? — дийди.

— Таңкам-а бар, дайзаң емшердер өйтдүмикә? Бичәре хоржунымa чоюн таңканы дыкып гойберипдир.

— Әй, чай гайнадып отурмалы-ла. Говурдак, сув билен нан иели, бесдир. Хажы байыңкыдакак йыл бойы хем чайсыз оңярдык, шейле дәлми?

— Шоны дийсене, Юсуп жан — дийип, Нуры кел деррев атың бөкдергисиндәки хоржуныны гетирип, дөрүшдирип башлады. Патмажыга гөвүнлик берип:

— Мен саңа өз горкаклыгымы гүррүң берейинми? — дийди.

Патма жыкырдап бир гүлди-де, Юсуба серетди. Юсуп Нуры келе:

— Хе-хе, айт, биз ийәнчәк, сен гүррүң бер. Йөне элхенч болмасын... — дийип, Патмадан этиячланып, оңа гөзүни гыпды. Эмма Патма ыкжам дүшүнди.

— Мен гүндиз айдылан эртекиден ичи дөвли хем болса горкамок ахыры — дийип, эшитмәге хөвесек болды.

— Сиз, гөрйән велин, мени гүррүңе гүймәп, ач гойжак — дийип, Кечел шырдагыны гапдала ташлады, үстүне говурдак гоюп, улы бөлек нандан агыз салды.

— Мен эхленч эртекиден гечен-ле, өзүмиң пышбагадан горкушымы айдып бержек — дийди.

Онуң бу сөзүни эшиденинден, Юсуп билен Патма гүлшүп башлады. Өз сөзүне Нуры келиң өзи хем гүлүп урады.

— Мениң бу дагларың ичинде гөрен ойнум кәндир. Бир гезек шу ёл билен Айдерәниң агзында онуң оваданлыгына сын эдип, агзымы ачып дуруПдырын. Ёлдан совлуп, ол уҹурсыз овадан дерәң ичирәгине гирдим. Гүнорта тарапында йүзи чыгжарып

дуран йылчыр, эдил пәки билен йүзи гырдалан ялы иңцән бейик гая бар. Ашакданам, ёкарданам оңа хич бир мердиван етҗек дәл. Аңа гаяның шол гаралып дуран йүлмек еринде мумыя бармыш. Догрусы, шол гарамтыл гөрүнйәниң өзи хут мумыямыш дийдилер. Догрудан хем, ок етәймесе башга задың етҗәк гүманы ёкды... Эй гудрат, бир гөрсем, шол гаяның депесинде, чөплүгиң ичинде бәш-алты саны кейик гөрүнйәр. Иши гайдан шол кейиклериң бири ёкардан башак эглип, шол мумыядан ялаҗак болды, дилини тамшандырды, ашаграк эглип, ене додаҗыкларыны дили билен ялаяр. Ахыр ол бир агаҗа сыңраҗыгыны басып эгилҗек болуп, дик-башак шовурдап гайтды. Җанавериң ере етмәнкә, бир «мә» эдип сеси чыкды, эхли болаиы шол.

Юсуп деррев онуң сөзүни бөлди.

— Сен бизе пышбага хакында гүррүң берйәрмиң я кейик?..

— Дур-дур! «Сакавуң соңуна серет» дийипдирлер. Ине, мен шонда кейик ере етмәнкә, шыпырмамы элиме алып, зут гачып гитдим. Эмма бу гезек велин онуң чени болмады. Сен, шепәм, кән зады билйән дәлсиң. Гоч-теке гүнлери гуланларың чөлде мәхригирия[1] диен отдан чүртүп, ондан кувват алып күкрешлерини билсеңдиң... Кейиклер хем шолар ялы мумыядан дадып кейпленҗек болдулар, эмма кейпленишлерем шол болды. Кечел хем шыпырмасы билен сыртыны елпәп, деррев ызына гачды.

Патма долы дүшүнмесе-де гүлйәрди. Эмма Юсуп Нуры келиң йүзүне середип:

— Эхли боланы шолмы? — дийди.

— Ёк хов, ине — дийип, Нуры кел наны агзына бармагы билен дыкып дувүнҗиреди. Соңра довам этди.

— Бизиң индики етҗек обамыз Дамҗалы гаяның ашагындан гечдигимиз. Итгырланың, такырлыгы, гайрасы акар булаклы Нарлыбөвүр, сагында товланып ятан Сумбар, Сумбардан гөни илерик гечип болсады, гөни үстүнде Шүкүрбегиң тамы отуран белент көне гала, өңүни-де Кәсимиң гәдиги тутуп ятан кертдир. Шу айдан ерлерим Юсуп җаның җахыллыгында ышк базарының гызан хем сөнен ерлеридир.

Юсуп аларылып, Нуры келе газап билен серетди.

— Кел, бес эт! Шу гүррүңлери ери киме берйәрсиң? Бес эт! Сениң кейигиңем герек дәл, пышбагаңам... Бол, ёла дүшелиң!

— Дур хов, өлүм хөкүм эдилене-де дем алара пурыҗа берлипдир. Ине хәзирки барян Тутлугала обамызың аңырсы Айдерәң агзыдыр. Хәлки айдышым ялы, ондан өлер ялы гачып, аңырлыгына Дурдыхан обасының үсти билен Күрүҗдей обасына эңдим. Мазарлыгың ичиндәки ёлуң угрунда отуран бейик чынары билйәнсиң. Саясында отурып дынч алдым. Хол белент гаяларың йүзүндәки Булгур чыкарына, узакдан Агогланың акдашдан табыдына середйән. Эй гөрсем, гүн хем дагдан аңрылыгына эңип баряр. Барха элхенч дуйгулар габап гелйәр. Вах, аягымың

[1] Мәхригирия — мес эдйән от.

ашагында ягшы-яман бир эшежигимем ёк. Чарыгымы чыкарып, багындан тутуп эгниме атдым. Инжигими ялаңачлап тасап барян. Ёл дик илерилигине тутды-да, Дөвгаясының ашагына дыкылып барды. Дөвгаясы дийлип, оңа йөне ерден айдыланок. Ол өрән белент учурым гаялар. Үстүнде элмыдама гаргаларың гагылдашып йөрени жәхеннем, йүзүндәки көвеклерде әпет-әпет чайкеллер, даззаркеллер, гарагушлар, сансыз бүргүтлер билен гыргылар чыкяр, олар ол гаяны мекан эдиндирлер. Үстүне бир чыкып болсады... Дөвгаяң депеси овлак-гузы билен кейик-товшаның сүңкүнден долумыка диййән. Оңа авчың аягы етйән дәлдир. Ёгса бейле болмазды. Ери, ол жәхеннем, мен иншим дәл. Ине ёл шол учурымың дүйбүнден сырып уграды. Бир керт гаяжык ёлуң гырасына сокулып, бейлекилерден бөлүнип дур, депесинде ялңыз бир дагдан агажы дикилип отыр. Илерик агып башлан гүнүң гыкмажык ягтысы шонуң гүнбатарыны ялдырадып дур. Гүнбатарында елим эдилйән кепбөвен, гапдалында елгамак ялы саралып отуран гуры галкан агажы, депесинде моллаторгай чырлаяр, ганатларыны галдырып билмән титир-титир эдйәр, гонуп отуран еринде бир гысым болуп, өлүп баряр. Мен аяк чекип, агзымы ачып дурун. Мениң оңа назарымы дикенимиң себәби ёкарсында гөк дагдан агажының башы гушдан долы, чымчыклар жыдырдашып, серчелер гох эдйәр. Мен: «Бе, бу ерде ябан пишик я самыр бармыка? Я тилки, шагал гөрүп говур эдйәрлермикә? Я-да оклукирпи дагы йылан билен урушярмыка? Гушлар йөне ерден-ә бейле вагыр ясамасалар герек» дийдим. Догры, моллаторгайың отуран галкан атлы чөпүниң өрбоюна оңа реңкдеш әпет кепжебаш йылан чолашыпдыр-да, оңа боюны етирип билмән, хашлап торгайы демине соруп баряр. Жанавар асыл шонуң деминден сыпып билмән, елеклерини сечелендирип, бара-бара ашаклап баряр. Билимдәки пычагымы шовурдадып согурдым-да, ылгап япа чыкдым. Йылан үстүни өртүп дуран елгамак ялы чөпүң ашагындан башыны чыкарып, менден тайык дилини ялмандырып уграды. Бичәре торгай учды. Мениң хем әпет ялдыравук гара йыланың өңүнде хушум башымдан учды. Эмма йыландан салнан задың кән бир дегмән гечмейәнини билйәрдим. Худайы чагырып, онуң эдил кекирдегинден дийип ак саплымы салдым. Пычагым онуң эдил дамагыны чалып, аңрык песе зыңлып дүшди. Ылгап песе дүшүп, пычагымы тапдым-да, бейиге бир серетдим. Кепжебаш дуран еринден гонданып билмән, алкымындан даш-төвереге ган сечйәрди. Ене бир гуран арчаң шахасы элиме илди. Оны хашлап гаялары гопдурян хем депе сачыңы үйшүрйән элхенч йыландан айлап салдым-да, ызыма гараман, Дөвгаясының дүйби билен эңдим. Ине шол вагт хем болмасы иш болды. Депәмден бир зат шовлап, гаялары сарсдырып гелйәр. Ёкарык серетмекден гечен, гөзүми юмуп, ики гулагымы хем тутуп, титрәп дикилип дурун. Шол бармана өңүме, ёлуң үстүне бейик гаядан шовлап гайдан агыр зат патлап дүшди. Бир дәл. Ики зат. Гөрсем, әгирт бир пышдылбага билен

эпет гарагуш. Гарагушлаң ниййэн зады пышбага, оларың еке-тәк ганым душманы шол гыргы-гушлар. Пышбагалар башга хайвандан башыны йыгшырып, чанагында гизлесе-де, гарагушлар чүңклерини сокуп, оларың гөзлерини чокяныны, Юсуп җан, сен билйәрмикәң бери? Эмма бу гезек ол эпет пышбаганың чанагының арасына келлесини сокан гарагушуң келлесини пенҗесине илдирен пышбагадан ол башыны сыңдырып билмән, учурым гаядан дик-башак гайдыпдыр. Икиси хем ере гачып чым-пытрак болды. Эмма мен горкымдан өзүме ынанман, тә Дайна етйәнчәм, гиҗеси билен ылгап гитдим.

22-нҗи бап

ГӨЧҮЛЕН ЮРТДА

Юсуп билен Нуры кел атлы гелип, Тутлугала обасының гырасындан гиренлеринде, ир икиндинлер болупды. Өңден барян Нуры кел ызына бурулып:

— Шепәм, бу ёл үстүнде меймирешип ятанлары гөрйәрмиң? — дийип, Юсуба сораг берди.

Ол бир йылгырды-да:

— Гөрйән, лорс, оңа орусча уж дийййәрлер... Ене нәме герек? — дийди.

— Сен капыр орсча забун өкде-айт...

— Онсоң?

— Онсоңы шол. Мен сенден о маныда сорамок — дийип, Нуры кел ат башыны чекди.

Юсуп довам этди.

— Өзлерем зәхерсиз болярлар. Онсоң?

— Сен-айт, түйс кечҗелигиңи эдйәрсиң.

Юсуп ене йылгырды, ат башыны чекди.

— Мен, мен «Ол вәхериңи урдукларым нәме үчин дагдан гачып ёла чыкярлар» дийип сораярын.

Юсуп гүлүп җогап берди.

— Даш гызяр. Чөплүк хем капас, сергинлиге чыкярлар...

Нуры кел мундан соң:

— Мана билдиң, бу догры — дийип ёла угрукды.

Өңде, ёлуң гайра йүзүнде ики белент чүңкде депеси еке арчалы Дамҗалы гая гөрүнди. Гаяның гарны ёлуң үстүне абанып дур. Ёлагчылар шонуң ёл үстүне дамҗалап, чешмеден сув шарлап дуран гараңкы өтүгинден гечйәрлер. Гечен ериң тә өңүни Кәсимиң гәдиги дийилйән пессеҗик даг тутуп, ёлуны беклейәнчә, Итгырланың аласы дийилйән текизлик. Илеринде Сумбарың иң чуң хем гиң гүзери яйрап ятыр. Аңрысындакы эл дегрилмейән гөк токайлык Чакан өвлүйә дийилйән җеңңеллик. Ол бу

вагт ёкарсындакы Шүкүрбегиң юрт ери көне галаның көлегесине гарк болуп, бүтин дерәни думанладып отыр.

Булар Кәсимиң гәдигинден гечип, сага совулдылар. Сумбарың илерсинде асмана башыны гөтерен бу җелегайда иң белен Кейикли даг дийилйән Гарабайрың якынына барып, көпрүден гечип оба адамларына гөз болуп дурман, көне гала дырмашдылар.

Шүкүрбегиң нәче вагт бәри гапысы баглы тамының өңүнде гаты ядав Патмаҗыгы атдан дүшүрдилер, ичерик гирдилер. Ол бичәреҗик, белки, өз ичинден: «Мени нирелере гетирип атдылар?» дийип пикир эдйәндир. Болса-да, гөврүми гиң, шәхти ачыкды.

Нуры кел ябысыны отлук ерде илтәп геленден, илерки дагларың гершинден агып, ызы гызарып барян гүне серетди. Юсуп хем атыны берк өркләп гелди. Нуры кел бу вагт хорҗуна ябышып, дессине Патмаҗыгың өңүнде говурмалы нан гойды, гапыдакы басаланан ызлара сын эдип башлады. Нуры кел геплемән гелип, ол ызлара биле сын эдип башлан Юсуба серетди.

— Гөрйәрмиң, шонуң ызы — дийди.

— Мегерем шолдур. Ине атың ызам бар, шу ерден хем галадан ызына инип гидипдир — дийип, Юсуп онуң сөзүни тассыклады.

Нуры кел дикелип, ене Юсуба серетди-де:

— Гелер, хатырҗем бол! — дийди.

— Белки.

Бу вагт Патмаҗык гараңкырап барян тамың ичинде гәвүшәп отурышына оларың бир гелҗек я гелмели адам хакында гүррүң эдйәнлерини эшитди. Буларың йүзлеринден гөзҗагазыны айырмады.

— Белки, инди бир чәй ичерлик вагт болмадымыка?

— Бичем дәл, йөне...

— Йөнәң нәме?

— Әй гараңкы дүшмәнкә, таныш ерлере бир гезим эдәйҗекдим...

Нуры кел бу ерде чүрт-кесик онуң йүзүни алды.

— Ёк, Юсуп җан, мен сениңкә говы дүшүнйән... Гөрйән белли сен барха йүзүңи саллап леллерйәрсиң. «Гезим этсем, гөрсем» дийййәрсиң. Эмма ол ёк. Озалдан дертли калбыңа от берип нәтҗек? Өлениң ызындан өлүп боланок. Инди Валяңы ятла-да отурыбер. Ине оглуңы гетирис. Ханы, йөр, гайта, гараңкы дүшмәнкә одун чөплән, чай ичели, йөр!..

Ол шейдип, Юсубы өз эркине гоймады, чөплеме чөплемәге мазарлыкдан башга тарапа алып гитди. Гидип баряркаларам, Нуры кел оңа: «Өзүң дәлмидиң мен угруны тапсам, йүрек авыдыҗы затлары ятламаҗак болян диййәниң?» дийди.

Яңы гелйәркәлер, Юсубың бу ерлерик якынлашдыгыча кейпиниң бозулып башланыны Нуры кел ёлда аңыпды хем ол бу ягдайы агзадыгы, деррев угрундан турман, райыны гайтарҗакды-

гыны өз ичинден пикир эдип гелйәрди. Шоңа гөрә ёл бойы муңа башга зат ятлатмаҗак болуп, гүлкүли дегишмелер билен гүймән гелипди. Ахыр болман, ол бойнуны саллап: «Гезим эдәйҗекдим» диениинден хем, чүрт-кесик алкымындан алды. Догры, Юсуп бир бада онуң гөдек дарайшына гатырганҗак хем болды, гашыны чытды. Болса-да, онуң өз эркине гойман, бу вагткы алып баршына өз янындан бегенди, чүнки ол шейдип Юсубың бу гүнки өз ичинден тайярлан хасратлы, аҗы хыялларындан эл чекдиртди, гиң мейдана одун чөплемәге алып гитди, гайгылы гиҗәни терк этдирди. Ёгсам гелшине Юсубың хыялы шейледи. Оны Шүкүрбегиң гапысындан ёла гарадып сакчы гойҗакды. Чай хем ичмән, Гүлзар билен илки тапышан ерине барҗакды. Деряң гүзеринде онуң хиңленип, өзүне гарашып отуран ерлерине сер салҗакды. Ол ерлерини гөрүп йүрегини якҗакды. Юсуп Хаҗыбайың ковгунчыларындан атлы гачып геленде, Гүлзарың: «Олар сени тапман, атаң-энең үстүне гитдилер» дийип хабар беренде хем онуң «Гитме, сен ган үстүне ат сүрйәрсиң» дийип ялбаранда диен этмән, муны атың ызында эзелендирип ташлап гиден ерлерини гөрҗекди. Соңра Гүлзарың дүнйә сыгман, бейик даглардан деря инип, кенарда көвшүни ташлап, сува уран ерини гөрҗекди. Юсубың элинден гарк эдилип, акып барян Гоюнгөзи Юсупдыр өйдүп, онуң деряң гирдабында өзүни хеләк эдип йөрен ерлерине гөз айлаҗакды. Соңра езүниң оны чалаҗан тапып, ат өңүне басып гайдан ерлерини гөрҗекди. Ене көне галаның үстүне чыкып, Гүлзарың бойны җаңлыҗа овлаҗыгы билен ковалашян гөк ййласының гүлгүлзарлыгының үстүнден гайдып гелип, гараңкы дүшманкә, габрыстанлыкдан Гүлзарың губурыны тапып танайса, даң атянча, шонуң мазарыны багыртлап ятҗакды. Шейле бош хыялларда хорлук чекҗекди, эмма болмады. Досты онуң хыялыны өңүнден аңып, ёл бермеди. Оңа соңундан Юсубың өзи хем бегенип, еңиллик билен дем алды, өз ичинден миннетдар болды.

Одун гетирдилер. Гапыда от якып, таңкаларыны ласырдадып чай ичдилер, дынчларыны алдылар, чыралары болмансоң, галадан ашак дүшүп, оба адамларына гөз болуп йөрмән, ирден ятдылар. Олар диңе ай догансоң дүкүрдәп гелип, гапыда атдан дүшен адамың сесине тисгинип турдулар, ярагларыны гысымлашып, икиси бирден чыкды.

Бивагт гелен атлының өз гарашян үлпетлери Мухамметнурдыгыны билип, гадырдан гөрүшдилер.

Бивагт хем болса, Нуры кел деррев дуран ерлеринде таңканың гапдалына чөп-чалам басып башлады.

— Отур, шепәм, чай ичерсиң-ә? Ядап геленсиң... — дийип, өз сорагына өзи җогап берди.

Мухамметнур отлары депгилешдирип ашак отурды. Соңра махорка долап башлады.

— Кечел, сорап беренден...

— «Уруп бер дийипдирлер» дийсене — дийип лах-лах эдип

түлди-де, эне өз сорагының жогабыны өзи берди. — Эййәм таң-каның сувы чигрэп башлады.

Юсуп геплемән, оларың болушларына йыршарып отырды. Мухамметнур ажы махоркасыны чаңадып гойберди-де, ёгнас сесси билен маңкалап:

— Юсуп жан, сенем урушдан саг-аман гелдиңми? Яраланаңыны эшитдим, ярасы ериндендир, аманадыңа дегмесе боляр, шейле дәлми? — дийип, оңа чиңерилип серетди.

— Хава-ла — дийип, Юсуп хем онуң ёгнап гиден эпей адам болшуна өз янындан сын эдип бегенди.

— Мазалы, гөзүң хем дөрт болупдыр. Биз-ә орусам болса, озрысгыны ийип йөрен өйүң машгаласы болансоң, гаты бегендик. Нәтжек, пелек ишидир. Ахыры дүз болсун. Ат аркасы гутлы бол-а!..

— Сенем-ә, түвелеме, мени бегендирдиң...

— Хава, дүшүнйән, Юсуп жан, шейле, шүкүр, биз сениң хем дайың аркасындан адам болдук, нешеден араны ачдык.

— Вах, билйән-ле... хава, мен бу ере дүйн хем бир гелип гидипдим. Гелмән экениңиз.

— Хава, ызыңы гөрдүк, танадык...

— Гич хем болса, ил ятан вагты уграп, ине гелшим...

Бу вагт Нуры кел:

— Хош гелдиң! Йөне даглык ер болансоң, дашары чигредир, сиз өе гириң. Таңка гайнады, мен хәзир элтейин. Ай айдың. Агзыңызы тапарсыныз-ла... — дийди.

— Боляр — дийип, Мухамметнур еринден турандан, Юсуп хем онуң билен биле гопды, өе гирип, чарпаяда ятан Патманың аягужуна гечип отурды. Йүреги жиглэп гитди. Инди такырап ятан чарпая Юсубың Гүлзар билен илки гиҗесини гечирен үсти йүпек көрпели чарпаяды. Әхли агыр хем ажы ятламасыны бу пилле ичине салып отуран Юсубың,, ызысүре босагадан әтлән Мухамметнурды. Ол ичерик гиренден отлычөп чакып, Нуры келе таңка гоймага ер гөркезди хем оды сөнмәнкә, ялаңач ичерә гөз айлап гойберди. Чарпаяның үстүнде чага пишик ялы мырлап ятан гаража гыза гөзи иленден, ол алланичигси болуп ашак чөкди, Нуры келиң гулагына: «Ол нәме? дийип пышырдады.

Нуры кел оңа деррев жогап берди.

— Бизе «Таңрысыз капыр большевиклер» диййәрлер дәлми? Биз ине өз адамчылыгымызы таңры гулларының мусулманчылыга салып эдйән ишлери билен деңешдирмәге шу гызы Эйрана алып барярыс. Биз аламанчыларымызың олжасы болан бичәре тапсак, хоссарларына говшурып, өзүмизиңкилери-де алып гайтжак... ненең гөрйәң?

Мухамметнур:

— Ненең болуп, бу чаксыз акыл иш. Сизи дине шу соган ишиңиз үчин хем еди женнете гездирсең аздыр — дийди. Сонра ол Юсуба якынлашды-да:

— Сең, Юсуп җан, менден тәзе хабара гарашянсың. Мен сени хакыкатдан-да бегендирип билҗек — дийди.

— Ерн, ёл пулы чалшырансың-да?!.

— Вах, ол хем шейле велин, мен саңа башга хабар берҗек — дийип, Юсуп билен йүзлешип тирсегине сөенди. Чай атылан таңканы хем өңүне чекди. Чеңкли кәсеси билен ювашҗадан гайтарды, арам-арам эгленип, чайының реңкини гоялтҗак болуп иш эдинди. Ахырда усулҗакдан таңканы эгип, кәсесини долдурды, еке овуртлап сөзе башлады. Юсуп онуң хәсини берди. Нуры кел болса ич ишикде босага телпегини басып, оны яссанды. Онуң бир гулагы якында даңлан атларда болса, бир гулагы ювашҗадан чай овуртлап, гүррүң берип угран Мухамметнурдады.

Дүнъе дым-дырслыкды. Даңа голай бейик галаның гайра дүйбүнден товланып акян Сумбарың сеси ювашҗадан гелип башлады. Илерде башы ая етип барян Гарабайрың гаяларында өз гарны угрунда селпешип йөрен тилки-шагалларың кәте обаң якынына хем гелип гыгырян чиркин сеслери парахатлыгы бозуп, тиз йитирим болярды. Шондан соң бу ичерде диңе чарпаяның үстүнде рахат ятан Патмаҗыгың бир ревүшде дем алян мыщылдысы эшидилди.

Мухамметнур гараңкы ичерде кәсә додагыны басанда, ондан авунан адамың сеси чыкды.

— Хава, Юсуп җан, мен яңы ики гүнлүкде Гаррыгаладан гайтманкам, дайыңы гөрүпдим... — дийди.

— Хава, дайым шейле дийипди.

— Дийсе, ана шол. Ол шонда «Юсуп дагы эртир Гызыларбатдан гелерлер хем эртеси я биригүни Ёкары Сумбарың ёлы билен Тутлугала уграрлар, барып, Шүкүрбегиң җайында саңа гарашарлар. Еген оглуның ызындан Эйрана гитҗекдир. Сен тә Дайнадан гелип, олардан хабар тутянчаң, олар шонда боларлар. Мен олара табшырып гойбәрин» дийипди.

— Хава, айтды — дийди Юсуп.

— Айтса, Юсуп җан, шондан соң шейле болды. Мен хенизем гызыл эсгер хасапланамсоң, атлы-ярaглы гезип йөрүн. Эйрана гитҗек болаңсоң, өңңүн хей, «Ол төверeклерде сизиң үчин совет пулуны эйран пулуна чалшайҗак пуллурак адам тапылмазмыка?» дийип, ювашҗадан көв-сөв эдип йөрдүм. Бирден Хаҗыбайың мүлкүниң ичинден гечмели болдум. Шонда гөрсем, инди онуң гапысында алты ганат ак өй ёк, тамының хем гапысы гаралып ятыр. Ёгсам ол өтен йыл «Ене юрды ак патышаң адамлары эеледи» дийселер, өңки мүлкүне эркана эл уруп билмесе-де, «Большевиклер дашрага ковулаймазмыка» дийип, бир аягыны шу ерден үзмән экени. Огрын-догрын гатнав эдйән экени. Мүлки ил элине гечип, Эйрана гачанда, өңки үч аялы хем өйүни үлешип, Аркачдан чыкындырлар. Эмма ол соңкы гарма- гүрмеликден пейдаланып, Гаррыгохурың янында Айдерәниң башлаян еринде яшаян аз өйли Көнегүммез обасының Чарык тиресинден бир арбабың етим галып гарындашының элинде сакланян он дөрт яш-

-лы саралып отуран дертли гызыны бир мада эшек билен алты пут арпа сатын алып гелипдир. Эйрана әкидип, эллиден агап Хажыбай оны аял эдинйәр. Тебибе, доктора бежердип, бэзап, ахыр адам кешбине гетирйәр. Инди ол гыз он бәш-он алты яшап-дыр. Өсүп барян яш гыз айың бөлеги ялы гелин болупдыр. Шонуң үчин бай инди ол гелинҗигини иле гижжележек болуп, гарпшы-гайта атасы өйлерине бахапасы билен шу ерлерик гетирйәр, онуң гөркүне өзи хем ил гуванар ялы эдйәр. Мен асыл өтен агшам шейле ягдайда онуң үстүнден барсам нәтҗек. Гараңкы дүшүпди. Гарында нәме пул бармы? Ене шу пул чалшырмак аладасы билен онуң мүлкүниң ичинден гечип, көне юрдуна якынлашсам, гапысы ачык, ичиндәки ягтылык дашына нур сачяр. Атдан дүшүп, гараңкыда бир түммегиң үстүнде атымың жылавындан тутуп отурдым. Гөйә метҗитде намазына ховлугян ялы, хер тарапдан онуңка лецк ясашып адамлар гелйәр. Соңа бака мәхелле тама сыгман, гапа кече атылды. Кимлер ичерик гирди, кимлер дашарык чыкды. Чай чекилди, адамлар шонда өзара гүйменишмәге башлады. Эсли вагтдан олар хем ичерик гирдилер. Хәлиден гапыда чай ичен болуп еке отуран адам аяк ёлуна чыкдымы я-да ятакда гәвүшешип отуран дүелериден хабар тутҗак болдумы, өйден дашлашып бәрилигине гайтды. Мени гөрмән язылып, ызына гайтҗак боланда, ябымы йдип, гапдалындан чыкдым, тисгинди, салам бердим. Саламымы алып, Нуры келиң бир вагткы бай элинден урлан агылының дашына чекилен пессеҗик хаятың гәдигине чыкып ашак отурды. Эмма мен оны гүнүне гоймадым.

— Агам, нәме, бай ага гелипми? — дийип, ювашҗадан сораг бердим. Яшулы хокга көвүшли аягыны хаятдан ашак саллап, аркайын ерлешикли отурды-да, көп манылы гарайыш билен маңа серетди. Ол соңра төверекден әтиячлы ялы, чеп эгнине бурлуп, гайрада айың нуруна башы ловурдап гөрүнйән шу белент Тагаров дагындан тарапа гарады. Ызындан кәерде одуң өчүгси йылпылдысы гөрүнйән эйран обаларына, гүнбатар песликде Көнекесириң гараңкылыгына гөз айлады-да, яңадан мениң йүзүме чиңерилди.

— Халыпа, бай аганың гелени гиң әлеме гапысындан ягты сачдырып дуршундан белли дәлми? — дийип, бир хили о затлара мениң гарайшымы билҗек боляп ялы, онуң дөвлетини тарыплайҗы адам әхеңинде гепледи. Мен бу адам билен ымыклы геплешмек үчин сөзи нәмеден башлап, гоҗаның хайсы тарапындан ел болуп өвүсҗегими билмән улы пикире гитдим. «Бу сынпы сайгарян йөне адам дәл болса герек» дийип, ичими геплетдим. Болса-да бейдип ичиңи хүмледип, өз бәврүңи диңләп отурмага вагт ёкды. Өз-өзүниң сынтгысына гөрә сөз ачдым,

— Эй, бенде гелип, өз илине говшан болса боляр-да — дийип, онуң инди нәме диерине гарашярдым.

Эмма яшулы гепплемеди.

«Агам, сизе ким диерлер? Гөрйән велин, Дайна адамс-а дәлмикәңиз» дийип диканладым.

Ол:

— Ёк-ла, иним. Дайналы дәл. Мен бир кервен идип гечип барян марылы. Байың гадымдан галан бергиси барды , көпден бәри гаралып дуран гапысында ышык гөрүп эглендим. Угруны тапсам, шожагаз алгымы бай ага ятлатжак. Иң соңы хем себәп билен ёлум дүшди. Ёгсам бу ере нелән вагтың гелип дуруп болярмы? Марыдан кырк мензил ёл сөкүп гелмели, бу болса асла юртдан соващып йөрен ялы...

— Догрудыр, бейле болса, агам, оны үзлүшип гитмек герек — дийип, оңа арка дураның әхеңинде гепледим. Ол юваш-җадан төвереге бир гөз айлап, гирен-чыкан ёкмука дийип геңиргенди, соңра пайхас билен:

— Гөрмели-дә. Гелип йүк яздыранымыз-а гөрди. Саламлашып гитди. Ичерден дашарык бир чәйнек чай гетирдилер — дийди.

Мен бу сөзден соң яшулының бай барада йүрегинде дүвүн бардыгыны аңдым. Онуң кинесини горҗамак үчин сөзе башланымдан, ол агзымдан сөзүми какып алды-да, әхли пикирими чым-пытрак этди. Мениң өз агзымдан чыкан сөзи алып гашыма какды.

— Гөрйән велин, иним, сенем «Әй, саг-аман гелип говшан болса боляр-ла» дийип, онуң геленине аз бегенмейән ялы — дийди-де, ягырнишлигиме гор гуйды отурыберди. Мен онуң кинелидигине бегендим. Өзүме диенине-де гатырганман, гайта хошал болдум. Ол мениң совет солдатыдыгымы аңансоң, сыр бермеҗек болуп, бай барадакы сыпайычылыгы энтек гизлән болсам-да, ол адам ахырда мениң бай тарапдары болуп чыкмаҗагымы билди, өз пикирини хас айдың айдып башлады. Яшулы довам этди:

— Гапысында отыркам, гирен-чыкандан эшидйән велин, хеммеси хамана, Хаҗыбай Эйрандан өмүр гөрүлмедик гең зат гетирен ялы «Чүйшели чыра гетирип, бүтин әлеме ягты сачып отырмыш» дийшип, улы-кичи диймән, какалары базардан гелен ялы, шунуңка чүйшели чыра гөрмәге чоздулар — дийди.

Соңра ол бирмейдан дымды.

23-нҗи бап

ГАРАҢКЫ ГАПЫДА

Эсли вагт асмана гарап отуран яшулы ахыр аграс йүзүни менден тарапа өвүрди-де, бу болушлара нәгилелик әхеңде гепледи.

— **Гөр, илинден узак дагда яшаян адамларың дүшүнҗелерини, эдил гумда гөчүп-гонуп йөрен чарвадарларыңкы ялы... Шонуң ялы чүйшели чыралары инди Ахалда, Марыда оңкетен пукараң өйүнде-де гөрмек боляр. Шәхерлерде болса көчелердәки өчүгси панусларың ерине симден яняи чыралары хатарлашып йөрлер. Олар гараңкы гиҗелер гөкдәки Едигенлер ялы ялпылдаярлар. Асыл большевиклериң баран ерлери** чапраз-чапына ялы ялдырашып баряр. Булар болса, гөр, еке чүйшели чыраң ягтысына эдил кебелек ялы үйшдүлер. — дийип, ол өз сөзүне өзи гүлди.

Мен оңа:

— Вах, агам, йүрегим бол-а! — дийип бегендим. — Мен хем хәлинден шоны чаклап геңиргенип отырын. Йөне велин, агам, бу догрудыр. Бу ериниң адамлары хениз чакжагундузын я-күнҗи ягына батырылып, пагта йүплүгинден пелтели чырадан башга задың ягтысыны гөрен дәлдирлер. Пелтели небит яг билен янян түссели чыраны-да диңе гургун адамларың өйлеринде гөрен болаймасалар, хич хили дүшүнҗелери ёкдур...

Яшулы йүзүме середип бир йылгырды.

— Шейле болмага чемели — дийип, мениң билен ылалашды. Ики гүнлүкде шу ерден үч дүели гидип, Көнекесире гечипдим. Шонда-да бу байың гапысы гаралып дурды. Менден алан алты ганат ак өйи-де ёкды. Оны-да чакы Эйрандан ашырдымыка диййәрин.

Мен деррев оңа гысмылҗырап: «Агам, мениң ол өйден хабарым бар, ол өй Дайна обамызың хайбатыды. Мен оны үч йыл дагы мундан өң бир марылының гетирип сатаныны билйән, чүнки мен ол вагт шу Хаҗыбайың гапысында батрагыдым. Гетирени гөзүм билен гөрмесем хем эшидипдим» дийдим.

Яшулы бир хили геңиргенме билен йүзүме серетди. Соңра силкме телпегини башындан айрып, бейледе гойды-да:

— Иним, билсең, шол өйи муңа гетирип сатан мендим. Өй дәл, эхли Сумбарың якасыны гап-чанаклы, шкафлы эдип, таңка-түңче, күндүк, гөвдүш, мервер, газанмы, тагара, керсенли эден мендирин — дийди.

— Я, агам, шейлемиди? Сен Агаҗан өйчи болайма? — дийдим.

— Хава, эшиден болсаң, мен шолдурын. Йылда, ярым йылда диен ялы шол узак Марыдан өз зәхметим билен ясан харытларымы гетирип сатян, ёгсам, дагдан ашакда Аркач илинде-де онуң хырыдарсыз ери ёк-да, бир вагтлар бу ерлер билен гатнав ачылансоң хем шонда бир себәп билен бу ерден ики саны гаррыны дүйәме мүндүрип әкидемсоң, гелим-гидими кесмәйин дийпән.

Мен яшулының бу сөзүне алланичигси болуп, бегенҗиме тас оны гуҗаклапдым.

Байың ачык гапысындан дашына дүшйән ышыга, кәте гөрүнйән гаймалашыга гөз гездирип гойбердим-де:

— Ери, агам, олар ким? — дийип, якын барып, онуң ики элинден япышдым. Гөрмегей, тер сакгаллы, гүлер йүзли Агажан усса мениң болшума мысса йылгырды.

— Сен танамарсың, олар хол мундан ики мензил ашакдан — дийди.

— Агам, айт, Сумбар боюның әхли илаты бир-бирини танаяндыр, танаян! Бир вагтлар Мерет ага билен Аннабике эже шейләк гидипди, шолар болаймасын?..

— Ана онда шолар, иним. Танаярмың?

— Вах, шейле болса, агам, олар мениң достум, шу байың өңки чопаны Юсуп жаның эне-атасы ахырын — дийдим.

Өйчи

— Эй ёг-а — дийди.

Мен оңа: «Хава, ол еке дикрарлары болмалы. Биз якында онуң билен урушдан гелдик. Ол ынха эртир оглуның ызындан Эйрана гидйәр. Гайыны хем шол ерде. Шүкүрбеги гыз агтыгы билен огулжыгыны Тутлугала гетирҗек. Олар онсоң шонда боларлар» дийдим.

Бу сөзи эшиден Юсуп дим-дик болуп бир: «Бе!..» дийди-де, ызыны диңлемәге башлады.

— Ери онсоң, агам, олар нәнең? — дийип, ичгин сорадым.

Өйчи усса:

— Иним, түйс гөкдәки дилегим ерде говушды. Гөр, икимиз киминң гапысында тапышып йөрүс? — дийди.

— Хава агам, Юсуп жаның үстүне гидели, сен оны гөзүң билен гөрүп гайт! Ол шу гиҗе Хаҗыбайың коваи чопаны Нуры кел билен Гаррыгаладан Тутлугала гелҗекдир. Мен барамсоң шонданам Эйрана чыкҗакдырлар, гиделиң—дийдим.

— Иним, инди ол ерлер өрән дашда галды. Сени гөреним, оларың хабарыны эшиденим велин өрән говы болды. Биз Марыда Юсубың какасы Мерет майрык билен доган окашдык, бир табакдан ял иййәрис. Аннабике эҗе-де кейванымыза эне болуп, бир өйден гирип-чыкярыс. Агтык-човлукларымың бары шонуң агзына гараяр. Өе хем мал-гара середйәнем шолар. Хернә худайым айра салмасын. Мен-ә бир ил гезен җерчилер ялы мыдам кервеним тиркелги ёл оглы. Йөне саглык болса, мен барып айдарын велин, оларың башлары гөге етер. Ондан соң хем олар Эйрандан гелип ерлешйәнчәлер мейил этселер, мен олары деррев алып геләерин. Белки, Шүкүрбег гөвнесе, агтыҗакларынам алып, Мара гидерлер, нәнең? — дийди.

Мен «Боляр-да онда» дийдим.

Онянча гапыдан чыкып, бәрилигине язылмага гелйән гөрүнди. Мен хаятдан ашак дүшүп япырылдым. Өйчи хем ашаграк эгилди-де: «— Билер болсаң, мен хем яңкы айдышым ялы, шу Хаҗыбайы душурып билмән йөрдүм. Алты ганат ак өйи үстүне дикенине үч йыл хем болса, хениз хакының үчден бирини төлемән йөр. «Юрды большевиклер эеледи» дийленден, илини баш-

галап, Эйрана гачыпдыр, мен болсам бу ерлерик гелсем, йылда бир я ики гелйэн. Шу вагт хем гелип, гапыда кервеними чөкеренимни гөрүп халандыр өйдемок, гапа чыкып, эл берип бир гөрүпди-де, төтэнден гелен адамлара эл салгап, дил ужундан «Мыхмана бир чай узадың!» дийип, шол өйүне сүмүп гидиппи. Алты пут арпа алнап яшажык етим гызы болса иле гөз, безэп, Эйрандан гетирен онлук чүйшели чырасының шөхлесинде йүзуне ягты яйрадып отырмыш. Онуң голуна кешдели гайма берип, он бармагы алтын йүзүкли, башам бармагына гызыл оймак өтүрип, кешде этдирйэрмиш хем ызындан: «Хей, бай болмасаң я палтасы даша дегип иши гайдан болмаса оңа гыз берерми?» дийип өвнүп лох-лох гүлйэрмиш.

Мен бу гүн илкн агшамдан бәри онуң гапысында отурып, гирен-чыкандан: «Бай ага нәме ишлейәр айт?» дийип сорап отырын. Байың кейпсизлиги ярамадыклар гатырганышын гелип, маңа гөни яңкы ялы гүррүң берйәрлер, соңра узак дурман «Эй, хош гелдиң этдик, бесдир-дә» дийшип, нәгиле херекетлер билен өйлерине чыкып гидйәрлер.

Усса мундан соң сөзүне бир дынгы берди-де, өз угруна:

— Мәреке дагансоң бормы я мейлиси гаты узага чекиберсе боларму, Мары ялы ерден алгысыны алмага гелен адам бай дәл, бег хем болмаса, хасаплашжаг-а болмалыдыр — дийип, эгирт аксаплы, жөвхер пычагының сапыны гысымлап, ган өйлен гахарлы гөзлерини маңа тарап кинели өврди.

Мен ол нурана йүзли пыяданың өзүме тарап өврүлен йүзүнден нәхак этиячланып, тас хаятдан ашак гачыпдым.

Онянча Агаҗан усса хаятдан ашак дүшүп, гайшып бир дурды-да:

— Ери, оглан, мен-ә мен велин, сен нә сөй билен бу ерлере дүшүп йөрсүң? Мәреке дагаманка, йөр, мейлиң болса, ат-ярагың бар, гапа баралы-да?! — дийди.

Мен бирхили сагыпжырап: «Мен ондан өңден гачаграк, себәби гиден узын гүррүң. Онсоң хем яны гелинли, оглан-ушак гарындашлы болса, мениң бу вагт атлы-яраглы о ерик бармагым болжак дәл. Мен бу ерлере Юсубың дайысының табшырыгы билен Эйрана гитҗеклере берер ялы орус пулуны эйран пулуна чалышмага гелипдим. Гөрйән велин, онуң ялы пул хем Эйран билен гатнашыклы, шунуң ялы барлы байдан тапылаймаса, башгадан тапылҗак дәл. Онуң билен бу вагт мениң йүзлешерлигим ёк. Ол мениң орус гошунына гатышып, байлар билен уршуп йөренимн билйәндир... Йөне сиз иң соңы хем онуң билен йүзлешмели болсаңыз, соңундан алгыңызы алмага-да бахана бор ялы. «Бир он-йигрими манат эйран пулуңыз бар болса чалшып бериң» дийип, мениң юмшумы гепбашы эдинәйсеңиз говы боларды. Мен шу букужа ерде гөрүнмән дурардым. Сөзүңиз азашып, үстүңизе ховп абанайса велин, элим яраглы дессине яныңызда тайяр боларын!» дийдим.

Агаҗан усса дициргенип бир дурды.

Бахарың мымык шемалы ювашҗадан йүзүни сыпап гечйәрди. Даш-төверек гөк сонарлыкды. Ол шол бармана бирден Мухамметнуруң йүзүне йылгырып серетди-де, йүрегини бире баглады. Якын дуруп, агар чәкмениниң якаларыны дүзедишдирди:

— Сениң адың нәмедир? — диййди.

— Мухамметнур неше! Хава, Мухамметнур неше. Сиз гецирленмәң, мен бир вагтлар тиръекидим. Шондан галан ат. Инди болса ол затлардан нышан ёк. Мен шура юрдуны гораян гызыл эсгер. Адым — Мухамметнур. Неше сөзи инди хич. Ненең гөрйәңиз?

— Боляр, Мухамметнур. Шу гайтып бир тарапдан сөз ачмага говы болды, пулуңы гетир — диййди.

Мен хем бир петде пул чыкарып бердим-де:

—Шуңа нәчесини чалшырып берсе берәйсин — диййдим.

Агаҗан усса геплемән, пулы пенҗесине гысып, гөни байың дашарык шөхле салян ачык гапысындан барып гирди. Ювашҗадан басып оңа якынлашды.

— Сакгалдаш, бир бәрик дурсаң — диййди.

Хаҗыбайың даш сыпаты өңки дәлди. Меслик билен өйүне гелен оба адамларыны хем гелниниң дашыны гуршап отуран мәрекәни нәче гүлүшдирсе-де, йүзи мама дишән, еке гөзи дөвүңки ялы балкылдап өрән эйменч гөрүнйәрди, оны өзи биленокды. Ол: «Хе усса, сенден хабарам тутамзокмы?» диййди.

Агаҗан усса гепләмән, пуллары гөркезип: «Шулары алып, Эйран пулуна чалшып бер!» диййди.

Хаҗыбай дик дуран еринден билгешлән өзгелере-де гөз эдип гепледи.

— Герегиң Ахмет шаның пулы болсун...

Ол мундан соң җүбүлерини шыңңырдадып, деррев олары Эйраның гыранына, рупиесине чалшырып берди, ызындан хем ит йылгырышыны эдип: «Гөрйән велин, усса сизем илерик хыял эдйәрсиңиз өйдйән» диййип гүлди.

Агаҗан усса йүзүни галдырмады.

— Ыншалла, несип этсе. Бай ага өй алаңызда-да бирнеме галынды, шонам үстүне гошайсаңыз, менем инди ёла дүшмели, сизде шонда бир отуз үч манадым галыпды — диййди.

Байың гахары гелсе-де, ил өңүнде өзүни җомарт гөркезҗек болуп:

— Ме отузлык! Герегиң пул болсун — диййип, яңкыларың үстүне шагырдадып гуйды-да: «Гелним хем бу шагырдап чыкян түкениксиз пуллары гөрйәрмикә?» диен пикир билен оңа серетди.

Агаҗан усса пулы гысымына гысансоң еңсәк чекилип: «Саг отурың, мен ёлагчы» диййип даш чыкды. Деррев гелип, пуллары мениң элиме тутдурды-да:

— Мен хем, иним, шу ерден гарамы сайлаянчам, шу букуда ышыклап отур — диййди.

Мен оңа «Боляр, агам» дийдим. Соңра атымың башыны пессечекдим, гараңкы букуда ол тарапа гулак габардып отурдым.

Агаҗан усса байдан алгысыны алып, даш чыкандан, ичерде хышы-вышы көпелди. «Оба гезип йөрен ызы кервенлә эйран пулы нәмә герекка?» дийип чокга сакгал бири Хаҗыбая диканлап серетди. Онянча тама аркасыны берип отуран башга бир чыпар:

— Онуң нә өзүне герекдир өйдйәрмисиңиз? — дийди.

Бу сөзи эшидип, Хаҗыбай тарса ериндеп турды-да:

— Ай, оглан, эйсем кимедир өйдйәң? — дийди.

— Яңы аяк ёлуна чыкамда, ол хол хаятың гәдигинде эгни бир яраглы атлы билен хүмүрдешип отырды велин, шонуң яла герек болаймаса... — дийип, гүмми-сүмми этди.

Бу «Атлы-яраглы» сөзи Хаҗыбайың гонҗуна гор болуп гуюлды. Бай товсуп даш чыкды. Ол эййәм дүелерини хатарлап, эшегине атланан Агаҗан уссаның ызындан аяк ялаң, баш ачык энди. Якын гелип гыгырды:

— Усса, ханы бәри дур-ла!

Усса ак саплыны гысымлап, товсуп эшекден дүшди-де:

— Ине дурдум — дийди.

Хаҗыбайың йүреги дүңк-дүңк эдип дөшүни юмруклаярды, ол горкудан яңа дерҗигипди.

— Ери, усса, бу нә хекаятды?

— Нә хекаятды? Дүшнүклиҗе айт!

— Яңкы эйран пулларыны сиз ким үчин чалышдыңыз?

Агаҗан усса бай билен мердем геплешди.

— Бай ага, о пуллары Мухамметнур үчин чалышдым.

Бай диңиргенди. Башгалар хем даш чыкдылар. Ол бирден гысмылҗырап якын барды-да, Агаҗан өйчиниң үстүне абанып гыгырды.

— Их! Мухамметнур неше үчин-ә дәлдир?

— Эдил өзи, бай ага — дийип, Агаҗан өйчиниң сандыравук сеси эшидилди. «Бир болмасы иш болайса етишейин» дийип, мен хем товсуп ата чыкдым. Песде боламсоң, олара гөрнемокдым. Эмма ярагымың агзына окы сүрүп, тайяр болуп дурдум. Ене өйчиниң сеси эшидилди. Ол хенизем әхеңини péселтмәнди, ак саплыны гысымлап дуршуна байың ене бергисини беренде, үч манадыны кем беренине ичи янып дурансоң:

— Йөне, Хаҗыбай, ол атлы-яраглының нешехора меңзейән ер-ә ёкды — дийди. Байың ичини якайын диен ялы гыжалатлы гепледи. Атлы-яраглы серхетчилер ядына дүшдүми-нәмеми, байың ели говшады. Болса-да: «Ханы инди ол?» дийип, сесини говшадып сорады. Бу вагт онуң өйүнден чыкан әхли оглан-ушаклар хем байың ызында хүмер болшуп дурдулар.

Агаҗан усса:

— Ол эййәм атына атланып, йитирим болды... — дийди-де, эшегине атланды. Кервенини идип, гүндогара ёл башлады.

Хаҗыбай ашак гарап, лал ачан ялы бирмейдан дикелип дур-

-ды. Бирден хем өйүнде мейлис гурап отырка, өз көне душманының атлы-яраглы үстүне гелип, дуйдурман йитирим болуп гитмеги оны бүтинлей ынҗалыкдан алды, «Деррев гелерлер, тутарлар» диен ховпа габалды. Ылгап өйүне гирди. Обадаш улы-кичи оглан-гызлара сырыны билдирмеҗек болса-да, дили пелтеклэп, сеси богук чыкярды. Онуң эллери саңцылдап эхли диени хем шол болды. «Илдешлер, айып-сын этмэвериң, ол этеңенэлетлериң бири ышыклап гиден болса, оңлулыга дэлдир. Бирмейдан бай агаңызың девлети сизиң үстүңизе шөхле сачды, өң гөрмедик тилсимиңизи гөрдүңиз сизе-де худай етирсин, инди бес эделиң — дийип, барып ичерини ягтысына гарк эдип дуран чырасының гулпундан тутды-да, гелнине-де: «Бол, ёла дүшели» дийип, чырасының чүйшесиниң депесинден үфледи. Дишиниң гэдигинден түйкүлик сычрады, улы или гең галдыран чүйше «шыт» этди-де дөвлүп, бойны ере гачды. Ичери түм болды, мэреке чогуп гапа чыкды. Бай бир хырчыны дишледи-де, гараңкыда башыны яйкады. Эмма соңкы түйкүлик сакгал эзйэрми? Бай гаралып галан гапысыны беклэп, геплемэн, гелниниң бүренҗегиниң ужундан тутуп, оны ятакда ер сермэп дуран дор байталың сыртына басды-да, геплемэн обадан сайланды.

Ёла дүшенсоң ызына гаңрылып:

— Адамлар, гынанмаң, бир чырагым сөнсе, икинҗиси янар. Сиз йөне бай агаңызың саглыгыны дилэбериң, йне хэ диймэн гайдып гелерин — дийип, атының бөврүне депди.

Мен шонда-да атың үстүнден ол болушлара сын эдип дурдум. Ол гиденсоң, ызында аңкарып дуранлардан бир җахыл гаты гыгырып:

— Сениң чырагың сөненини гой гайгы эден этсин — дийди.

Онянча онуң гапдалында дуран еңиёлук болса шырдагыны элине алып, онуң ашак инип гиден серхет якасына булап:

— Ёк, бай ага, сениң чыраң инди сөндүги сөндүгидир. Эмма басым деряң шу якасында гарыпларың бир чырасы ялпылдар велин, оны хич бир гудрат сөндүрип билмез! — дийип гыгырды.

Яңы дагап уграплар ол сөзе хезил эдинишип гүлүшдилер.

— Ине, Юсуп җан, мен шондан соң аты гезерине гойберип, ине-де гелшим — дийди.

Мухамметнур бошан таңканы аңры сүйшүрип, башыны ере гойды.

Юсуп ене тирсегине галып:

— Достум, хезиллигиң үстүнден-э сен барыпсың хем гаты улы иш битирипсиң. Мениң бичэре энем-атам хакда-да өрэн говы хош хабар гетирипсиң. Мен сенден кырк мүң разы, гаты говы хабар гетирдиң. Улы иш битирдиң. Инди парахат ят-да, бирмейдан дынҗыңы ал мени гаты бегендирдиң — дийип, ол ене гайталады.

Бираздан соң болса даң агарып уграды. Буларың бары ука гитди.

Сэхериң суматлыгында диңе деряның өврүмлеринден дашып акян сувуң шаггылдысы эшидилйэрди.

24-нжи бап

ЭЙРАНДА

Агшам өзгелерден өң уклан Нуры кел гүн шөхлеси пенжире дүшенден, телпегини силкип ериңден турды. Чарпаяң үстүне гөз айлады. Гөрсе, Патмажык өзүнденем өң оянындыр. Ятан ериңден гоңданман, гөзжагазыны балкылдадып ятыр. Ол Патмажыга уйкы ләп: «Йөр дашарык» дийди. Патмажык Нуры келиң ызы билен товсуп чыкды. Нуры кел ожагың башындакы гетирен ялаңы одунларындан депиндирди-де, таңканың гандалына басды, оны отлады, жүрдегиндәки сувы гуюп, Патмажыга: «Жигим, сен шуны гайнат, мен атлара середейин» дийди.

Патма ожага одун салып башлады. Нуры кел болса атларын икисини хем өркүнден бошатды, әлтип, тәзе отлук ерде даңды.

Ол гайдып геленде, эййәм таңка ласырдапды. Чай демләп, ёлдашларыны турузды. Чай-нан ийип, деррев эгленмән ёла дүшдүлер. Мухамметнур Хажыбайдан алып гелен эйран шайылыкларыны Юсуба берди.

Бу олары Күрүждейиң үсти билен Дузлудепә ченли уградын, арачәге етенсоңлар, Нуры келиң мүнүп барян аманат ябысыны ызына алып гайтмалыды. Нуры кел болса «Мелегушы гоюп гиделиң» дийип, Юсубы ыржак болярды. Эмма ол геплемейәрди.

Булар Тутлугаладан чыкып, телим сагатлап йөредилер. Дузлудепә етдилер. Шондан илерлигине Шалычекилен диен Гүрген ёлуна дүшдүлер. Белентлиге чыкып, гөк сонарлыкдан гидйән ёда билен Акгая тарап тутудурып уградылар. Патмажык Юсубың сыртындады. Мелегуш өңүни башлап, ят иллере баряр. Ахыр дөвлет серхединиң сакчылы ерине якынлашдылар. Шол вагт ики саны атлы өңдәки Акгаяң аңрысындан чыкып, буларың өңлерини габалап дурды. Энтек аралык эп-эсли барды. Башлары яшыл папаклы, якасы петлицалы ики атлының гара әйнеклиси алны сакар ал ябының үстүндеди. Ал ябылы, даяв, гара әйнекли атдан дүшүп, өз атының жылавыны ёлдашының элине тутдурды-да, ак телпек, гырмызы донлы бәрден баряна гамчысыны булап: «Тизрәк гелиң!» дийип азм урды.

Юсуп атдан дүшди-де, Патмажыгы-да ере дүшүрди, оны бейлеки атың үстүнде отуран Нуры келиң голтугына берди. Нуры оны өз эгнинден ашырып аркасына гечирди. Онянча Мухамметнур:

— Юсуп жан, ол гөби азанларың хыяллары нәмекә? Атышжак болсалар-а, бизем... — дийди.

Юсуп онуң дийжегини агзындан какып алды:

— Өзүмизиңкилер ахыры...

Нуры кел хем онуң болшуны халамады. Юсуп атыны идип, хас өңрәге дашлашып уграды. Аңрыдан гелйән гара әйнекли энег пыяда-да ёлдашындан арасыны ачып, бәрилигине Юсупдан тая

гайтды. Оларың аралары йыгалдыгыча гүлшүп башладылар. Шол бармана олар гарса гарпышдылар, бир-бирлерини гужаклашып, огшашдылар.

Мухамметнур өз янындан мысса йылгырды-да:

— Биз-ә дүшүнен дәлдирис — дийди хем атының бөврүне депип, өңе ёл башлады. Ызындан гелйән Нуры кел хем оңа:

— Әй болды, мен билдим. Алымухаммет бизи уградаңда, бир зат, бир зат дийййәрди-ле...

Аңрыда галан дор атлы-да ол икисиниң янына гайтды.

Олар бир-бирлериниң эгнилерине какышып гүлүшдилер.

Юсуп Мухамметнуруң йүзүне середип, шейле дийди:

— Бу мениң фронт ёлдашым Петродыр. Ёгса-да дайым хем гайдамызда ызымыздан гыгырып: «Ол ерде өз достуң Сашка-да бардыр» диййипди велин, ол асыл бу Сашка болуп чыкды...

Ол соңра Петро серетди.

— Хениз харбы шинелиңи чыкарманкаң, бу ерлерик гелип дүшдүңми? Ханы Марусяң, Наташаң — диййип, сораг эдип башлады.

Петро түркменчеләп җогап берди

— Мени чагырып, «Шинелиңи чыкарман, формаңы үйтгетмән, Сумбарың боюна серхет сакчы болуп гитмели» диййипдилер, буйрук, боюн эгдим. Басым машгалам хем гелҗек. Так, что — диййип, түркменчеден русча язды.

— Юрик, инди илериңден аркайын болай. Мен сениң нирә, нәме үчин баряныңы билйән. Ислесең, ёлдашың эгниндәки дайхан эшигини бер, биле гидейин!

Юсуп оңа гүлүп җогап берди.

— Саг бол! Таңры ялкасын! Икимиз хас ховплурак ерлере-де биле гидипдик. Бу разведка дәл. Янымдакы барҗак еримизе белет — дийди.

— Шонлукда, булар узак дурман айрылышдылар.

Мухамметнур Нуры келиң ябысыны хем алып, Петро дагы билен ызына гайтды. Ёлда Нуры кел билен Юсуп Мелегуша гезеклешип мүнйәрдилер. Олар Патманы-да сыртларына алып, Акгаядан гечип гитдилер. Өңлеринден чыкан болмады.

Олар бу барышларына өң өз обадашлары гөклеңлериң отурян Хазарча обасына тарап гөнүкдилер, эмма ёлда гараңкы дүшди, Мөҗексувы дийилйән чешмәниң боюнда ятмалы болдулар. Эртеси ирден туруп, ёла дүшдүлер. Патмаҗык «Ят иллере дүшдүм» диййип, атың үстүнде ювашҗадан төверееклерине гөзүни тегелейәрди. Эмма үйтгешик зат гөзүне илмейәрди. Әйран топрагында-да шол ал-әлван гүләлекли бахар, июлың башкы гүнлериди, гүн барха ховраярды, алабедер даглар, кәерде узакдан гоюн ызында гөрүнйән гара телпекли гоюн чопанлары...

Булар гүнорта боланда, Хазарча обасының бәрсинден бардылар. Өңде гүндогардан гүнбатара акян яп товланып ятырды. Булар көпрә якынланларында, өңде ики саны сакчы булара назар хем этмән, аңрыларыны бакып отырды. Песде болса бир

чишик, гартаң яйрап чай ичйәрди. Оларың гөйә булардан хабарлары ёк ялыды. Эмма булар оңа ынанмадылар, ховсала дүшдүлер, шол вагт бирден Юсуп Нуры кели саклап шейле дийди:

— Нуры җан, олар бу ат билен баршымызы гөрүп, бизи сакласалар герек?!

Нуры кел җибриндн, Мелегуш элден гидер өйдйәрди.

— Шепәм, мен оны саңа башда айтдым. Яңкы ябы билен гайдыбермелидик, сен кечелиң сөзүни диңләңок — дийип, энтек хич зат ёк еринден оны хопукдырды.

Юсуп:

— Инди гич. Сен Патманы өңүңе сал-да, яг голчаң билен сув җүрдегиңи хем кебзәңе атып, башыңы галдырман геч-де гит, олар сизе үнс хем береслери ёк. Саңа совал-сораг бермеселер, сакламасалар, менем ызыңыздан етерин. Эмма бир сөй билен ишим булашайса-да, тә бир ерден барып чыкянчам, сен менден хабар тутмагын, бу өз түркмен обаңдыр. Шүкүрбеги тап-да, шонуңкыда геп-гүррүңсиз гез-де йөр. Патма хакда-да келам агыз сөз айтма. Сорана: «Билмедим, Юсуп гетирди» дий-де гутар. Барың, олар гонданышып башладылар, гөрерлер... Ягдай сениң ол гиң ердәки «Сен Сумбарың бәри йүзүнде телпегими саклап дуряңчаң, аңрысындан оглуңы гетирейин» дийшиң ялы боласы ёк — дийди.

Нуры кел парсычалап: «Дес хош, агасы!» дийип йылгырды, Онсоң йүзүни ашак салып, өңүнден аяк ялаң, башы ачык барян Патмаҗыгың ызына дүшүп уграды. Оңа-да: «Сакчыларың янына бараңда, сәгинмән ылгап гечип гитгин» дийип табшырды.

Догрудан хем, олар барып, хич бир геп-гүррүңсиз гечип гитдилер.

Юсуп хем ондан соң атың әдимини йыгалтды. Башыны галдырман гечип гидиберҗек болды. Эмма болмады. Кичиҗик көпрниң ики янында дуран эллери яраглы сакчы-сербазлар ол җелегайларда өмүрлерине гөрүлмедик овадан атың өз үстлерине ховала болуп гелшине ховпургадылар, бир-бирлериниң йүзлерине середишди, алҗырашып башлады. Ёлуң гырасында гант билен гара чайы сүзүп ятан муртлары сых-сых башлыкларына аңкарылышдылар, онуң нәме буйрук берерине мәхетдел болшуп дурдулар. Үстлерине абанып гелен башы ак шемпа телпекли, эгни гырмызы донлы атлының өңүни габалаҗак болуп, сакчылар ёлуң ортасына аяк басдылар. Ине чал мурт, бетнышан шондан соң сычрап еринден турды. Аты ёлундан саклаҗак болды. Болмады, делмурып, дөрт яна гарап гелйән мес ат өз өңүне пена болҗак боляны гөренден, гамыш гулакларыны япырып, чал гоҗаның үстүне окдурылды. Ол хич совулара-да май тапман, җан ховлуна ызына зыңлып дүшди. Зыңлып дүшен ери хем акар ябың ортарасыды.

Юсуп мундан соң үзеңңә галды, Мелегуш ховаланып уграды. Бурнуны парладып, гулакларыны япырды.

Атдан горкуп өзүни сува уран гоҗа гарк болуп гитдими я-да

яныңдакы бигүнә сакчылара гаргынҗырап сувдан чыкдымы, Юсубың ондан хабары ёкды. Эмма Мелегуш бурнуны арчап ёла дүшенсоң, деррев өңден гиденлериң ызындан етди. Ызына гаңрылып серетсе, хәлки ики сакчы хоҗайынларының газабына дүшен болмага чемели, Юсубың ызындан ылгашып гелйәр. Оны Нуры кел хем гөрен болмага чемели, деррев несе инди-де, Юсуба гарашды. Юсуп деррев онуң ызындан етди, яныңдакы өз адына берлен наганыны Нуры келе узатды.

— Муны бир элден гидерәймәли. Сен йөне маңа ак саплыны узат-да гөрүнме, иш ула гитмез ялы, сува гачан гулуң өзүм үстүне барайын. Гечирим сорайын. Ёгсам бу ерде юрды сораян өзлеридир, иш ула гидер. Энтек Шүкүрбег дагыны тапманкак, иши булашдыраймалын. Биз гачсак, бир бада зык этдирмән гутуларысам велин, булар онсоң бизи аңтап бүтин юрды сөкерлер. Бар, оба гөрнүп дур, олар хем ылгашып гелйәрлер, сиз гидибериң...

Нуры кел гөйә Юсубы гөрмедик ялы, Патманың элинден тутуп, песден ёкары дырмашып, ёлуны довам этди.

Юсуп ёлдан совлуп, янкы акар ябың эгремлән ериндәки гүзере атының башыны гойберип, оны сува якмага дурды.

Элбетде, онуң бу вагт йүреги урярды. Үстүне ылгашып гелйән эли ярагла ики адамың хыялыны ким билйәр? Олар гахардан хум ялы чишип, хашлашып гелдилер. Юсуп гөврүмини гиңлиге салды, атың үстүнде олара тарап яландан йылгырып отырды. Элиндәки гамчысы эериң гашына дегип сандыраярды, тыкырдаярды. Эмма саг элини кәте гушагындакы ак сапла-да етирип гойберйәрди. Атындан этиячланярды. Нуры келиң: «Мелегушы гоюп гидели» диенини этмедик Юсуп бу вагт «Шондан җыда дүшмесем, өзүм хич, башымы чарарын» дийип ичини гепледйәрди. Ылгашып гелен сакчылары гөзден гечирмәге башлады. Сербазларың гөзгыны болуп, хашлашып гелишлерине Юсубың хайпы гелди. Оларың бириниң ики чекгеси чогмак сачлы, келлеси поззам багана телпекли гараягыз, йити гөзли, аррыҗак гулды, бейлекиси попушак, пөвхе, дешлидй, инҗиги саргылы, аягы чарыклыды, хич бир харбы геймиң нышаны ёкды. Эгнинде чаң басып, гүн саралдан дик яка көйнеги барды. Икиси хем эли ярагла, гара дер болшуп гелмәшлерине ёлдан чыкды, гүзерден атыны сува якып, еңсәк чекилип башлан Юсубың дашыны габады. Юсуп хич бир херекет этмеди, эмма Мелегуш ябың райшына чыкып, өзүне тарап яраг ченәп уграның үстүне окдурылды. Пөвхе гул ярагыны ташлап, сува урды. Бейлеки ики чекгеси чогдам сачлы алаҗа гөз, аррыҗак гул болса түпеңини ченәп, гөни Юсубың үстүне ховала болды. Юсуп ак саплыны гынындан согруп, ондан айлап салҗак болды. Онянча ол:

— Падар нәлет! — дийип, түпеңиниң гулагыны гысды. Ондан түссе чыкмады. Йыллар бойы яраг ойнап, яңы урушдан гелен Юсуп деррев онуң пагтабентдигини билди. Түпеңиң гулагыны гысан сакчының өзи-де түпеңиниң бош хайбат үчин берлендигини билип, оны сува ташлады, зут гачмак билен болды. Юсуп өңки

сува гачана назар хем этмән, атдан бөкүп дүшди, онуң ере ташлан ярагыны алып, өңүне кесе басды. Ызына гачып гиден сербазың (солдатың) өкҗесине дүшүп уграды. «Әр кимиң башлыгының үстүне барайын, намартлык этмәйин» дийди. Юсуп нәме-де болса, кәте ызда галана-да гаңрылып середйәрди. Юсупдан атан-да түпеңи бош чыкып, дазлап барян-да ызындан етдирер ялы дәлди. Бу еңсечукурыны гоңк-гоңк эдип, Юсуп атың үстүнден гозгандыгы өкҗәни гөтерҗекди. Ол узын-узын әдип сөмпүлдәп барярды, дерләп, келлесиндәки тозуп гиден багана шыпырмасыны башындан чыкарды, депесиндәки чокгаҗа кәкили елк-елк эдип маңлайына дегйәрди. Хәзир хоҗайынларының яныңа етип барярка-да ызындан атлы гелйән Юсупдан эйменип, ялт-юлт эдйәрди. Ики эгнинден ызына гарап, әдимини йыгалдярды.

Башда көпрүден сува гачып, бу вагт суллүмбай болуп, райшың үстүнде сувуны саркырып отуран башлык гахардан долуды. Ол хакыкы гүмрүкчими я паҗыманмы, Юсуба белли дәлди. Бәрден гара дер болуп баран башлыгының өңүнде дикилди. Оны гөрен башлык еринден туруп, дүрре билен онуң гомуна гойды. Элбетде, дүрре деген сакчы енҗилен гүҗүк ялы чыңсады. Оняңча Юсуп атдан дүшди-де батлы барып, хәлки сакчының ере ташлан ярагыны муңа узатды. Гарры эствер оны силкип алды, бейләк зыңып гойберди-де, бада-бат хем яңкы дүррәни Юсупдан салды. Юсуп чалт чекилди, дүрре оңа етмән галды. Юсуп ак сапла етирен элини оңа дуйдурман ызына чекди. Муртлары сил--сых күйки гоҗа оңа әпет гара гөзлерини алардып:

— Күҗә мры?[1] — дийип, фарс дилинде совал берди, эмма хениз җогап бермәнкә, гахарлы гоҗа ене:

— Инҗе бия[2] — дийди.

Юсуп дүшүнсе-де, бирнеме гахардан дүшүрҗек болуп, онуң сува басылан товук ялы дамҗалап дуран гара палтарларына гөз айлады, соңра бир әдим өңе әдип:

— Ман зыбаны фарси немыданам! (мен фарсча дүшүнемок) дийди. Эмма пишге мурт гоҗа говшамады. Өз эзилен гейимлерине сын эдип яңадан газапланды. Яңкы мүчүкдирен ишгәрине ярагы оклап берди, оңа Юсубы гөркезип: «Гачса ат!» дийди. Юсуп онуң нәме диййәнине херекетинден дүшүнди. Гоҗа гапдалындакы сапанчасына эл етирип, Юсуба: «Өңе дүш!» дийип хөкүм этди. Юсуп гысылман, атыны идип, өңүнден күйкерип угран гоҗаның ызына дүшди. Бейлеки өң Юсупдан гөзи горкан болса Юсубың гапдалындан оңа яраг ченәп гымылдаса, атҗак боляр. Ол даш-төверегине хем басҗак ерине ялт-юлт эдип алабасгыдады. Гоҗа ёлуң якасындакы базар җайың гиңлигинде еке отуран гапысы гаравуллы зынданың гапдалына барып аяк чекди. Ол эли дүрре гамчылы узын голларыны аркасына тутуп, бирмейдан диңиргенип дурды. Соңра төверегинден гечйән ёлагчылара, киш-

[1] Күҗә мры? — Нирә барярсың?
[2] Инҗе бия — Бәри гел.

цейэн ата, бирденем «нэтсеккэк?» диййэн алжыраңны хереке билен өз гуллукчысына серетди.

Юсуп оларың яйданышып дурушларына: «пычак сырын батлырак топулсам, икисини хем уммасына тутдуртҗагымы билйэн велин...» дийип ичини геплетди. — Мелегушуң парлап гөчмели ерлери гелди, арман, арман, энтек ир, өз ыкбалымы өзүм чолашдырмайын. Сөвер оглы тапайын — дийди.

Юсубың илкинҗи гезек «сөвер огул» диен сөзүне бокурдагы долды. Онянча эли түпеңли гул өз хожайынының:» Атыны нэтсеккэк?» дийип яйданянына дүшүнди. Ол: «Хазраты Муртаза шейх» дийип, онуң адыны тутды, соңра бир затлар айтды. Юсуп дүшүнмэн галды. Эмма Муртаза шейхиң өз сербазының маслахатына гөрэ ёлдан совланыны анды. Ол додакларыны саллап ызына гаңрылды-да, атыны идип гелйэн Юсуба:

— Бура! — дийип хөкүм этди. Төверекде гыбырт-да, зыбырт, җемагат-җеменде көпелди. Гиң айтымың якаларында дуканҗыклар, кервенсарайлар, аяк үстүнде зат сатып йөренлер гөрүнди. Аркалары паланлы, йүк гөтеришип барян хаммаллар, эл серишип йөрен гедайлар, голы тесбили сакгалы хыналы, ширазы телпекли гаррылар, эллери хасалы, башлары гаракөли телпекли йигитлер, ягтыяланчыны гара чадраның ашагындан екеҗе гөзи билен сынлашып барян башы бүрелги, гара чадралы аяллар көпелди.

Күйкерилип өңден барян гоҗа айлавлы дар көчелерден өтүп, бэш пагсалы бейик ховлының ширкы нагыш билен безелен дервезесини какды. Онуң гирип-чыкыляп кичиҗик габсасының кили шакырдап ачылды. Ондан зүлплери товлам-товлам ак йүзли, ал яңак, ай ялы овадан гырнагың йүзи гөрүнди. Муртаза шейх ол кейик овлагы ялы товсаклап дуран гызың гара чадрасыны ики яна серпип, баранлара йүзүни гөркезенине болмаҗысы болды, азгырылып азм урды. Ягты дүнйэ йүзүни гөркезен перишдэниң кейпини бозды, үстүне гараңкы үмри бүрелди. Бичэре акҗа аякларыны ызлы-ызына керпич басганчаклара басып чекилип гитди.

Эмма ол өе гирип, йитип гидэймеди, тамың айпасындан дашарыны ышыклады. Муртаза шейхиң дервезэни ики яна серпип, кими есир эдип гетиренини ыкҗам сынлады. Гапыдан гирен гоч йигиди гөрүп гушы учды. Эмма онуң ызындакы эли яраглыны гөрүп гашы чытылды. Эндирейэн, товсаклап дуран Мелегуша болса назар хем этмеди. Гоҗа тамларың өңүндэки узын хем айлав гиден пессеҗик басганчаклара басып эйвана чыкды. Онуң шол вагт хем ики эли аркасындады. Ол узын эйваның гүнбатар башындакы гош-голан, паты-путулар салынян екеҗе пенҗирели тамҗагаза барып, онуң ичинде послап ятан зынҗыры алып гелди-де, Юсуба узадып, үм билен атың аягына ур дийип хөкүм этди. Юсуп яландан бир йылгырды-да, гоҗаның алкымына дыкылып барды, оңа янгынлы гөзлерини дикип, атың зынҗырыны алды. Онуң гахарлы гөзлерине гөзи дүшен чалың салы говшады. Бир затлар дийҗек ялы этди-де, ене геплемэн ыза басды. Сакчы

болса шу вагт хем Юсубың гапдалындан яраг гезәп дурды. Юсуп ондан соң атың аңры янындакы бир петде сыпал болан сары чепи атың өңүне атды-да, онуң башыны голтуклап, алнындан сыпады, ики дулугындан өпди, бойнуның йүзүне шапбатлап гайра чекилди. Зынҗырың ачарыны гоҗа узатды. Гоҗа ачары алып, өйден тарапа:

— Мәхризыба! — дийип зовладып гыгырды. Ак маралын оглагы ялыҗак акҗа гырнак чадрасыны зыңып, гапыдан товсуп чыкды. Гоҗа ене оңа:

— Инҗе бия! — дийип эйменч азгырылды. Ол пәкизеҗе билегини гөзүниң үстүне тутуп, гүнден горанды-да, ене акҗа аяҗыкларының бурнуны ере басып, басганчакдан ашак дүшди. Зынҗырың ачарыны алып, гапа етенде, йылҗыраклап бир ызына серетди, гараңкыда йитди. Эмма онуң пенҗирәниң тутусыны ики яна совуп, ичерден ышыклаяныны дуйдурды.

Юсубың ыкбалы, атың такдыры акҗа гелниң гысымына гирди.

Хасар сакчы түпеңиң уҗуны Юсуба узадып, «броу» (өңе дүш) дийип буйрук берди. Өзи ондан өңүрти гөтинләп гапыдан чыкды.

Чал гоҗа-да додагыны саллап ызына гаңрылды, ене рүстем хайбаты билен акҗа гырнага гыгырды:

— Гапыны ичинден берк багла! — дийип эл булады. Даш чыкып, оларың ызына дүшди.

Юсубы алып гидип, хәлки ёл угрундакы гапысы гаравуллы зындана салып ишигини гулпладылар. Гиҗеси билен хем ондан хабар тутмадылар. Ол гахардан-газапдан долы хем болса, узынлы гиҗәни парахат гечирди. Кәте тамың гараңкы бөврүнде өз угруна хүмүрдәп ятан тиръекиниң сеси гулагына геләймесе, башга зат эшидилмеди. Эмма Муртазаның өйүнде оңа узынлы гиҗе рахатлык болмады...

Өз гырнагы даң атянча, хәлки гөзүне илен есир оглан хакында оңа мүңләп сораг берди. Айдыляи накыл догры болса, зынданда гиҗәни гечирен Юсубың-да даң атянча гулагы шаңңылдандыр.

25-нҗи б а п

БИНАМЫСЫҢ ӨЙҮНДЕ

Тиң ховлуда хемише еке гойлуп гидилйән Мәхризыбаның бу түн гүни батмады. Ол ичерисине гүл пүркүлен ялы өтлем-өтлем отагларың ичинде-де өзүне ер тапмады. Ховлының ортасында тазыгып газыгының дашына айланып дуран атың хем бирсыхлы кишңәп, айналары сарсдырып дурмасы онуң лапыны кеҗикдирди. Гараз, ол Муртазаның дийсеӊ тиз гелерине гарашярды. Мәхризыба хемише ичи гысанда, әриниң овадан-овадан

йигитлери, улы адамлары, бай огулларыны тиркэп гелип нахар эдиненини говы гөрйэрди. Эмма бу гүн онуң еке гелененини кем гөренокды, чүнки онуң Муртаза айтҗак затлары кэнди, ичини дыкын алыпды...

Бу гүн дине икиндиилер хемишекиси ялы эриниң гарры уясы Әшезөввар гелип, доганының диши өтер ялы юмшаҗык лүлеке-бап билен нохутлы пити бишириш гитди. Ол хемише шейле эдйэрди. Геленде Муртаза питэ дограп иер ялы гатлама лабашлар, күнҗүли чөреклер билен ак напнлар гетирип, онуң өңүнде тайяр этди хем олары гара меҗимэниң ичинде тертиплиҗе гоюп, үстүни басырып гитди. Ене-де байың гиң ховлусында айдан-гүнден йыгнырылып, нше эли урдурылман эшрет үчин сакланылян дине Мэхризыба галды. Ол гаршы-гайта ховлудакы ичине сырчалы жэч дүшелен хаммамларына дүшүнерди. Эндамына гызыл гүлүң япрагындан сыкылып алнан атырдан чаларды. Дырнагы гызыл хыналы, гашы гара сүрмели, садап дишлери ловурдап дур. Ол хер гүн Әшезөввaрың тайяр эдип гидйэн чишлик-кебабындан илки герегини эдинерди. Гөвечдэки питиден болса кэн бир дадып хем гөрмез-де, соңра халы-палас дүшелен ала гараңкы отагларың ичинде гөвүс-гөвресини яланачлап, пер яссыклары ерде хатаралап гоярды, шоларың үстүнде ашык атып ойнарды. Агшама ченли шейдип мыдар эдерди. Соңа бака Мэхризыба гелҗек мыхманлара тайярланып гойлан шераплардан хем дадып уграды. Шонда ол башыны айлап башласа, өзөзи җак-җак гүлүп, пенҗирелериниден дашарык середип дурасы гелерди. Эмма Муртаза Мэхризыба көчеден өтен-гечене серетмез ялы, бейик пенҗирэниң айнасыны адам бойы реңклэпди. Шонуң үчин хем ол түйс месиргэп, кейпи ичине депен пиллелери пенҗирэниң демриниден дырмашып, ёкаркы чарчувасына чыкарды, аңрыдан середен гөрэймез ялы, өңи өртүлги айнаның йүпек пердесиниң бэрисинден ышыклап отурарды. Ичери гараңкырансоң, бу ёлдан өтенлери гөрсе-де, оларың муны гөрҗек гүманлары ёкды. Бу ине шейле халатларда тора дүшен бедене ялы, илки бирентек пысырдаса-да, соңа бака бүтин дүнйэниң гамыны гурсагына гысып, эңеҗигини дызының үстүне дирэп, мелул болуп отурарды. Ол огры-җүмрүлериң, җенаятчыларың язгарылып эли кесилйэнини, дардан асылянины я-да зындана салнып туссаглыкда отурдылянины, хатда агыр гүнэ эденлериң аякларына күнде урлуп бендиханада чүйредилйэнини, зындана-да ташланянларыны эшидйэрди. Эмма өзүниң нэме үчин бендиликде сакланяныны биленокды. Ол дине Муртазаның «Сен мениң эшретим үчин сатын алнан гырнак, саңа менден башганың серетмэге хакы ёк, сениң хем менден башгалара гөз дикмэге хакың ёк» дийип, башдан табшырып гояныны билйэрди. Догрудан-да, бу өйде дүзгүн шейледи. Бу ховла хич бир якын-ядың Муртазадан биыгтыяр аяк секмэге хакы ёкды. Муртаза бүтин дирилигиниң, гуллук везипесиниң, эхли байлыгының еке-тэк

чешмесиниң диңе Мәхризыба болуп галаныны билйәрди. Ол мене, нешә баш урансоң, гирдежи азалып, чыкдажысы көпелйәнди. Шоңа гөрә мундан өңки бәш хелейини башына ковуп, өмрүниң хөзирини инди диңе Мәхризыбаның эшретине дирәпди. «Багтым, иманым сен» дийип, диңе шонуң кейпи-сапасы билен экленмеги йүрегине дүвүпди. Яш аялыны шан-шөхрат, кейпи-сапа базарының дарбазчысы эдип, шонуң билен экленжекди, асла экленйәрди. Сандан галан өзүниң чар тарапдан пул-пара гетирип сачян везиpеде диңе шунуң аркасындан сакланяныны билйәрди. Шоңа гөрә-де Ахмет шаның хөкүми рован юрдунда мөврити өтен гарры көпегиң товугына ток диен болса, оны бу арвах ховлусына чагырып, Мәхризыбаның эшретинден хумар эдип гойбердиги иш дүзелйәрди...

Мәхризыба өзүниң нәме үчин дүнйә инениче акыл етирип билмән, гам лайына батып отырка, бирден өз ачары билен дервезәни дашындан ачып, Муртазаның сүйренип гиренини гөрди. Атдан айланып гечди. Мәхризыба товсуп еринден турды, ылгап барды. Гапыдан гирен эриниң элиндәки затларыны алды, деррев онуң янына эл ювмага мис күндүги гетирди. Атырсабын билен элини ювдурды, ашагына көрпе дүшәп, этегине кирлик дүшеди. Янында отурып, межимәни якына сүйшүрди. Газандан бир окара пити гуюп, өңүнде гойды. Үстүнде кебер хем гөкже соган, арпамәдиян ялы ишдә ачыжы затлары гойды. Муртаза лабашың гатыны ачып, бир агыз урды-да, Мәхризыбаның йүзүне аларылып серетди. Ол ярым сөзден дүшүнди. Деррев чемчә япышды, окарадан сусуп, бир чемче пити алып, онуң агзына тутуп берди. Эмма ол узага гитмеди. Муртаза ичи питили окараны өзи аңрык сүйшүрди-де, лүлекебабы унудяныны үмледи. Мәхризыба деррев садап саплы чаршаҗык билен гожаның агзына лүлекебап тутуп башлады. Муртаза шейх чөке дүшүп, хут өз өңүнде агзына кебап тутуп отуран гызың йүзүне назар хем эденокды, гайта, гөзүни сүзүп, өзүне узадылан кебабың дашына ишлевүк ялы салпы додакларыны гейдирип, дүе гәвүши билен меймирәп отырды. Ол агызларыны мачҗык-мачҗык эдип, кәте бир гәвүшәп отурышына дояр вагтда доймады. Муртаза ахырында-да Хаҗымелик ачан ялы, «мен дойдум-а» дийммеди. Кемкемден яныны яссыга берип, пагыш-пара болды. Ятан еринден Мәхризыба үмзүгини атып: «Чүйшеси билен дүдәни гетир!» дийди.

Мәхризыба гашларыны чытып еринден галды, эриниң тиръек чекилйән абзалларыны гетирип, онуң гапдалында гойды. Мундан соң Муртаза өз башының астындакы яссыгы аңрык сүйшүрип, Мәхризыбаның йүзүне-де серетмән, элини ере патладып урды.

— Шу ерде отур! — дийип, өз гапдалыны гөркезди.

Муртаза онуң эгнине голуны дирәп ашак отуртды. Муртаза мундан соң хемишекиси ялы ене-де Мәхризыбаның будуны яс-

саныи, она дүдесини тутдурды, тиръек чекди. Ол хер гезек сорүп, бирхаюкдан соң түссесини нуфләнде, Мәхризыбаның гүл ысы гелип дуран ак йүзлерине ажысыны сиңдирйәрди. Ол дем алып билмән, йүзлерини хер яна совуп чыкярды. Ак билекли дүдәни тутуп отуран перишде ялы нурана йүзли гөзел гызың мыррыхы тутярды. Болса-да ол: «Аял кысматы шейле болмалымыш, саташаныңа кайыл болуп, пәк хызмат этмелимиш, хак-тагаланың эмри шейлемиш» дийип, диңе шоны билйәрди. Муртаза нешеден кейпини көкләнсоң: «Йыгнашдыр!» дийип, элини ёкары галдырды. Соң ымызганып, башыны яссыга гойды, меймиреме билен болды. Эмма ол чуң ука гитмеди. Мәхризыба гапҗанаклары чекишдирип, төверегни чолардансоң, ятан еринден онуң гелип эгниндәки палтарларыны чыкарышдырмагыны буюрды. Мәхризыба онуң еңлеринден, сынларындан чекишдирип, гушаклыгындан ёкарсында зат гойман сыпырды. Сонра җалбарҗорапларыны чыкарды, ине инди онуң өңүнде гөйә бир эйменч дөши чөпүрли гоңур айы ятыр...

Мәхризыбаның гашлары чытылярды, арман билен хырчыны дишләп башыны яйкаярды. Хенизем эриң бүтин мейлини дашында пырланып гүмүртиксиз битирмели дийип дүшүнйәрди, шейдип өзүни ынандырярды. Өз надыллыгыны йүрегине сыгдырып билмедик чаглары болса чалаҗадан пышырдарды.

Муртаза бу вагт оңа азмлы гыгырды.

— Сен нирелерде ыгып йөрсүң?!

Мәхризыба учуп гелди.

— Хич ерде, эзизим!.. Мен саңа чарпаяның үстүнден дүшек салян...

— А онсоң өзүң ниреде ятҗак?

— Ниреде ятамда, саңа говы болҗак?

— Маңа шу ятан ерим...

— Онда ашагыңа улы көрпәни язайын-да?!

— Ёк, ашагыма инe шу көрпе язылар...

Ол шейле дийип, гөзи юмук халына Мәхризыбаның ики чекгесинден өзүне чекди, онуң нар ялы яңакларыны чөпүрли муртуна басып сормага башлады.

Мәхризыба чыдаман гыгырды, онуң эллерини чекгесинден айырды. Ене чал дөвүң гахары гелендир өйдүп, деррев онуң үстүне өзүни зыңды, басып-багыртлап, ялаңач дөшлерини ойкалады.

— Тур, чай гой! Тиръек сувсадып алып баряр.

— Лепбей агасы, дес хош. Вей, сиз, говусы, шерап ичәйиң.

Муртаза шерап ичип кейпини көкледи-де, ички отага гирди. Гиң чарпаяның үстүндәки гүлли йүпек ёрганлары, галың көрпелери сүйрәп ашак дүшүрди. Оны гөрен Мәхризыба товсуп гелди-де, олары ере яйрадып, эрини онуң үстүнде гышартды. Ол ене гыллы дөшүни серпди.

— Мениң гапдалымда отур-да, тә уклаянчам, гарнымы сыпалап отур! — дийди.

Мәхризыба ики элиндәки алтын йүзүклери чыкарышдырып, нәзиҗек аяларыны яглады. Эллерини пагта ялы юмшатды, соңра онуң гапдалында отурып, тә ол хор чекйәнчә, гарныны сыпалап отурды. Эллери гурады. Ол өз ичинден: «Даң атар, дүнйә ягтылар, ене шу овкатда гүн батар, хей башга өмүр ёкмука?» дийди.

Мәхризыбаның мерҗен гөзяшы онуң гөбегине дамды. Муртаза ялпа гөзүни ачды.

— Нәме? Аглаярмың?

Мәхризыба ол гөрмесин дийип, деррев йүзүни гапдала совды, соңра онуң гарнына башыны гойды.

— Җан агасы, голларым гурады, нәтсем хем, сениң хич бир дамарың гымылдаҗак гүманы ёк ахыры, оны сениң өзүң хем билйәң — дийди-де, деррев горкуп дилини дишледи.

Тиръекден эйи етен Муртаза шейх мундан соң гапдалында гамгынҗа отуран перишде ялы гыза сыртыны өврүп ятды. Доланып гозганман, тапбатланан ялы болды.

Мәхризыба ядав голларыны овкалап, юванҗадан гайра чекилди. Хәлки диенде дилини дишледен сөзлерини яңадан дашындан гайталап, ичерде аяҗыкларының бармаҗыкларына басып, ики яна гезмеледи. Ол чалаҗадан пышырдаярды:

— Бу «Сен гаррансың» дийип, өзүни гуллугындан пызҗак болан адамы шол гиҗәң өзүнде шу ерде дикер. Мен болсам ол адамың хакыт дызына мүнүп, агзына шерап тутуп бермелидирин. Соңра лүлекебап дограмчаны дүртгүҗе дүртүп агзына узадамда, илки оңа огшук бермели, кәте агзына чишлик дыкмалы. Бу гара айы болса шонда-да шу отуран еринде тиръек чекип уклап галар. Җайты муртлуҗа датстан[1] Ахмет геленде болса, ол мениң голумдан тутуп, ички отага алып гидер. Дулда шем янар. Ал яңагымдан агыз уруп, соңра мени дуршума ёкары гөтәр. Үсти көрпели чарпая ташлар-да, мени далар.

Бу ховлуда дүзгүн шейле, гелен йигитлер мей ичип, мес болансоңлар, ички отага салып, гезекмешине голларына гөтерип, аягымы ере дегирмезлер. Ичерде ики янда шем янар. Тегеленип отурып, мени ортада ойнадарлар, деп чаларлар. Хер гезек хем ырланып, бириниң голтугына долмалы. Ол онсоң мени багыртлап додагымдан огшап, дулугыма пул елмәр. Шол кагызларың үстүнден хем ал яңагымдан соруп-соруп гемрерлер, хер хайсы мениң угрумда шейдип, җан берәйсем диер. Кәси болса агзыма мей тутдурып, додагыма додакларыны гояр-да, шол вагт хем гөвсүмден гысымлаҗак болуп сермәр, мен болсам кейик ялы бейләк товсуп дүшерин. Шейдип даң чызылыберенде халдан дүшүп, ишиги ичинден илдирйәрис. Муртаза гөрмез ялы, шем чыраларың үфлейәрис, ондан соң хем олар мениң дашымда гөздаңды ойнаян ялы гараңкыда эллерини сермип, мени гөзлейәрлер, ковалаярлар. Мен хем җулкум чыкан ялы зордан херекет эдйән, кә

бүдрейән, кә йыкылян, ахыр бири мени элине саляр, баса дүш-йәр.

Ондан соң ерде гиң яйрадылып язылан юмшак көрпелерин үстүнде басалашык башланяр. Иң соңунда мен пакыр хем шол басгыда өлмән, уклап галян.

Эртир торч эдилен, гөзгөрүм ичерден хер хайсы ызына гараман, сып-сып чыкар, дашаркы отагда өңлеринде дуран Муртазаның гысымлап жүбүлерине гуян рупиелерини алып, геплемән юмлугарлар, габакларыны чиширип эдараларына етишерлер.

Шу ажы пикирлерден чүркенип, отагың бир бурчунда ювашжадан ашак чөкен Мәхризыба шол отуран еринде уклап галды. Оны диңе даң атансоң, эесини күйсәп киншейән Мелегушуң сеси оярды. Мелегуш гояр ерде сесини гоймады. Ахыр Мәхризыба эрнне:

— Ат аягыны газап, бир ерде дуранок-ла, турсана! — дийди.

Муртаза гаңрылып бәрсини бакды-да, онуң элинден өпди. Мәхрызыба оны гең гөрди, ене гайталады, Муртаза:

Әшезөвварың арпасы дашарда ахыры.

— Боланда нәме, оңа зоввар ады йөне ерден гоюлдымы!? Дава эдер, гыгырар...

Муртаза ювашжадан еринден галды.

— Иң соңунда хем аякёлуна чыкмалы, өзүм... — дийди.

Даш чыкып, ичи арпалы торбаны атың өңүне зыңып гойберди. Ондан соң Мелегушуң сеси чыкмады. Муртаза ерине гелип гышарды. Эмма инди Мәхризыба ятырмады. Эйлесинден тутды, сермекләп, сыпап, укудан ачды. Оны гужаклап, дөшүне япланды.

— Агасы, сен инди бу аты гапыңда ач даңып гоюп, нәме этмекчи?

Муртаза оңа середенде, гулпакларындан сыпап:

— Даң атыпмы? — дийип, сөзи башга яна совды.

Мәхризыба товсуп турды-да, пенжирәниң өңүне барды. Пердәни ики яна сырып, гызарып башлан гүндогара серетди, деррев ашак отурды. Ене Муртазаның эңегине нәзик яңакларыны ойкады.

Муртаза геплемеди.

— Хә, агасы, аты нәме этжек дийдиң?

— Оны Бүжнүрт ханына пешгеш бержек...

Мәхризыба гүлүп башлады.

— Сен атың якынына барып билеңок. Нәдип элтип бержек? Ондан соң сен онуң эесини нирә экитдиң? Хә, агасы, айтсана, даң атды — дийип, ене онуң әхли дамарларыны гыжыклашдырып чыкды.

— Эеси туссаг.

— Эй худай-эй, ол нәме этди?

— Аты маңа топулып, сува йыкды!

— Әхли гүнәси шолмы? Шонуң үчин өзи туссаг, аты хем ач! Сен, агасы, хич кимден горкаңокмы?

— Ким билйәр кимлигини...

— Эй, тоба-тагсыр. Зындана назарат датстан гелин, ол бичәреден «Сен нәме үчин туссаг эдилдиң?» дийсе, ол хем «билемок» дийәйсе нәтҗек? Асла элинден аты алнып, өзи бендиханадакының хоссарлары бош отурармы? Белки, ол бир улы байың оглы болуп, эййәм Бүҗнүрт шәхерине арза гидәен болса, пуллы бай пара берсе, онсоң, агасы, сени нәдерлер? Оны бошадып, сени ериңежик сокаймасынлар, эй худай-эй. Ери, онсоң ол огланыңам-а ызыны идейән бардыр, петделәп пул чыкарса, өзем бир гарадан гайтмаз болайса, сен нәме эдерсиң?

— Ери, бес — дийди. Эмма Муртазаның салы говшады, улы пикире гитди. — Өзүнем гетирип талабан этҗек — диен болды.

— Шейтсене, гетир-гетир, хызматкәр болар — дийип, ол Муртазаның ене гөзүнден, йүзүнден өпен болды.

— Тур онда, гүн догды, мен сени нахарлап гойберейин... башыңы бир бела сокайманкаң, угруна чык, кимдигини бир билип гой ахыры...

Муртаза сыр билдирмеҗек болуп:

— Әй, бир торкман — дийип гойберди, эмма кейпи гачды, еринден турды, ийип-ичип дервезеден чыкан бадына, зындан сакчысы ылгап өңүнден чыкды.

26-нҗы бап

МӘХРИЗЫБА ХАЛАСГӘР

Бу затларың бары дүйш ялы болуп гечди. Юсуп туссаг эдилип гидиленсоң, ондан хабар тутан болмады. Ёл угрундакы ялңыз җайың демир гөзенекли екеҗе пенҗиреси барды. Ол хем бейикден эдилипдир. Юсуп дараклыгына галып середенде, ёлдан геченлер зордан гөрүнйәрди. Дулда ятан тиръеки бирсыхлы сачхалва ялы сечеленип дуран сары теммәкисиниң шыбыгына дыкалап чекйәрди. Онуң отланан төңңе ялы түтәп ятмагы ичериниң түссесини етирйәрди. Оларың хеммеси хем шу пенҗиреден чыкып гидйәрди. Бу туссагхана диңе чалак-чулак серхет-ёл дүзгүнлерини бозанларың вагтлайын габалян ериди. Җенаятчылыкда айыпланянлар шу ерден ат өңүне салнып, Бүҗнүрде алнып гидилйәрди. Шонуң үчин бу ерде саңа ач өлсең хем, нан берҗегем, сув берҗегем ёкды. Эйсем-де болса Юсуп дүйн шу пенҗиреден ёла гарап дурка, бу ердәки базарҗыга геленлер ызлы-ызына Хазарча обасына тарап гечйәрдилер.

Ёлуң гыралары килең эл сершип отуран гедайлар хем аркасы паланлы йүк гөтерип барян хаммаллары. Бүкүшип барянларың маңлайларындан ере дамян дерлери чаңлы ёлы эзип барярды. Өз гара гүнлери үчин бу дер сачып барян батракларың ызында сыңраклары папирослы, башлары чал багана телпекли, эгинлери гара фраклы, ак якалары бантикли гайшып барян хоҗайын-

лары гөрүнйәрди. Ат-эшекли арабалар, гоша ябылы пайтунлар чаң турзуп, гайракы башы саклавлы көпрүден гечип дурярды. Ол ёл бу базарҗыкдан Хазарча, ондан Бүҗнүрт шәхерине, ене башга ерлере гидйәрди.

Юсуп пенҗиреден ёла гарап ядады. Гапа барып ишиги какды. Дашаркы сакчы гелип, дешикден ышыклады. Юсуп оңа аякёлуна хыял эдйәнини үм билен дүшүндирди. Эмма ол бирехим гөдек болуп чыкды. Геплемеди-де, аңрык чекилип гидиберди. Юсуп бир манатлыгы дешикден узадып, оны шыкырдадып башлады. Элбетде, кагызың сеси гулагына ярандыр-да, хырра ызына өврүлди. Дешигиң агзына гелип, геплемән пулы алды.

— Нә истирсиз гардаш? — дийип түркүчеледи. Юсуп оңа дүшүндирди. Гаравулуң дили сүйҗәп, гадыры артды. Эгленмән, гапыны ачды-да: «Буйруң!» дийди.

Юсуп даш чыкды.

Бираздан соң ол гайдып гелйәркә, ичинден: «Хер аякёлуна чыкамда, муңа бир манады нireден тапаркам? Буларың хаҗатханаларам сатын алма болса аңсат дәл-ов» — дийип, гелип гапа япышды.

Онянча гаравулуң өзи дилленди.

— Лазым олдугы, зәхмети олмаз, дийиң! — дийди.

Юсуп:

— Чоҳ, саг олуң. Бурада данышмак олур я ёх? — дийип, бу хем онуң билен түркүчеледи.

Сакчы төверегине гөз айлап, оңа ичерик гирип айтҗак задыны шу гапыдакы дараҗык дешикден айтмагың болҗагыны, ёгсам туссаг билен геплешмегиң оңа гадагандыгыны дуйдурды.

Юсуп ичерик гирип, дешикден гарады. Өзүни гетирип бу ерик дыканың кимдигини сорады.

Сакчы чекинип, аңырсыны бакып геплешди. Ол Юсуба өзүниң гетирип туссаг эдениң Муртазадыгыны, онуң бу ишде гуллук этмек яшындан биреййәм өтендигини, эмма ёл сакчы болуп серхетде дурмагың оңа улы гирдеҗи гетирени үчин ишлейәндигини дүшүндирди.

Соңра ол:

— Хәли бу ере туссагларың басылмакларының себәбини сорап гидйән датстан мүфтизада гелер. Мен ол сени нәхак басан болса, оңа айдарын. Ол Муртаза шейхиң дедесини яндырар — —дийди.

Мундан соң Юсуп онуң атыны хем элинден алып, себәпсиз туссаг эдип гояныны, бу ерден бошамага көмек этсе, онуң аклыгыны етирҗегини дуйдурды.

Сакчы өр-гөкден гелди.

— Ол мүфтизада пара-сара алмахдан узахдады, чох пәкди, халалды. Эмма зерафат олмаса, мен бир бичәреем. Маңа гене бираз бериң, худа халаса, иншалла, ишиңизи өзүм дүзеде҆җеем — дийди.

Юсуп ичинден пикир айлап йылгырды·

— Буйруң! Гене бир рупне, алың. Эмма муфтизадая дүзедип айдажахсыз, гой Муртазаның дедесини яндырсын. Мен аңырдан гелйәркәм, ол көпрүниң үстүнде дуруп, атымы җылавлажак болды, атым топулды, өзи сува йыкылды, шоңа гахар эдип туссаг эйледи, башга гүнәм ёхдур — дийди.

Гаравул пулы алып җүбүсине дыкды-да:

— Хейр, хатырҗем олуң, гелдийн бесди, чыхарсыз — дийди.

Мундан соң Юсуп ене туссагхананың айнасына барып, онуң демир гөзенекли пенҗиресинден ёла гарамага башлады.

Гүнүң илерик агмагы билен базар ёлы чоларярды. Бирден Юсуп ичини чекди. Оңа дер гелди, йүреги җигледи, гөзи мәзлешен ялы, гөрйән задына ынанмады. Аягының дараклыгына галып, пенҗиреден башыны чыкарайҗак болды.

— Бу дүйшүммикә, хушум? Я хыялыммыка? Гөрүң, хакыт багт гушы гелип, шу туссагханаң өңүнде өзүни гиҗеңләп гелип баряр.

Базар тарапдан ики-үч яшлы эгни ала күртелиже оглан он-он бир яшларындакы гызың гапдалындан патдык-путдук болуп баряр. Юсуп гыза середенде, онуң гөзүне дүнйә гөзели Гүлзарың әлеме ягты салып баряны гөрүнди. Юсуп гыссанды... «Ол Гүлзарың җигиси Гүлҗахан дәлмикә? Вай, ол шол ялы» дийди.

Юсуп дуруп билмән, пенҗиреден «Гүлҗахан» дийип гыгырды. Ёлагчы гыз тисгинип, элиндәки гемрип барян алмасыны ере гачырды. Гыссанып, чаганы голтугына алды. Даш-төверегине гаpады, сесиң ниреден чыканыны билҗек болды, чар төверегe серетди. Гөзүне гөрнен болмады, әдимини йыгалдып уградыı.

Онянча «Мыдарым» диен батлы сес чыкды. Эмма гыз гатты горкды, чаганы голтугына гысып баршына чалт-чалт әдип башлады.

Юсубың гыгыряныны аңан гапы сакчы гелип, дешикден: «Сизе нә хаҗатды?» дийип сесини батландырды.

Юсуп ылгап гапа барды:

— Зәхмет олмаса, ол голы ушахлы гызы бурая чагырдың. Олар менимди... — дийди.

Сакчы эп-эсли араны ачан гызы гөрүп (ол ызыны гарап-гарап барярды), оңа элини булады. Туссагхана гаравулуның өзүне эл булаяныны гөрен чагалар ондан соң асла үмдүзүне тутдурып, дурман йитирим болдулар.

Юсубың йүреги гүрс-гүрс урярды. Ичи янып, хырчыны дишләп галды. Эмма олар өйлерине баранларында, бу ваканы тәзе гелен яны кичиҗик гызлы мыхманың янында бабасына гүррүң бердилер. Оны эшиден Нуры кел тарса ериңден туруп, Шүкүрбеге:

— Хей, сиз дуруберин — дийип, эгленмән даш чыкды.

Ол, догрудан хем, эртеси ирден газамадың төверегинде гөрүнди. Кән вагт гечди, агшам болды. Мундан соң Юсуп гапыда хүмүрди эшидип еңсәк чекилди. Дерңевчи муфтизада гелендир дийип чаклады, тәзе хабара гарашып, гапыны диңлейәрди.

Догрудан хем, сакчы оны ховпургадып:

— Бу бай оглуды, билмирем Муртазая бундан нә лазымды?! Башыны белая гойды — дийди.

Юсуп, арман, муфтизаданың оңа нәме буйрук беренине дүшүнмеди.

Юсуп узынлы гиҗәни дулда гышарып ятан тиръекиниң Эйран хакында, өз кысматы барасында берен гызыклы гүррүңи билен гечирди. Эртеси гүн догандан соң болса, муфтизаданың дүйнки буйругы билен гапы сакчының Муртаза шейхиң өйүне тарап энешини аңды. Шонлукда, сакчы Муртаза дервезеден чыкан бадына, ылгап гелип, онуң өңүнде тайяр болды.

Булар дашлашансоң, дервезәниң ичинден илдирмәге гелен Мәхризыба-да оны ышыклап гөрди хем гапыны баглап, бегенҗине товсаклап өе гирип гитди.

* * *

Юсуп ир билен сакчының гелип дулда кесерип ятаны алып гиденини аңса-да, онуң доланып бу җая гетирилмәнине эсеван хем этмәндир. Оны диңе сакчының гаравулчылыгы ташлап, Муртазаның өйүне еңсе чукурындакы чокулыны лиңк-лиңк этдирип хайдап баряныны гөренсоң, дула середип дуюп галды. «Бошапдыр» дийди. Сүңңи гызды. «Менден болса хабар тутян-да ёк». Гамланып ёла гарады, хиңленип уграды:

—Айланар, гыш гелер, яз, томус, гүйз хем,
Тап гетирмез оңа даг, дениз, дүз хем,
Ахыры гечермиз үстүнден биз хем.
Гугарып галар сен, халы дүнйә, хей!

Төвереги гугарып галан ялңыз туссагхананың сакчысыздыгыны гөрен Нуры кел горка-горка тамың аркасына гелди. Хич затдан бихабарсырап, җайың көлегесинде аңрысыны бакып чоммалып отурды. Ол Юсубың шу җайда дашы сакчылыдыгыны Гүлҗахандан эшидип гелипди. Эмма якын гелмәге богны ысманды. Инди болса сакчының гиң әдимләп, туссагханадан дашлашып гиденини гөрди. Гелип чоммалып отурышына йүзүни ашак салса-да, сеси ёкарсындакы пенҗирә етер ялы эдип, өз угруна гепледи: «Гайыныңам, оглуңам мес, Шүкүрбег битабрак болса-да, габаланыны эшидип, хырлыны оклап башлады, оны гойбермән өзүм гайтдым».

Юсуп яңкы бейди болан бадына, башга бириниң сеси шол газалың ызыны алып гөтерди:

—Арамың ёк, карарың ёк, дынмаз сен,
Гиҗе-гүндиз ган ичер сен, ганмаз сен,
Ахыр не белаң бар, соңун санмаз сен,
Йыкылгын-юмрулгын, лолы дүнйә, хей!..

Юсубың йүреги гопды, гециргенди, эмма ол сеси тиз танады.

Пенжирә өрбоюна галып, дашарык серетди. Тамың дүйбүнде шыпырмасыны элинде айлап отуран Нуры кел оңа гөрүнмеди. Болса-да Юсуп онуң сесинден танады. Бир бела галаймасын дийип: «Нуры жан, дашда гез, геплеме» дийди.

Эмма ол муңа дөзмән, халыны билмек үчин Магтымгулының гошгусыны тутарык эдинди, төверегинде гөз ёкдугыны билип гатырак айтды:

—Магтымгулы, нә бар ичмек, иймекден.
Жан жесетден гидер, эт хем сүекден,
Гөз гөрмекден галар, тил хем диймекден,
Дилим терпендикче сөзлемәйинми?

— Ёк, сөйлеме, Нуры жан. Бу газал айдышылян ер дәл, ахмал болсаң, сен хем бу ере дүшерсиң.

— Бор, мен дашлашарын, эмма даша гитмен. Сен горкма — дийип, догумлы гепледи

—Дүнйә зендир, көп ойнашлы, әри бир
Бир өпүшде этиң-ганың соруп ийр,
Өлендеи соң. шаху-геда бары бир
Гара ер хем болдужагын ийр гидер.

— Гитдим, Юсуп жан, гелйәрлер!

Догрудан хем, басым ишикде азмлы хүңүрди эшидилди. Гапы шакырдап ачылды. Дашына серпилен гапыда Хасар сакчы, онуң аркасында гахарлы ашак гарап, бүкүшип дуран эли гысга яраглы Муртаза шейх өз угруна ер депйән ялы херекетленип дурды. Сакчы Юсуба түркүчеләп:

— Буйруң, сизи бурадан брахырлар — дийди.

Юсуп геплемән даш чыкды. Ювашжадан:

— Саламат башы[1] — дийди.

Бу халатда Муртаза шейх чал, пишге муртларыны мүңкүлдедип, Юсуба:

— Пышт срым бия[2] — дийип, хемле урды.

Юсуп онуң херекетинден дүшүнди. Геплемән ызы билен уграды. Хасар сакчы-да ызлары билен барярды, Юсубың гөзи төверегинде. Онуң гөвнүне Нуры кел бир ерден чыкып гелип, гызмалык эдәйжек ялы гысылярды. «Иши бозаймабилсе ягшыдыр» диййәрди, чүнки бу вагт Юсуп өзүниң Мелегушуң үстүне атланып барыляныны дуйярды. Муртаза шейхиң хем кейпиниң бозукдыгыны аңыпды. Онуң өңки кейпи ёкды, йүзи салыкды. Хасар сакчының ирден онуң өңүнден чыкып, оңлы хабар этмәндиги беллиди. Юсуп: «Сакча берен аклыгым иш битирен болса герек» диййәрди. Ене шол пикири довам эдип, — Халал адам дийилйән мүфтизада мениң нәхак тутуланлыгым хакында айданларымы екән-екән гүррүң берен болса герек. Шейле болай-

---

[1] Саламат башы — башың саламат.
[2] Пышт срым бия — ызыма дүш.

са, онуң еке бу ерде четине дегилмек дәл, Бужнурт шәхерине-де чагырылмагы ахмал — дийип гөвни гөтерилди.

Онуң хемме ягдайы ачык билеси гелйәрди, арман, бу вагт ызындан гелйән Хасар сакчы билен түркп геплешмек болмаярды.

Муртаза шейх ёлда аяк чекип, еңсесине тутуп барян яраглы элини сыртындан айырман, Юсуба үм билен өсгүн отлары гөркезип: «Йыг!» дийди.

Юсуп Мелегуш үчин кейп эдип, бир гужак чайыр-чамыр, сув-оты йыгды, олары голтуклап өңе дүшди.

Йүзүни туршардып, додакларыны саллап өйүне гайдып гелен Муртаза шейх дервезәниң өңүне гечип, ызына бир гаңрылып серетди. Гөрсе, Юсубың ызы яраглы болса-да, ол өз гапыларына гелен ялы голтугы гөк отлы, чаңжаран йүзи гүлүп дурды. Онуң дервезәниң аңрысында өзүниң газыгының дашына айланып дуран сөвер атының бардыгына гөзи етйәрди, оны гөрмәге алңасаярды.

Муртаза иңирдәп, дешик жүбүлеринден ачарыны гөзлейәрди. Ахыр оны голтук жүбүсинден тапып, гапыны ачды. Өзи өңден гирип, Мелегушдан горкусына ховлыны гыралап гечжек болды. Мелегуш оңа эдил адамчы ат ялы агзыны ачып окдурылды. Муртаза элхенч сес эдип, үмдүзине тутдурды. Ылгап барып, гапыдакы басганчага бүдреди.

Бу гүпүрдә ичерде чыплаң отуран Мәхризыба товсуп чыкды. Юсуп атың өңүне от дөкди. Эмма Мелегуш бир бада оңа назар хем салман, Юсубы ысырганжырап, улудан демини алды. Дили болмансоң, жанавар дыкын алып гиден гахарыны гүррүң берип, йүрегини еңледип билмеди. Юсуп онуң өркүчләп дуран белент бойнундан гужаклап, атың башыны багрына басды. Соңра ялларыны сыпалап, бойнуна шапбатлады, иришмесинден дартып, отуң янына элтди. Мелегуш ота агыз урды.

Сөгүнжирәп еринден галан бүкүк Муртаза тес-тегелек ховлының дервезесинден башга ерине бейик керпич ёлы дүшелен ич гырасы билен барып, аңры башдакы кичижик тамың ишигиниң тутаважындан тутуп силкип ачды. Онуң ичи көнегейим гежим, ёрган-яссык ялы зыңынды-зибилден долуды.

Дервезәниң ич йүзүнде дуран Хасар сакчы Муртаза шейхиң нәме буйрарына гарашып дурды. Муртаза оңа үм билен Юсубы шол тама дыкмагы хөкүм этди. Соңра сагына гаңрылып, гапысы айналы тамдан ышыклап дуран Мәхризыба элини далдалап, «гофл» дийип гыгырды. Ол товсаклап алып гелди. Мәхризыба әпет ачарлы эгирт гулпы гетирип, Муртаза узатды, онуң шол вагт хем гөзи Юсупдады. Оны гөрен Муртаза Мәхризыбаны элиниң терси билен чалжак болуп, агыр голуны айлады, эли дивара дегип, ёкардан асылан элеги ере гачырды. Биреййәм зымдырылып өе гирип гиден Мәхризыба гапыдан жыклап оңа гүлйәрди.

Юсуп аграс әтләп, басганчаклы гыра чыкды. Тамжагазын

агзына баранда, ичинден: «Ак саплыны ялаңачлап топулсам-а, икиси хем бирден зут гачарды...» дийип аяк чекип бир дурды, ичинден асылгы ак сапла ювашҗадан эл етирсе-де пәлинден гайтды. «Белки, Хасар сакчы көмек эдер, өй туссаглыгы узага гидеси ёк-ла. Мелегушуң-а янына гелдим, сабыр эдейин, соңуны гөрейин» дийип, өз гахарыны бирнеме басды.

Муртаза шейх Юсубың гөзүни алардып сакланаңыны гөрүп, Хасара серетди. «Оңа менден нәме герекмиш, ачмыка? Маңа талабан дурса ач этмен, эмма атыны Бүҗнүрт ханына пешгеш берерин. Огул эдинерин, достлашарыс. Агшам сөзлешерис, түркүчеләп, оңа дүшүндир!» дийди.

Юсуп чагалыгыны Эйраның серхединде, Чендирде, кәте фарсча сөзлешип йөрен огланларың арасында гечирипди. Җогабыны берип билмесе-де, онуң айданына дүшүнди. Ере-гөге сыгмады. Гахар билен оңа бармагыны чоммалдып, Магтымгулының янгынлы сөзлери билен җогап берди:

—Бедасыл гөтермез бәш гүн меслиги,
Келпезә ювутдырмаз аждар маслыгы,
Билгин, узак гитмез айы достлугы,
Гахры гелсе, депәң үзре даш дөкер.

Юсуп мундан соң геплемән, тама гирип, өзи гапыны япды. Кичиҗик пенҗиресинден бәри гарап дурды. Муртаза сөмп-сөмп эдип, гелип гапа гулп урды. Оны алмага элини узадан Мәхризыба-да бермән азгырылып өе ковды. Эмма Мәхризыба оңа ичиңи якайын диен ялы: «Шоны талабан эдинсең, мейлис гуруп, өе адам гетирмесеңем болҗак. Мени ата мүндүрип хем гездирер», дийип бегенип эл чарпды. Муртаза оңа хемле атып окдурылды. Мәхризыба өтлем-өтлем гараңкы җайларың ичинде йитирим болды.

Хасар сакчы ичини чекип, Юсубың сөзлеринден дүшүненини оңа ховсалалы айдып берди.

Муртаза гарры гөвресини сүйрәп, сакчы билен ховлудан чыкып гитди.

27-нҗи бап

МЕН НӘМЕ ҮЧИН ДӨРӘПДИРИН?

Гүн ховрап ёкары галды. Онуң ховры гөни барып, Юсубың отуран җайының айнасыны гыздырып уграды. Юсуп ашак отурды, чашып ятан паты-путулары еңсесине үйшүрип, дивара аркасыны берди. Олар дервезәни гулплап гиденлеринден соң болса, нәме үчиндир, ол товсаклап йөрен эйҗеҗик задың гелерине умыт баглады, пенҗирә гарап башлады. Юсубың отуран еринден Мәхризыбаның гирип гиден гапысының үстүни бүрәп дуран

эйванының овадан нагышлары гөрүнйәрди. Юсубың какасы Мерет майрык: «Эйран уссаларының салан нагшы айрыдыр, оларын өрен керпичлери өмүрликдир» дийип өверди. Юсуп бу вагт эйваның ёкары эрңегиндәки нагышлары гөрүп, шоны ятлады. Ёгсам онуң бу вагт шейле затлары ядa саласы гелепокды, болса-да хайсы көчә серетсең, непис нагышлара, гадымы метжит-минаралара, өлениң үстүне салнан ядыгәрликлере, овадан ымаратлара гөзүң дүшйәр, олара сын этмән боланок. Бу дөвлет гадымы медениетли, ер йүзүнде белли дөвлет. Дүнйә белли Омар Хайям, Фирдөвси ялы мешхур шахырларың, әгирт серкерделериң гечен юрды. Эмма Юсубың пикиринде бу вагт дине ач гарны, сүйжи умытлары ды... Юсуп Мелегушы доюрды. Эмма муна халың ненең диййән ёкды.

Мәхризыба бәри-бәрде гара бермеди. Юсуп болса нәме үчиндир «Ынсан болса, онда дуйгы болмалы ахыры» дийип, яманалгылы ялы, шоңа бил баглап гарашып отыр...

Бу онуң өтлем-өтлем отагларда гыссанып, өл сачларыны ширмайы дарак билен дарап, дырнакларыны хыналап, гара гашларыны, жайтарып дуран йити кирпиклерини сүрмеләп гүйменйәниндеп, онуң эййәм хүнжи дишлерини арассалап, садап ялы ялдырaданындан, еди дүрли зерли, шовурдавук чадралары гейип, онуң айнаның өңүнден пырланып гөрүнйәнинден, өзүне шейдип той лыбасында гөрүнжек болянындан хабары ёкды. Шейлеликде, докуң ачдан хабары болманды. Ол гүммерчекләп дуран гевсүниң үстүни гымылдаса титрешип дуран алтын япрак, күмүш гоза, гызыл дүвмеден долдурыпды. Гошарына билезик, гөз-гашларының ёкарсына шабрап дуран алтын шелпелер, бойнуна күмүш букав билен он бармагына-да алмаз, гөвхер гашлы йүзүклерини өтүрип, ене айнаның өңүне барды. Ахыр ол шагырдап, ховлының ортасына чыкды. Ат гециргән хокранды. Бу вагт сабырдан чыкып: «Ери, инди мен нәмә гарашярын? Гапыларыны чым-пытрак эдип, дүлдүлиме чыкайын-да эңейин...» дийип отуран Юсуп-да бирден сычрап еринден турды. Мәхризыба ал-яшыл йүпек парчаларың ичинде гөрүнди, ловурдап янян безеглериң арасында учуп йөне кебелек ялы болды. Ол бу вагт өзүне асмандан инен перишдемикә дийдирйәрди. Мәхризыба ховлының гырасы билен атдан сова гечип, дервезә барды, габсаны чекип гөрди. Муртаза оны бурма ачары билен ыкжам гулплап гидипдир. Ол геленде-де, оны иле азарсыз өзи ачярды, Мәхризыбаны бу затларың якынына-да гетиренокды. Ине бу вагт яңкы гапа ылгап баран Мәхризыба дервезәниң өңүндәки әгирт демир илгенчеги зордан гөтерип, кеселигине илдирди. Шол ачылмаса, инди дервезәниң ачар билен хем ачылмажагы дүшнүклиди.

Ол сансыз безегиң ичинде гара дере батды, ылгап гелип, пенжиреден ышыклады. Юсубы гөрүп, еңсәк чекилди, йүпек чадрасыны башына чекди, сөз гатмага хетди чатмады. Ылгап өе

гирди-де, чадра, бүренҗек, букав, билезик ялы аграм салян затлары сыпырышдырып, диңе юка йүпек гейимлерде үлңүлдәп гелди. Инче демир гөзенекли пенҗиреден гарап, гөйә бир зада гыссаняп ялы, бирнеме утанҗыраса-да, йүреги бире баглады.

— То торкаман[1] эст.

— Бэли, торкаман эст[2].

— Эхэ, душман эст?

— Хич нист!

— Ман дигар хич чаза надарам, бегүим. Чегүне сен?[3] Түрки дилини билйәрмиң? —дийип сорады.

Юсубың лапы кеҗигйәрди. Болса-да:

— Хубес. Бели... билирем, сиз-де билирсиз? — дийип сорады.

— Элбетки билирем..., А нанам (эҗем) бес түрки олмыш ки.

Юсуп гөзүни сүзйәрди. Мәхризыба дережә хас дыкылып гелди:

— Гөзел оглан сен... лаф эҗап сен...

— Нә гиҗе ятмамыш сен? Истирсен юхлада мен гидим...

— Сиз баша дүшүрсиз?

— Нәди? Элбетки...

— Гулох гой: мен чохдан аҗам. Сизде нан, чөрех, хей бир еймәге зат олмаз?

Мәхризыба атылан ок ялы йитирим болды. Межимәни дуршуна алып гелди. Онуң үсти болса агшамкы лүле-кебапдыр чишлик, пити ялы иймитден долуды. Мәхрызыба ене ылгап ызына гитди. Өйден эл дегмедик тәзе ачарың өзүнде галан тайыны гетирип, бу гапыны ачды. Ач Юсуп гөзүне урлан ялы ийди. Мәхризыба гыралары тавус елекли елпевач билен онуң йүзүни елпәп нахарлады.

Гарны доян Юсуп деррев совал бермәге башлады хем шу ерден тиз сыпмагың аладасында болды.

— Ол гоҗа сенин атаңды я бабаңды?

Мәхризыба илки бир җак-җак эдип гүлди, соңра чым-гызыл болды. Ягдайына намыс этди. «Нәден сорырсиз, эфендим? Ол мениң әримди...»

— Әримди?

Юсуп ынанман йылгырды.

— Бели, әримди.

— Сиз ниче яшыңызда?

— Йигрими икие гитмишем?

— Онуң яшы ничеди?

— Ол менден үч мертебе улуды.

— Диймек, ол алтмыш алтыда?!

— Дүзди. Бес, мен онуң биринҗи арвади дейилем, алтынҗы

[1] То торкаман эст? — Сен түркменми?
[2] Бэли, торкаман эст — Хава, түркмендирин.
[3] Ман дигар хич чаза надарам, бегүим. Чегүне сен — Мениң башга айтжак-дийжек задым ёк. Сен нireден?

арвадыям. Эмма ол инди мени гөзден, дилден узакда ялңыз сахлайыр. Мен бу ховлуда нә истирсем азадам — дийип, өз кысматындан гаты хошал ялы гүлүп, товсуп турды-да, Юсубың элинден чекип, өе тарап алып гитди. Ёлундакы аяк астында ятан элеги алып дивардан асды. Юсубы гоймаи өйлерине дыкды. Элинден чекип, отагдан отага гездирди. Ичердәки күмүш, гызыл, мис, мержен, бүрүнч гап-гачлары, өзи үчин алныл, өмүр уланылман ятан шай-сеплери, дүрли безеглери гөркезди, бай яшайышлары билен өвүнди. «Арман, да харапды, нешебазды, парахорды, ынсанлыхдан чыхмыш... Әр дейилди, гуры санды» дийди хем Юсубы басалап, теллек, донуны сыпырды. Шундан соң оны огшап, ызындан хем аглап башлады. «Горхма, ахшагәдер бурая хич ынсан гелмез, хатырҗем бол» дийди.
Сокра онуң голтугына башыны сокуп чарпая йыкды. Гөзлёриниң яшыны гәркезмеҗек болуп, онуң гуҗагында хер яна товланды хем оны тайлы гезек басалап гыҗыклады, огшады.

Юсуп болса бу вагт өзүни эдил отлы көрүге сокулан ялы дуйярды. Онуң үчин хер минут гымматлыды... Ахыр өз гурсагыны яссанып әнрейән яш гызың ал яңагындан монжук ялы дамян гезяшлары гөрүп, оңа дөзмән, эңеҗигини эли билен ёкары галдырды.

— Бу җайыңыз лаглы-гөвхерден, гызыл-күмүшден, йүпек лыбасдан долы. Гургун өйүң бар, әриң бар. Өзүң хем бу өйде ша болсаң, арманың нәди? — дийди.

Мәхризыба Юсубың бу сөзлерине эдил җигирдек болуп говрулды, янды, өртенди. Еринден туруп, ол затлары ерли-ерден чар тарапа зыңышдырып башлады.

— Мен бу ичи гызылдан суваглы зынданда ша дейилем...

— Геда сен?

— Бәли, ман фагшаям[1]... Бу әв дейил, кемчинханады...

Мәхризыба еринден туруп, йүзүне дөкүлен тар-тар сачларыны бир яна совды, эдил аглап ярылайҗак болды. Ол Юсубың «эйсем ким?» диен сораг билен гарашяныны дуйды-да, ене онуң дөшүне йыкылды. Гахар билен:

— Ман тенфурш[2] —дийди. Ол мундан соң эсли хоркулдап ятды, ахыр башыны галдырды.

— Муртаза бу өе кишилери гетирир, пул йыгыр, оны соңра хоҗайынлара берер — дийди.

Ики чекгесинде гатан яшлары сүпүрип еринден турды. Юсубың хем элинден тутуп, чарпаядан ере дүшүрди. Соңра сүйрәп, ахыркы отага элтди. Ол отагың диварлары ак мермерден өрүлипди, депесинден сув шабрап дурды. Ол хаммамды. Дессине сува ювнуп чыкдылар.

Мәхризыба басым Юсуба дуйдурыш этди.

---

[1] Фагыша — күнти.
[2] Тенфурш — тенини сатян.

— Сен түркмен сен. Торкманда бу Муртазаның, хамма гожаларың ахмыры, касты варды. Билирсен нәден?

Юсуп эййәм дүйрүкди.

— Адам гелип галмасын, йөр, бу ерден чыкалы, мени туссаг эт-де, пенжиреден гүррүң бер — дийди.

Мәхризыба оны макул билди. Юсуп барып, өз туссаг эдилен тамының гапысыны япанындан, бу-да акжа топуклары гөрүнүп дуран аягына гызыл бегресден эдилен жүйкбурун көвшүни гейип, инди дүнйәден йыгрыгян ялыды. Төверегине гаранжаклап, ювашжадан басып барды. Дик дуран еринден пенжирә тирсегини дирәп, адажыкдан шейле гүррүң берди:

— Бир вагтлар, хениз биз дагы дөремәнкәк, түркменлер Жапаргулы диен хан билен уршупмышлар. Шонда түркменлер онуң лешгерлерини дыр-пытрак эдипмишлер. Вагт гелйәр, хәлки Жапаргулы хан ана хол ердәки Бужнүрде хан эдилйәр. Ол Ахмет шаның саг голы болупмыш. Текелериң ол нә хажатына герек боланыны мен нә билермишим, эмма ики йүз атлы болуп, онуң хан гөтериленини гутламага гелипмишлер. Көне душман дост, гара кече ак бolaрмы, өңден ахмырлы Жапаргулы хан ол гутлага геленлериң барыны гырып, «Эйраның топрагындан маслыкларыңызы йыгнаң» дийипмиш... Ана, шол гүндүр-де, шу гүндүр... текелер гаты намысжаң тайпамыш. Эйраның обаларына аламанчылыга гелип, бирсыхлы или талап гиденмишлер.

Оларың соңкы гезек геленлерин-ә менем билйән, он-он бир яшларымда ойнап йөрен чагадым. Олар хакыт бизиң обамыза-да чозуп, эли гыз бәбекли мениң халамы-да[1] әри билен атың өңүне салып гитдилер. Шондан бәри онлап йыл гечсе-де, шонда яраты болуп галан Керим хан, бир-де ине бу Муртаза шейхиң түркмен гөрсе, ичи янып дурандыр. Эртир ирден гитжек боланда, сен барада: «Ол бендәни нәтжек хорлап?» дийсем: «Атыны хана пешгеш берип, өзүни-де талабан этжек» дийди. Мен: «Шейт-шейт, шол болса, башга гонах хем зерур олмаз» дийсем, ол маңа гөзүни алардып, ичерик салды-да «Торкманы мурт кердем»[2] дийип чыкып гитди. Гелсе, пәли гowы дәлдир...

Ине шол ат өңүне салнып гидилен дайзамы ёлда чагасы билен гырнак эдип сатярлар, әрини-де ким билйәр, гул эдип, есир экидйәрлер. Мениң эжем-де ондан соң тиз өлди. Тиръеки какамың элинде еке галдым. Онуң ысытмасы барды. Гыздыран вагты тебиплере ылгап, ичеримиздәки иң говы затлары берип, мен «Атамы бир гутарың» дийип аглардым. Эмма оңа мама чыкып, ики гарагы хем гапылды. Оны идекләп гедай гездим. Тиръек чекенде, дүдесини тутуп берердим. Оңа тиръек пулы газанмак үчин хем өзүмизе азык гөзлегинде ичерини дагытдым.

Өң Муртаза-да атамың бир мүштерисиди. Соңра икиси хакыт

---

[1] Хала — эжесиниң аял доганы.
[2] Мурт кердем — келлесини кесжек.

үлпет болды. Атам мениң дызымы яссанып нешелəрди, соң ерини муңа берерди. Муртаза-да ондан соң мунуң гарагының гапыланындан пейдаланып, маңа гөзүни гыпды, «Гозганма!» диерди. Деррев дызымың үстүнден басып, башыны гоярды. Билмедим нəжын урды. Бир гүн базара барып, одук-будук сатып, атама сүйҗүҗик, кишмишҗик алып өе гелсем, ол өңүмде өли ятыр. Керим дайым-да ёкды, ол гойнуның үстүне гидипди. Хоссар чыкан шу болды. Атамы җайлап, ашыны-сувуны өзи совды. Мени өйүне алып гайдып, əхли аялларыны ховлудан чыкарып ковды. Он бир яшлы гыздым. Мени аял эдинди. Муңа дайым гахар этсе-де, үстүне гелип сөз диймеди. Шол башы бейик хаятлы өтлем-өтлем җайлара гетирилип ташланышым. Инди бүтин өмрүм шу ил аягы секдирилмейəн ограшханада өтмелимикə? Багт ниредекə?— дийди.

Мəхризыба аглап башлады.

— Багт хол гайракы Сумбарың аңрысындакы хөкүмети шурада! — диййп, Юсуп оңа сөз гатды, сесини гойдурмак билен болды.

— Ханы дайзаң хакында айдып башлапдың ахыры, шоны айтсана — дийди хем пенҗиреден элини узадып, өз эляглыгы билен Мəхризыбаның гөзяшларыны сырды.

Бирден дервезеден согдурылып айдылян айдым эшидилди. Ондан бири җыклап гыгырян ялыды.

Дулдан асыпдыр элегин,
Хакдан мырадың дилегин,
Гайтарманың ак билегин
Яссанып ята билмедим.

Юсуп илки тисгинди, соңра йылгырды, себəби айдымчының бу ховлының дашында гаравуллап йөрен Нуры келдигини билди. Хəки айдым ене бирхаюкдан гайталанды. Гөйə ол дивардан асылан элеги хем йүзи пердели Мəхризыбаны гөрүп дуран ялыды.

Гөтер пердəни йүзүңден,
Көңлүң гечмесин өзүңден,
Айланам гара гөзүңден,
Кейиҗегим түркмен гызы[1]

Юсуп билен Мəхризыбаның бу вагт гүлки ятларына дүшмесе-де, Нуры келиң гөйə оларың элеклерини гөрүп, хем Мəхризыбаның «Мениң ненəм түрк олмуш...» диенини эшиден ялы, «Кейиҗегим түркмен гызы» диймегине йырш-йырш эдишип йылгырышды. Ондан соң сес кесилди. Юсуп ене-де Мəхризыбаның гүррүң этмегини сорады. Ол деррев гөзяшыны чалып башлады.

[1] Халмырат Сəхетмырадовың гошгусындан (авторың беллиги).

— Дайзам деря уруп бэрсине гечйэр. Эмма гызы деря гачып өлдүми я бэрик гечип халас олдумы, энеси хенизе ченли ондан дерек билмэн аглап отыр. Онуң-да гөзлери гапылып баряр.

Бу сөзлери эшиден Юсуп еринден турды. Ховлукмачлык билен

— Дур, дур! — дийди. — Сениң дайзаң ады нэмеди? — дийип, ол айнаның өңүне барды.

— Зөхре ханумды.

Юсуп өр-гөкден гелди.

— Сен хей дурубер. Болды. Ери, мен шол чаганы тапып гелэйсем?

— Өрэн улы сылаг эдерлер...

Юсуп хас хем догумланды.

— Йөр, онда мени бошат. Биле гидип, өйлерини гөркез!

— Дес, хош. Сындыр дервезэни, ач!

Мэхризыба бегенҗинден учайсам дийййэрди. Ол Юсубың бендиликде отуран тамының гапысына барды, тутаваҗына япышды, эдил шол вагт хем дашкы дервезе шакырдады. Бу тисгиниң, өйден тарапа гачды. Юсуп болса ювашҗадан «Вах, яндым-а!..» дийди.

Дашардан гелен эдил от алан ялы гапыны какып алып барярды. Нуры кел-де бу затлара дашдан сын эдип кеерҗеклэп дураимыш. Аңырдан гелениң сеси Мелегушдан горканда, түпеңини ере зыңып, өзүни сува уран пөвхе сербазыңка меңзейэрди. Ол гапыны элиндэки ачар билен ачып билмедик болмага чемели. «Мэхризыба, инҗе бия» дийип зовладып гыгырды. Онуң эдил ягырнишлигине от дүшен ялыды. Хашлаярды.

— Ман вакт надарам...[1] — дийип, ене надаралык барыны эдйэрди. Ене-де «Инҗе бия! Ма килт!» дийип фарсчалап гыгырды.

Мэхризыба онуң өз эри дэлдигини биленден соң, бегенди хем онуң «Ачар-килди ал» диен сөзлерине бегенҗине эдил гечиниң овлагы ялы товсаклап барды.

— Ман Гулам фаррах, ма ачар! — дийип, оны дервезэниң депесинден зыңды.

— Баша нэ фелэгет дүшди? — дийип, Мэхризыба гыгырандан, Гулам феррах хаслап дервезэниң ярчыгындан гыссаглы гүррүң берип башлады:

— Хэкимиет канунларыны горап: эз тарап назарат датстан Мүфтизада хазрата Муртаза шейх бигүнэ адамлары түссаг эдип йөр» дийип яманлапдыр. Сениң эриңи Бүҗнүрт шэхерине чагырдыпдыр. Ол маңа ачары берди-де, «Элтип, Мэхризыба бер, шол бендиханада отураны деррев аты билен ховлудан чыкарып ковсун, барлагчы барҗакмыш» дийди.

Мэхризыба бегенҗине:

---

[1] Мэн вакт недарэм — мениң вагтым ёк.

— Аллаха берекет! Гулам фаррах, дес хош агасы — дийди. Соңра ачары алып барып, Юсубың бойнуна товусды, оңа:

— Гулха афтаб дуст, магшуга афтап магшук[1] — дийди. Соңра бегенҗине оңа ачары гөркезди. Гушагындан чекип, өе дартып башлады. Онуң ак телпегини башындан какып алды.

— Сен азат! — дийди. Ене ачары гөркезди. Кимиң нәме үчин гетирип гиденини айтды, дүшүндирди. Онянча ене дервезәниң аңрысында адам бардыгы дуюлды. Мәхризыба горкуп тисгинди, Юсуп оңа:

— Инди горкма, мен барайын — дийди.

Юсубы гөрен Мелегуш хокранды. Юсуп онуң ялындан бир сыпады-да, душундан гечди. Барып дервезеден җыклады. Дашардан:

— Юсуп җан — диен сес гелди.

Онуң Нуры келиң сесидиги беллиди.

— Юсуп җан, ишлер ненең, хей, бошар ялы дәлми?

— Дүзелйәр, бошаян!

— Онда нәме ховлугаңок? Яңы пөвхе ачар гетирип зыңан ялыды-ла?

— Хава, Нуры җан, бошадым. Патмаҗык хем Зөхре дайзаның гызы болуп чыкды. Гидйәрис. Йөне сен ет! Шүкүрбеге «Шайыңызы тутуп отуруң» дий-де, деррев бир эшек я ат диләп ал, эгленмән, Патманы сыртыңа алып гел, биз ине атлы басым әңүнден чыкарыс. Шоны говшуруп билсек, бу юртдан аңсат чыкып билҗек.

— Боля, мен гитдим велин, ол акҗа кейигиң янында сениң дүшегиң юмшаймасын. Онам алып чык, экиделин — дийди. Шол халатда бирден Юсубың гапдалындан оңа дүшүнен Мәхризыбаның «Ман вада гофтан терк ки» диен сеси чыкды. Юсуп дүшүнмән аңк-таңк болды.

Нуры дашардан җыклап:

— Юсуп җан, эшидйәрмиң? Онуң нәме диенини менден сора — дийди. Ол «Әкитсеңиз, шу юрды терк эдейин» диййәр. Мен гитдим. Оны галдырмагын, Мелегушуң сыртына басгын. Сумбардан ашансоң, өзүм эе чыкарын...

Юсуп бир йылгырды. Нуры кел ондан соң йитирим болды.

Мәхризыба Юсубың гуҗагына долуп:

— О нә дийрди, баша дүшмедим — дийди.

Юсуп дүшүндирди.

Мәхризыба ики элинем ёкарык гөтерип:

— Аллахы әкбер, бысымылла рахман рахым! Әй алла, кысмат баша! То дар ийн кәр казы... Мән тагдыр бахт нист![2] — дийип зейренди.

---

[1] Гулха ахтаб дуст, магшугә афтап магшуг — гүллер гүнеше дост, магшуга ойнаш ашык.

[2] Мән тагдыр бахт нист — Мениң багтым пес экени.

— Мен нәме үчин, ким үчин дөрәндирин?! — диййип, бирден хем гөзүни яшлады. Соң кем-кем сесини гойды-да, догумлы херекетленип, басганчакдан ёкарык чыкды. Дүвме-дүвме яш лекүп дуршуна Юсуба хырарлын бир серетди, ичерик гирип гитди. Хысырдап гейим-гежимлерини шкафдан чыкарыпдырып, ол шайыны тутмага дурды. Юсуп гапыда дуран ериңден:

— Бу бичәрәниң өз хасраты өзүне етик — диййип ичини геплетди. — Мен оглума ховлугян, Патма бичәрәни энесине табшырасым гелйәр. Бу олардан бихабар, эвенок. Мен болсам инди мунсуз хич яңа бутнап хем билжек дәл. Бу-да бир ынсан зурьяды... Йөне нәхили-де болса, оглум билен Патма мырадына етжек, багта гарашяр, элбетде, бу-да бириниң эзизидир... Адам чагасы ахыры... йөне дүнйә гелип, мыдам гаңдалында эпленип ятан чал айыдан башга зады гөрмәндир. «Мен ким үчин дүнйә индим? Нәме үчин өнүпдирин?» диййип, ол йөне ерден өзүне сораг беренок. Догрудан хем, муңа нәме гарашяр? Ол инди өмрүни шу ховлының ичинде дызыны дөве яссандырып отурмалымы? Хава, шондан башга зат гөз өңүне геленок.

Юсуп бу вагт өрән ховлугса-да, оңа сабырсыз гарашып дурмакдан башга алажы ёкды.

Юсуп бу ердәки пуч өмүрлери гөрүп, Магтымгулының сөзлерини ятлады:

«Налажы гарап дурандан,
Намарда боюн бурандан,
Хасратлы өмүр сүренден,
Ятсаң егдир гөр биләни»

Шол вагт бирден аглай-аглай йүреги гиңән Мәхризыба гапыдан бәрик гарап, Юсуба «инже бия» диййип ичерик чагырды. Юсуп ичерик гиренинден, йүзүнден сыпап: «То магшугы бимар, ман тагдыры харап, багты нист, бичәре мен. Сен дашарда нәме окадың?» дийди.

— Мен Магтымгулының диваныны окадым.

Мәхризыба: «Ол нәме диййәр?» дийди.

—Етими гөреңде, гүлер йүз бергил,
Голдан гелсе, оңа тагам-дуз бергил,
Гамгыны гөренде, ягшы сөз бергил.
Энтәни голдара хемаят ягшы» диййәр —

диййип, онуң маңлайындан өпди. Соңра: — Йөр дайзаңлара! Бири гелип галмасын. Олар гелип, белки, дашарда бизе гарашяндырлар. Хич ким танамаз ялы, башыңа гара чадраңы бүрен! — дийди.

— Онсуз арвада көчә чыхмах болмаз... сер кердем — дийди.

Юсуп дервезәни ачып, Мелегушы чыкарды.

Мәхризыба бурма ачары билен дашындан гулплады. Мелегушуң үстүнде гайшып отуран ак телпек, гырмызы донлы гоч йигиде голуны узатды. Юсуп онуң акжа билегинден чекип, сыр-

тына мүндүрди. Ат ёла дүшди. Бу вагт аңырдан агасына кебап биширмәге гелен Әшезоввар оларың сыртлашып барянларыны гөрүп, ики дызына шарпыклап гыгырмага башлады.

Шаёла дүшен Мелегуш сүйнүп уграды, эййәм аңырдан гелип, ёлуң айырдында өзүне гарашян Нуры келиң ызындан серетди. Олар салымыны бермән гөзден гайып болдулар.

23-нжи Б А П

ЗҮРЯДЫНДАН ҖЫДА ДҮШЕНИҢКИДЕ

Юсубың Мелегушы оны өң аяк басмадык нәбелет ёлундан алып баряр. Юсубың сыртында башы гара чадралы Мәхризыба отыр. Ол ювашҗадан пышырдап, Юсубың эгнине какяр, ак билегини гойяр, хыналы бармакларыны өңе узадяр, ёл салгы берйәр.

Бу вагт төверек чолады. Патмаҗыгы сыртына алып гелйән Нуры келиң ябысы эдил нйме дүшен ялы емпәп гелйәрди, эсли ыза галыпды, олардан ара ачыкды, төверегине аңкарҗаклап әвмән йөрейәрди.

Ёлда гатнав артды, ёлагчы көпелди. Мәхризыба гара чадраның ашагында букулды. Шөхле салып дуран нурана йүзүни булут бүрән ялы болды. Мәрекәниң йүзи базара бакан болмага чемели. Алңасап барян атлы, эшекли, арабалы адамлар ёлы чаңыдып барярдылар, гоша ябылы пайтунлар, талабан дурмага лоңкулдашып барян аяклары саргылы пукаралар, эгинлери паланлы йүк гөтерип барян хаммаллар, хеммеси алабасгыды, дер сачып өз угурларына хайдашып барярды.

Гитдигиңче ёлуң ики якасында гырмылды гүйчленди. Кимиси өз мүлкүнде гоша өкүз гошуп ер сүрүп йөр, кимиси эшек, ат билен сүрен ерине тохум сепйәр. Кәси болса алаңларың үстүнде аякларыны саллашып отуран ерлеринден ишлешип йөрен талабанларына азмлы сөзлер айдярлар. Олар эллери тесбили, башлары ширазы телпекли ер эелери — арбапларды.

Ёл ики яна айрылды, көп мәхеллели чатрык дашлашып гитди, ёлагчы азалды, бу ёлда ене-де төверек чоларды булар парахат гидип отырдылар. Нәме үчиндир, Мәхризыба өз ичиниң мүң гайгы-хыялы билен Патмаҗыгың бейлеки атлының сыртындадыгыны билсе-де, ол барада булара сораг-совал бермеди.

Сагат салым йөрәнлеринден соң, гиден күрен обаның үстүнден бардылар.

Хас якынлашыберенлеринде, Мәхризыба Юсуба:

— Атыңы шол гапысы улы эйванлы тама сүр! — дийди хемде шол җайың өз дайысы Керим ханың өйүдигини дүшүндирди. Онуң гапдалында егшерип отуран көнеҗе хүтдүҗегиң болса

Патмажыгың әжеси Зөхре ханумың җайыдыгыны айдып берди.

Юсуп онуң айданларына дүшүненсоң, атың җылавыны шол яна буруп, ызына гаңрылды, мытдылдап ыздан гелйән Нуры келе басымрак дийип эл салгады. Соңра Юсуп ол ере баранларында, Мәхризыбаның диңе дайзасы Зөхре ханумы гөркезип, гүррүңе гатышмазлыгыны сорады. Мәхризыбаның түркменлерден ахмырлы Керим дайысы билен хем Юсуп еке өзүниң геплешжекдигини дуйдурып гойды.

Якын барып, булар ёлдан совулдылар. Гиң эйванда башының ашагына гатбар-гатбар елек яссыклары мүндерләп бири ятырды. Ол ашагы халы дүшекли эпей гара муртлы хырсыз адамды. Бәрден барян атларың аяк дүкүрдисине аграс ериндеп галды. Гөрсе, ики атлы тиркешип гелйәр. Бу оларың өз өйүнден тарапы догрулап угранларыны хем оларың габа телпек түркменлердиклерини аныкланындан соң, гапдалында ятан еңсуз пычагы гысымланыны дуйман галды. Эндамы гызып гитди. Олара назарыны дурлап серетди.

Ол башы ак шемпа телпекли, эгни гырмызы донлы, бу желегайларда гөрүлмедик овадан атыны әвмән еке-еке басдырып гелйәни гөренден: «Гелйәнлер гадырлы бай адамлар» дийип эйвандан ере дүшди. Өңлеринден чыкды. Керим хан барып, ерли адамлар дәлдигини деррев билди. Эмма өнден гүлес-ялас эдип гелйән Юсупда хич хили гахар-газап, хайбат-хырсызлык гөрмәнсоң, ол говшады. Болса-да, онуң соңкы хыялыны ким билйәр...

Юсуп гапа гелип, атың башыны чекди. Атдан дүшмән, Керим хана «Эссалавмалейким!» дийип, түркменчеләп салам берди. Юсубың атдан дүшмән гайшарып отуран еринден салам бершини Керим хан халамады, ювашҗадан алейким дийди-де, гайра басды. Бирденем ызына дөнүп, атдан дүшүң диймегиң ерине:

— Хе, нә хабар? — дийди.

Керим хан Юсубың сыртында чадра бүренип отураны хениз тананокды, асла оңа хениз назар хем этмәнди.

Юсуп Керим ханың дамарларының дартгынлыдыгыны сызды. Мәхризыбаның: «Бир вагткы теке таланчыларының этмишлерини хениз хем гаррыларымыз ятдан чыкараноклар» диййәнини ятлады. Болса-да атдан дүшди, гоша голуны узадып, яшулы билен гадырлы гөрүшди, соңра түркүчеләп, яшулының «Хе, нә хабарды?» диенине җогап үчин:

— Хабарым бейле. Мен Эйранда галмыш оглумы өз юрдума апармага гелмишем — дийди.

Эййәм Керим ханың гахары гелди.

— Эмма, эмма, нәме? Бурадан апардыхларыңызы гетирмишсиз?

Ол бу сөзлери газап билен диенде муртлары сандырады. Гысымлап дуран пычагыны ялаңачламак үчин бейлеки элине алды. «Сиз яманлыга ягшылык истирсиз» дийип гойберди...

Юсуп гысылман, Мәхризыба тарап середин, барып, оны атдан дүшүрди. Гөйә өң өзүне айдылмадык ялы ондан:

— Зөхре ханум хардады? — дийип сорады. Хәлиден атдан дүшмән отуран Нуры кел-де деррев ябысындан сырылып дүшди. Патмаҗыгы-да голтугындан гөтерип ерде гойды.

Мәхризыба янашык тамың гапысындан барды. Ичерде бир гөзи шикесли аял ик эгирип отырды. Мәхризыба оны Юсуба гөркезип:

— Ана, шоды! — дийди.

Бу вагт еке Патманы дәл, огланлыгыны шу ерде гечирип, шу хатардан чыкып гиден башы чадралы Мәхризыбаны-да танаян йокды.

Юсуп ашак эглип, Патмаҗыгың яңаҗыгындан огшады-да, онуң гулагына бир затлар пышырдады. Соңра:

— Бар, бичәрәм, ана эҗең! Менден бир разы бол! — дийди.

Патмаҗыга бу затлар оюн я ялан ялыды. Ол илки бир йырш эдип, Юсубың йүзүне серетди. Соңра ачык дуран гапыдан гирип барып, отуран аялың голтугына чөкди, онуң якасына япышды, «нене?» дийди.

Бу вагт гапа гелип, ичердәки вака аңкарып дуран Керим хан аялы, әхли чагалары билен топланышып өе гирди. Гөзи оңат зат сайгармаян Зөхре ханум: «Бу кимди?» дийип, Патманың эндам-җаныны сыпашдырып, барлап башлады.

Мәхризыба:

— Халам, ол сениң өз гызың, Фатимады — дийип, яңландырып айтды. Дик дуранлар өр-гөкден гелип, ичлерини чекишдилер. Олар хениз өзлерини дүрсемәнкәлер, Зөхре ханум Патманың чекгесиндәки халыны сыпады, оны ысгады-ысгады-да «Фатима җан! Балам?» дийип багырды.

«Бели, бели ненем, ол сениң гызын Фатима» дийип, Мәхризыба өңкүсинден хем бетер гыгырды.

Зөхре ханум гызыны багрына басып, диң аркан гайтды.

Керим хан хайран галмакдан өзүни дүрсәп якын гелди. Юсубы гуҗаклады. «Гардаш олдук» дийди, соңра Мәхризыба середип, оны-да зордан танады. Деррев булары өз гапысына алып гитди. «Хош гелдиңиз, гадырлы гонахлар, худадан гайтсын, йөрүң мениң әвүме, бу гүн сөхбет эдах, а сабах той-томаша, ондан өтри сиз, ушахлар, гидиң, барың хамма кентлилере-обадашлара хабар эдиң. Сабах той! Эрте улы той, хабар эдиң, гелсинлер!»

Юсуп нәче вагт иш эдинип, өз совет юрдундан гетирип Эйранда тапышдыран энели-гызына гаты бегенди. «Максадымың бирин-ә етдим!» дийди, өз угруна самырдады. Бу пилле, аңрыда мыхмана хеззет этмек үчин буйрук, табшырык берип йөрен Керим хан оны эшидипдир.

— Икинҗи максадың нәди, дий гөрүм! — дийип сорады.

Юсуп онуң янына барып, дик дуран еринден «Бурада мениң башыма бела олан Муртаза шейхди» дийди.

Керим хан:

— Сен рахат ол, бах, мен овалдан билмемишем, Муртазаның дедесини яндырардым — диййди.

Оны аңырда эшидип дуран Мәхризыба эдил агыдан ачылан ялы төвереклерине ялтыраклады, йүзүндәки гара чадраның ини яна серпди.

Агшам ийлип-ичилен соң, Юсуп халының үстүнде пер ассына япланып ятан Керим хан билен узак вагтлап гүррүң этди. Нуры кел болса бу ортада даш чыкып, ябыларының янына барды, от берҗекди. Гөрсе, ол ерде Керим ханың оглы Хасанбек билен оларың өй талабанлары Мәммет хаш атларың өңүне от дөкүпдир-де, икиси хем Юсубың Мелегушуның бәрсинде сына сын эдишип, чоммалышып отыр. Оларың бәрден барандан хабарлары ёк, гара башларына гай гүррүң эдйәрдилер. Бай оглы Хасанбек «Дәдем-де бу ата хейранды, чох яхшы сахлажаям, үч хепде бурада олсалар, белкием, белли олар» диййәр.

Бәрден аягының бурнуна басып баран Нуры кел оны эшидип, бир хили болды, йүреги гопды, сакланып билмән сөзе гошулды, «Дәдең нәйин беллиси олур, үч хепде нәди?» диййип, түркүчеләп сорады. Олар бир хили болдулар, «Әй, хич, сөхбетдидә...» диййип гачалак этдилер. Эмма бу гүррүңден Нурының йүрегинде бир чиглик галды, оңа пынхан сыр бар ялы гөрүнди. Оларың Мелегушы гөзлери билен ийәйҗек ялы болшуп отурышларына гахары гелди. Эмма хич задың такыгына етип билмеди. Мәммет хаш билен Хасанбек бир хили огурлыкда тутулан ялы яллаклап, Нуры келиң эгнине гол гойдулар, «Гидәх, аркайын олуң, сиз бизде мыхман, атыңыза-да өзүмиз середерис, эмма хәли атлара ийм-арпа бермемишдик, белки, лазымды? — диййип сагынды.

Нуры кел бирнеме гиңәп: «Зелели ёхды... Булар чохдан арпа еймемишдилер. Бу ат якында урушдан-зензеледен гелмишди» диййди. Мәммет хаш «Чох аҗап атды, бейле гөзел ат пула тапылса, хожайын, элбетде, алардыы» диййди.

Олар тиркешип ат ятакдан өе геленлеринде, Юсуп билен өй эеси Керим хан хениз хем йүзбе-йүз гышарышып ятырды. Олар гара чайы сүзүп, тикеч гант билен гөвүнли-гөвүнсиз ичйәрдилер.

Юсуп бу агшам Керим хана Эйрана гелип, эхли гөрен хорлугыны гүррүң берди.

Ятар вагтда даш чыкылды. Нуры кел май тапып, Юсуба атларың янына барып гайданда гүмүртик гүррүң эшиденини айтды хем өзлерини үч гүн ерине үч хепделәп дагы сакламак хыялындадыкларыны эшиденини айтды. Эмма Юсуп:

— Әй, гөрмели-дә, өлдүрип атымызы алаясслары ёк-ла, сен болмаса эрте той совулансоң, Шүкүрбегиң үстүне бир гидип гелерсиң-дә, ёгсам сени ябысыны аманат берен эесиниң хем гөзләп йөрен болмагы мүмкин. Мәхризыбаның хем гожа эри Буж-

нүртден бошап гелен болса, ай бөлеги ялы акҗа гелнини ил йыкып гөзләр. Оңа уясы Әшезоввар айдар. Муны сыртына алып гайдамда, дызына шарпыклап гыгырып галды. Мен болсам атың янындан айрылмайын.

Олар буларың янларына геленлеринде, бу икисиниң гүррүңи шу ерде кесилди. Барып ятдылар.

Керим хан мыхманларына улы хормат эдйәрди.

Даң атандан, оглы Хасанбек билен талабаны Мәммет хашы ики саны җанлы гетирмәге чопанының үстүне яйлага угратды. Оглуны гыра чекип: «Өз йылкыңы-да алып гайт, дәдемиң буйругы дийип, чопана айт, берер. Эмма тиз гелиң, той мәхетдел олмасын» дийди.

Гойна гиденлер гүнорта болуп-болманка гайдып гелдилер. Аламанчылыкда әкидилен гызың энесине говшандыгына Зөхре ханумың доганы Керимхан улы той этди. Ол тоя Эйран түркменлеринден Юсубың Гаррыгаладакы энеден доглан Чендир обасындан геленлери хем болды. Булар билен өрән мәхрибанчылыклы гүррүң эдишдилер, таңшып, дегшип гечирдилер. Гиҗе бир махала етенде, той, дабара совулды.

Үчүнҗи гүнүң ир эртири Юсуп, Нуры кел хем өй эеси Керим хан атятага тарап чыкды. Гөрселер, ол ерде ене бай оглы Хасанбек билен Мәммет хаш ябыларың янында олара бөлек-бүчек от ташлап, шол ерде җоңкарышып отыр. Эелери болса узакдан гарашып дурдулар.

Шо халатда бирден Мелегуш байың ябысына гарап кишңеди. Олар бир хили бегенишип ерлеринден турдулар. Юсуп болса Нуры келе чалаҗадан: «О нәме байталмыка?» дийди. Нуры кел: «ким билйәр» дийип пышырдады. Соңра «Мелегушы бейлерәге чекип даңаяйын-ла» дийип аңрык гитди.

Буларың херекетлерине оларың йүзлери алнан ялы болды. Керим хан: «Айбы ёхды, аркайын олуң» дийип, мыхманларыны өе алып гайтды. Гапа етенлеринде, Юсуп өз Мелегушуны аңырда беркидип якын гелен Нуры келе бир серетди-де, өй эесиниң алкымына дыкылып барды. Ол илки бир яйданан ялы эдип сакланды. Соңра:

— Агам, сиз бизе көп хеззет-хормат этдиңиз. Биз өрән миннетдар. Керим ага, инди бесдир. Бизде «Мыхманыңкы үч гүн» диййәрлер — дийди.

Онянча Нуры кел: «Үч гүнден соң гөчгүн диййәрлер» дийип гүлди.

Өй эеси Керим хан хем муңа дүшүнди. Эллерини ёкары галдырып «Ёх, ёх!» дийди. Бизде мыхманлы өйүң хер гүнүни үч кере гөтериллер, ол докуз олар, онунҗы гүни сәхер билен бу ерден гидерәх, оввалы билен Муртаза шейхиң дәдесини яндырып, соңра сизи ёласалаҗаям — дийди.

Юсуп билен Нуры кел «бай-бов» дийишдилер.

Керим хан:

— Бизде «Мыхман ей эесиниң гулы» диен бир месел бар. Н[illegible] вагт ругсат дийдим, гутарды — дийип, булары гужаклап, а[illegible] гөвүн билен өе гетирди.

— Онда, Керим ага мениң ёлдашым гидип, бизиңкилери бир гөрүп гелсин — дийди.

Нуры кел хем: «Хава, гидип гелейин, олар чохдан Хыдыр-жада гарашяндырлар» дийди.

Керим хан бегенип: — Ине бу пикир дүзди, акылды, гой гидип гелсин—дийди.

Онянча Нуры келем:

— Юсуп жан, Мелегуш билен гидип гелаейинми? — дийди.

Юсуп оңа: «Онуң билен гидип, бир бела галайма» диенден, Керим хан деррев дүшүнди. «Бели-бели, дүзди, ёх» дийди. — Дел юртда этияч герекди. Бири башына иш салмасын. Буралларда бейле ат ёхды—дийди.

Юсуп деррев оңа «Өңкүже аманадың хем эеси гарашяндыр. Өз ябың билен гит-де, агшам гел. Ягдайлары билели — дийди. Юсуп соңра Керим ханың йүзүне серетди-де.

— Багышлаң, мен-да овкат иенден соңра, бу достумы ёла салайын — дийди.

— Дүзди, хейр, ийиң, соңра ёла салың — дийип, хеммеси жайың эйваньына гелип яйрап отурды. Нахардан соң Нуры кел ябысына мүнди. Мәхризыба-да бейле янда эдил депәниң үстүнде башы байдаклы ялы дикилип дурды. Чете чыкансоңлар, Нуры кел ябының үстүнден ашак эглип пышырдады: «Юсуп, жан, мен шол гүнден бәри улы пикире батып, аңрысына етип билемок. Булар бизиң келләмизи кесип деря атаймасынлар».

— Нәме үчин бейле пикир эдйәрсиң? — дийип, Юсуп әвмән сорады.

Нуры кел:

— Юсуп жан, пикир этмез ялы дәл, байың хызматчысы билен оглы Хасанбек хачан гөрсең, Мелегуша гөз дикишип пышырдашып отыр. Булары ине гөрйәрмиң, ене бир хепде эглежек болярлар. Бизе нәме аслышяркалар? Бизден олара нәме герекка? — дийди.

— Нуры жан баша геленини гөз гөрер, ханы дов-дова дүшмеде, нәме оюнлары болса гөрели, ат янымда, ханы хопугма-да гит. Бизе бир зат болайса, ызымызда иле якасыны танадан дайымыз бардыр. Булар оны хан гөтермәге шу ере чагырып йөрлер ахыры... Сен нәме бейле алжыраңңылыга дүшйәң, гелерсиң.

Нуры кел бу сөзден соң бир йылгырды-да, атына гамчы урды. ёла дүшди.

Эртир ирден Керим ханлардан чыкып гиден Нуры кел гаранкы дүшенсоң, Шүкүрбегиңкиден гайдып гелди. Ягдайы сорайлара:

— Хемме гүлала-гүллүк. Йөне Шүкүрбег бирнеме битап ятан экени — дийди.

Юсуп хопукды. Ховлукды, Керим ханың йүзүне диканлап серетди. Бир затлары дийҗек болды, ене-де ол байың эййәм дүшүнип, ичиңи якайын диен ялы, өзүңе гарап йылгырып отурышына баслыгды. «Бизден сизе нәме герек?» диеси гелди. Ене-де өй эесиниң узын гүнләп өз дашында пырланып йөренине гөрә зат дийип билмеди. Онуң оңа хич сөз диймәге дили бармады. Бу ягдайлара говы дүшүнен Нуры кел хем йүзүнден гар ягян Юсуба середип, онуң дил ярман, хемме гахарыны ичине салып сакланыны говы гөрди.

— Ики саны чагалы өйи эклейән хем сыркавлап яныны ере берен болса, ол өйде нәхили гүлала-гүллүк боляр? Шу аслында бизи нәме үчин гойбермән саклаярка? — дийип, Юсуп Нуры келиң йүзүне гахарлы гарады. Ол геплемеди. Бирмейдан дымышыклык довам этди. Керим хан геплемән өйден чыкып гитди.

Бейледе диңләп отуран бай оглы биринҗи гезек «Диңе сизиң өзүңиз үчин» дийип орта дүшди. Онянча Керим бай ичерик, Нуры келден ювашҗадан хабар сорады, Шүкүрбегиң халындан хабар алды, ягдай билен танышды. Соңра: «Бесди, баша дүшмүшем!» дийди.

Оглуна середип: «Хасанбек, сәхер олдугы ненәң тайяр эден ир-иймишлерини, голча яг ве нан-чөрек алып бунин иле гит — дийди. Нуры кели гөркезди-де: «Биле гидеҗек сен, агшама ченли хер гүн шейле эдерсиңиз, ушахлар-да ач олмасын, ягшы олдугы айдарсыңыз, соңра ругсат береҗеем. Гоҗаны-да өзүм барып, Сумбардан гечирип, өз юртларына говшурып гайдаҗаям» дийди.

Эртеси Керим хан оңа: «Юсуп бег, йөр, сен гам ийме, нан ий, булары уградалы, чай ичели» дийди.

Юсуп геплемән еринден галды. «Болса-да шу адам гаты адамчылыклы мерт әр, инди мениң бәврүме үнҗи болуп дурмаз ялы, тә өз диен мөхлети етйәнчә, ол тайык азык-овкат иберип дурҗак болса, мен аркайын болайын» дийип, өз ичини геплетди. Гахары ятды, Керим ханың херекетлеринде оңа якымсыз хич бир мекирлик аламаты гөрненокды, инди ол барада пикир этмесини гоймага чалышды. Атына, өзүне эдилйән хызмата болса гең галып аңрысына етип биленокды. Гайта, төверегинде кебележик ялы учганаклап йөрен Мәхризыба кәте бир гөзүниң гытагыны айлап гойберйәрди, инди онуң Фатимаҗык билен хем агшамаралар гапыларда гөрненине гушы учярды. Юсубың өзи хем соңа бака Керим хан билен Зөхре ханымың гапысындан гарап саламлашып гайдярды. Хемме зат өрән ай айдынлык ялыды, диңе бир дүшнүксиз сыр бар, ол-да бу ерде, бу өйде өзлерине нәме гарашярка диен сорагды. Мыхманлар хем өй эелери нәмә мәхетдел боляркалар? Ине шейле сыр велин хич киме

пынханчылыгыны билдирденокды. Мыхманлары эртир-эртир билен эглейәрдилер, гойберенокдылар.

Нуры кел мундан соң хем Хасанбек билен үч гүн ызыны яздырман, Шукүрбег дагының үстүне гидип гелди. Докузынҗы гүни ене гитди, онда-да өңки гүнлерки ялы олара герек болайҗак азыклары элтип, Мыдары билен Гүлжаханы бегендирип гелди. Инди Шүкүрбег өңкүлери ялы дәл, бәри бакындыр, Керим хана-да гарап: «Инди гоҗаның халы бираз ягшылашмышды» дийип хабар берди. Соң Нуры кел угруны тапып, Юсуба:

— Мен саңа май тапып, әхли болушларыны айдып билемок — дийди.

Даш чыкан Керим ханың ызындан гарап:

— Эмма Шүкүрбег бизе гараша-гараша такатдан чыкыпдыр — дийди.

— Нәме диййәр? — дийип, Юсуп төверегине гөз айлап, Нурыдан сорады.

— «Узак юртдан ят иле гелип, бизи тапманы оңардыңыз-да, инди ол ерде нәме үчин гүйменип ятырсыңыз. Юсуп җан хенизе ченли йүзүни хем гөркезип гиденок» дийип зейренйәр.

Бу халатда өй эеси гелип, ене-де: — Хе, гоҗа ниҗели? — дийип гайталап сорады.

Нуры кел:

— Шүкүрбег бираз ягшылашмыш, эмма гоҗа чох теласыр — дийди.

Керим хан бир йылгырды. — Дүзди, биз-де теласырых. Худа халаса, инди аз галды. Ханы отурың, овкат иелиң — дийип, ене чыкып гитди-де, аялының янына барды.

Шо халатда Нуры кел дилленди:

— Догрудан хем, эртир онунҗы гүн, мен-ә Шүкүр беге: «Ирден шайыңызы тутуп отурың» дийип гайдандырын. «Асла әзүмиз хем шоларың нәме үчин бизи бейле саклаянларына дүшүнемзок. Йөне бизе хызмат эдилишине хич сөз диер ялы дәл» дийдим. Онда Шүкүрбег: «Сизиң атыңыза гөз гыздыряндырлар. Башыңыза бир иш дүшәймәнкә дашлашың» дийди.

Юсуп Керим ханың өзлерине тарап габак гөтерип гелйәнини гөрсе-де:

— Асла булара бизден нәме герекә, гел, эртир хем гойбермеҗек болсалар... —дийип сөзүни бөлди.

Ара үмсүмлик аралашды. Хеммеси җемленип, бир улы чанагың дашына гечди. Говрулан гоюн гапыргасыны гемирдилер, бирнеме шерап хем ичип, шәхтлерини ачдылар, талабанлары Мәммет хаш бир айданларыны ики дийдирмән, мыхманлара кейпи хошлук билен хызмат этди.

Ятар вагт якынлашды. Эмма Нуры келиң Юсуп билен геплешеси гелйәрди, чемини тапман яйданып отырды. Онянча Нуры келиң өзи төверегиң чоларанына гөрүп:

— Аякёлуна чыкып гелсек нәдйәр? — дийди.
Юсуп хем онуң угрундан гопды.

— Хава, шейделн. Ятар вагт хем болуп йөр...

— Догры, иррәк ятмак герек — дийип, Нуры кел чәкмениниң сыпыны силкип ериндеи турды. Икиси бассырмадан тиркешип дүшжек боланларында, өй эеси хем деррев олара гошулды.

Булар үч болуп атятага якынлашдылар. Гөрселер, Мәммет хаш билен Хасанбек хениз хем ятмандыр. Атлара гысым-гысым от атып, эдил бир огрын гүррүңе башлары гызан ялы, Мелегушуң алкымында пышырдашып отыр. Бәрден баранлары гөрүп, Мәммет хаш лаңңа ериндеи галды. Хасанбек болса өз ябыларының янына барып, онуң аркасыны ялаңачлады. Оны гөрен Мелегуш эдил өңүне гүлли ёрунжа окланан ялы хокранып, ол тарапа дызады. Хасанбек онуң алкымына барып, Мелегушуң алныны бармаклары билен сыпады, бойнуна какды, көшетди.

Буларың байталчасының оларың атлары билен өрән ыхласлыдыкларыны дуянсоңлар, өй эеси Керим хан билен гайдып гелдилер. Өзлери үчин салнан дүшеклериниң гырасындан гирдилер. Ядав гөврелер ука мейил эдип башлады.

Юсуп билен Нуры кел олар эртир хем гойбермән саклажак болсалар, терслешмеги йүреклерине дүвүп ятдылар.

Булар гижәң бир махалы ябыларың гыкылыгына гозганышдылар. Талабаны Мәммет хаш хожайыны чала башыны галдырандан, ичерден атылып чыкды. Ол өң хем ятакдан яңы гелип ятыпды. Хасанбек хем онуң өң янында гелип уклапды.

Керим хан доланып сесини чыкармады, ювашжадан гапдалында ятан оглы Хасанбегиң бөврүне дүртди. Ол лаңңа башыны галдырды. Атасы оңа үм билен дашарык дийип эл салгады.

Хасанбек бегенч билен ериндеи туруп гитди. Оларың эгленйәнине икиржиңлән Нуры кел хем аркайын ятып билмеди. Ол хем ювашжадан ызларындан чыкды.

Керим хан Юсубы оярмажак болярды, өзи оянса-да, улудан демини алып ятырды.

Әвмән атятага баран Нуры кел илки нәмәң-нәмедигини аңшырман, гөзүни ачалак-юмалак эдип сакланды. Ол диңе Мәммет хаш өз байталларының үстүне зыңан Мелегушы айрылышдырып газыга даңып отырка гөрүп галды, Хасанбегиң хем барып, өз ябыларыны бейләк ийдип, аягыны илтемәге дураныны гөренсоң, укусындан ачылып, ызына гайдып гелди, ериндеи гышарды. Ана шонда оларың дашарда эглененлерине мүйнүргәп ятан Юсуп: «Нәм-ә айт! Нәме болупдыр?» дийип, бәрик агдарылып, Нуры келден сорады. Эмма Нуры кел хем бу гөрнүшлерден оңлы маны алып билмедик болмага чемели.

— Әй болан зат ёк, оларың гуланчалары йыгылян экени... Айрылышдырдылар, даңярлар.

— Йыгыляр экени.

— Хава, Юсуп җан, йыгылян экени.

Юсуп бу сөзден хич бир маны алып билмән, гайталап сораг-совал хем бермән ука гитди.

Эмма даң агарандан, Нуры кел башыны галдырса, гапдалында Керим хан-да, онуң оглы Хасанбегде, талабанлары Мәммет хаш-да, асла икисинден башга адам ёк. Аллничикси болуп тарса еринден турды-да: «Әй болҗак иш болупдыр» дийип, деррев Юсубың еңинден силтәп башлады. «Юсуп җан, тураверн булар-а бизи ташлап гидипдирлер, тур!» дийип ярагына япышды. Деррев даш чыкдылар. Гөрселер, гидилен ер ёк, алагараңкыда атятакда улы гох! Мәммет хаш байталларының башыны тутуп дур. Хасанбек болса Мелегушы оңа хөвре гойберип, хысырдап йөр. Керим хан голы-голтугы бир сүри совгат-сылаглы бегенҗинден хешелле какяр, гүлйәр, эл чарпяр.

Тамдан чыкан батларына, алагараңкыда ол гөрнүшлере гөзи дүшен хайран-серасыма болуп дуран Юсуп билен Нуры кел хем доңуп галды. Керим хан олара:

— Йөрүң, өе баралың, инди худа ёл берсе, йылкы хөвүрден чыкды, биз хем атлы боларыс... йөрүң, бу гүн инди ёла дүшерис — дийип, олара гепләре-гүррүңе ёл бермән гапа гетирди. Юсуп Керим бая йыршарып серетди: «Шу вагта ченли бизи шу түркмен атындан тохум алҗак болуп сакладыңызмы?» дийди.

Керим хан бир гызарды, бир гүлди, ахыр башыны атып:

— Хава, белли! Айып этмәң — дийип, икисини хем бирден гуҗаклады.

Нуры кел гапдала гаранҗаклаяр, җыкыр-җыкыр гүлйәр. Онянча Керим хан деррев Нуры келиң башына ак шемпа телпек билен эгнине-де гырмызы дон гейдирди. Юсубың болса үстүни совгат-сылагдан долдурды.

Керим хан деррев аялыны турзуп, «Тур-да, мыхманларың ёл шайыны тут, биз буларың атларындан тохум алдык, мыхманлары улы сылаг-хормат билен өз юртларына уградып гелели. Ха, арват, баша дүш, буларың-да бизиң юртда Фатима ялы ушахлары галмыш, биз-де булары өз перзентлери билен тапышдырмалы. Түркменлер билен инди мүдими ковум-гардаш, брадар олаҗак» дийди.

Чай башында Нуры кел ашак гарап мысса йылгыряр, иле эшитдирмән, «Юсуп җан, бу сылаг-совгатлары нәме берип алдыңыз дийселер, нәме җогап берерис?» дийип сорады.

Юсуп килчермесиз ерде килчерип, бөврүне дүртйән Нуры келе аларылып бакды. Эмма өзи хем йылгырмакдан зордан сакланды.

Ийип-ичдилер. Керим хан «Аллахым хеммелере берекет берсин, аллахы экбер!» дийип төвир галдырды, мундан соң бары бирден өрүп, ёл шайыны тутдулар. Юсуп тәзе совгатларыны эгнине гейип, гөни Керим ханың аялының өңүне барды-да баш эгди:

— Ики хепдерәк сиз бизи иң ширин нахарларыңыз билен мыхман эдиндиңиз. Эден хызматыңыза таңры ялкасын! — дийип гайра чекилди.

Оны гөрүп, эгни тәзе гырмызы донлы, башы тәзе ак шемпа телпекли Нуры кел хем барып гайталады, баш эгди. Юсуп соңра бейле янында булара гөз дикип дуран Патмажыгы барып голтугына гысды. Онуң ики яңагындан хем өпди. Патмажык оңа япышып, арасса түркмен дилинде

— Сиз нирә гидйәрсиңиз? — дийип сорады.

Юсуп онуң додагыны кемшердип, аглажак боляныны аңшырды, бир бада җогап берип билмеди. Соңра онуң буйра-буйра гара сачындан сыпалап: «Сени эҗең янына гетирдик ахыры, инди гайтҗак» дийди.

— А хачан гелерсиңиз?

— Билмедим — дийип, Юсуп оңа зордан җогап берди.

Патма шапба япышып, «Менем Валя эҗемиң янына, өе гитҗек» дийип багырды. Оны зордан эҗесиниң гуҗагына алып бардылар.

Онянча—Сен мениң хем халаскәримдиң ахыры — дийип, Мәхризыба-да гелип, онуң аягына йыкылды.

Бу ара Керим хан дүшмели болды. «Гал ериңден, сени хем экидәерис, йөр, аглама, биле уградалы» дийип, оны хем алып ёла дүшдүлер.

Ёлда Керим хан Мәхризыбаны атың сыртына алды, өзүниң барылҗак Хазарҗа обасына белетдигини айдып, өңден йөрәп башлады.

Мәхризыба ювашҗадан Керим ханың еңсесинден эгнине какып:

— Ол гелсе, ачар мендеди — дийди.

Керим хан гахарлы гепледи:

— Болса болуберсин. Ол от алмыш ховлыны япып гайдып, бизе нәхили багт гетирдиң... Оңа дүшүндирерис. Оны хем билмесе, оңа ине шунуң билен ыкҗамҗа дүшүндирерин — дийип, билиндәки әпет ак саплыны гысымлап гөркезди.

Болса-да Мәхризыба гыссанярды. Онуң өңки пикирлери ёла чыкансоңлар, өз шу гөргүли гүнүнден нәдип дынмак барада Юсупдан маслахат сорамакды, ол хем дайысы янында боланы үчин болмады, хырчыны дишләп, башыны яйкады, арман этди. Диңе гара чадрасыны башына бүрәп, онуң ярчыгындан дүвмедүвме яшларыны сечип гитди.

Булар Керим ханың ёлбашчылыгында гүн илерик агып угранда, гөклең түркменлериниң отурян Хазарҗа обасына гелдилер. Бу оба геленлеринден, өңден өй гошларыны тайярлап, оны дүйә йүкләймели эдип дуран Шүкүрбеги гөрүп, атдан дүшдүлер. Оглы Мыдары билен Гүлзарың җигиси Гүлҗаханы гөрен Юсубың хем халы хәлки биреййәм өлди дийип йөрен пер-

зендини гөренинде бегенджинден диң аркан гайдан Зөхре ха-нумыңкыдан энайы болмады...

Керим хан өзүне гөвни етйән, эденли мерт адам экени. Ол Юсуп дагыны хич бир хорлуксыз, топбагы билен сакчылы көп-рүден бәрик гечирип гойберди. Көп таңрыялкасынлар, кән ал-кышлар алды. Ягшылыга ягшылык эдилди. Хеммелериң йүрек-лери ерине гелди. Бир-бириндеи гаты разы болуп айрылышды-лар.

29-нджы бап

ГАЙДЫШЫН

Юсуп билен Нуры кел Шүкүрбеги агтык-човлуклары билен еке дүйә йүкләп, Эйрандан бәрик алып гелйәрди. Олар эйран аджанларындан, сервердир сербазларындан гечип, совет серхе-тимизиң гораг астында сакланян ерлерине етйәнчәлер хем, аралыкда эп-эсли ёл барды. Үсти гөч йүкли ялңыз дүйәниң өңүнден төверегине делмурып гелйән Мелегуш гамчы чалдыр-ман, белет ёлуна өрән мердем басярды. Ол инди тосаңсыраяр-ды, бойнуны дутарың сапы ялы дик тутуп, гулакларыны гай-чылаярды. Йөрейшини йыгджамладып, бирсыхлы кишңемәге хыялланяр, чүнки ол нәче йыллар бәри ят болуп гиден ичи ёрун-джалы-дүрүшдели ахырының башында дуруп иймит иймәнди, ичи арпалы торбасыны ере басып хүтүрдетмәнди. Газыгының да-шында айланып, адамчы гөзлерини гаялара дикмәнди, бейик га-ланың депесинден ашак гарап кишңәп гөрмәнди. Шонуң үчин ол ятагына догрулап гелйәнини аңып, өрән сагдын басярды.

Гиджөйле болуберенде, булар эйран белентликлеринден бә-рилигине пессайлап únградылар. Оны сызан Мелегуш йөрей-шине хас бат берип башлады, өзгеден араны ачып угради. Эм-ма онуң үстүнде дүйнйә сер салман гелйән Юсуп дүйәни гап-даллап, Нуры келе:

— Нуры джан, ханы гел-де, сенем бирмейдан аягың елини ал хем ме, муңа мүн-де, ыздан сүр, өңе дызамасын — дийип атдан дүшди. Мелегушуң джылавыны оңа тутдурды. Өзи болса эркегиң овсарыны элине сорап, өңе дүшүп башлады. Оны бир сыдыргын гелшинден үйтгетмән гелйәрди. Дүйәниң үстүнде агтыкларыны багрына басып отуран Шүкүрбег өңе эглип гөзүни сүзйәр, бир-сыхлы ука хумар болуп гелйәр. Эмма бу вагт бейле мейил Юсупда ёкды. Ол хич бир гечене-гелене сер салман, ере гарап гелйәр. Эркегиң овсар багыны голуна сараң, көп гайгылы пи-кирлериң көлүнде йүзйәр, өңден баряр. Өзүни үч одуң ортасында галан эдйәр. Гелджегини пикирленйәр: «Ине саглык болса, биз инди агшамаралар өз көне юрдумыза етерис. Ол Гарры-

галаның Тутлугала обасыдыр. Шүкүрбегиң өмрүни өтүрен мәхрибан обасыдыр. Гүлзарың жерен овлагы ялы тасап, мүнүпдүшен япылары гүл-гүлзарлыкдыр. Гарры гайыным ине юрдуна барса, доланып өл ерден айрылмаз. Гүлзарың гарылан топрагындан дашлашмаз. Мениң болса онуң ялы бир ерде өркленмегим дурмушымда улы кынчылык дөредер. Шүкүрбег голундакы оглум Мыдары билен оңа гарашык эдйән Гүлжаханы хем сакламага бермез. Догрусыны айтсам, онуң шу ягдайында олары элинден алмак хем болмаз, гожа түйс сөвдайы болаяр, отуран юрды нарлык Тутлугала болса Гаррыгаладан дашдыр. Ол шол ганожак Хажыбайың Гүлзара хыянат этмәге баранда гаядан гайдып, өз гөзүни чыкаран еридир. Бу ерлере ол хениз хем аягыны секйәндир. Әгә болмалы болар.

Районың хожайыны болуп ишләп башлан Алымухаммет дайым билен Маягөзел дайзам хем мен булары бу галаның депесинде гоюп барсам: «Еген, өңки багтыятанлык ядыңдан чыкдымы? Булары хем Гүлзар бичәрәни Буркуда айдылан гечи ялы галаның башында гоюп гайдышыңы этдиңми?» диерлер. Онун үстесине, ери, «Биз олара бу узак ерден ненең гарашык эдели?» диймезлерми? Шүкүрбеги янларына гөчүрип элтип болса, бу затларың гүррүңи хем болмаз велин, йөне нәбилейин, хер кимиң өз келлеси бар... Мен инди диңе бир зады такык билйән: Шүкүрбег өлинчә юрдундан гозганмаз. Ол мунча йыллар Эйрандакада, узак гижелер гөзи яшлы мениң атымың бәрден дүкүрдәп барарына гарашыпдыр. Гүндизлер хем алаңлара чыкып, совет топрагындан өвүсйән шемалы ювдуп мыдар эдипдир. Ол мени **ялңыз перзенди ялы гөрйәр, бар даянжы мен.** Элхепус, онуң багтына мениң хем умыт максада етирер болуп барайшымы! Ёгсам өңлер Шүкүрбег шу гаяларың арсланыды ахыры, хырлысыны бир ере дикдиги, гачып барян кейигиң тойнагындан урарды, затдан горкмаз; хениз хем гөвресинде өңки гужуры бардыр өйдйәндир. Эмма ол ягдайы гожа инди диңе баша иш дүшүп, гөврә зор салжак боланда билер. Гайратлы гожа хениз бир сөй билен Хажыбайың дири галып, шу төверекде совет топрагыны басгылап йөренини гөрсе, намысжандыр, ар алманың угруна чыкар, ики чаганы өйде гоюп, душманыны авламак билен болар. Хава, адам гарраса-да, хам хыялдан эл чекмейәр. Ондан соң мен хениз хем харбы гуллукчы. Ашгабада барып, харбы комиссар Тимошкова Эйрана гидип, оглумы алып геленими айтмалыдырын. Ене-де әр сөзүнде дурмалы болса, мен кеселханадакы өз угрумда хеләкчилиге сезевар болан фронт ёлдашым, бичәре Марта Марокинадан хабар тутмалыдырын. А белки, Валя оны гөзден салан дәлдир. Йөне аралары даш. Марта Ашгабатда, Валя Гызыларбатда, менсиз еке өзүниң гитмедик болмагы-да мүмкин. Барамда, Тимошкова-да деррев гөрүнмесем болмаз. Әй, гараз, алада этдик. Ери онсоң?!. Валяны Гызыларбатда гоюп, хатда бу ерлере, Гаррыгала гетирип хем, нәхили дурмуш

гурҗак? Догры, икимиз хем хөкүметиң юмшунда боларыс. Валяның маңа сөйгүси, мениң хем оңа ыхласым бизи бир ере жемләр. Эмма ол хем, диңе ол хем дәл, мен хем Андрей Андреевич билен Анна Александровнаның ялңыз дикрары болуп дуркак, олар бизи Гаррыгалада ишлемәге гоймазлар. Олар гүнде гапыларындан биз гирип-чыкмасак гаты гынанарлар. Ери, онсоң олары Гызыларбатда гоюп, өзүмиз бу дагларың ичинде болсак-да, элмыдама гөзлери-гулаклары бәрде болар. Гой, биз хөкүметиң юмшы үчин Валя билен нирә иберилсегем, биле гиделидә... Валя ченсиз хамрак, өрән чагачылдыр. Гаррыгалада болуп, ишлемән өйде отурмалы болайса-да, ол мениң Гүлзардан галан бу ялңызым Мыдарымы өзи саклаҗак болар. Шейлеликде, Шүкүрбегиң өңкүҗе овкадына хем зәхер гатылар. Ери, онсоң Гүлҗаханы нәтҗек? Хей, йүзүнде Гүлзарың рухы гөрнүп дуран гунчаҗыгы хем кемсидип болармы? Бу ягдайың үстүне ол Марыда гургун яшаян адам билен гош бирикдирип, бу дурмушдан бихабар энем-атам гелип галса, ягдайың хас хем булашып галмагы мүмкин.

Юсуп өз ички пикири билен шу ере гелип дирәнде, ёлуң киршенине алҗырап төверегине гаранҗаклады. Онянча хәлиден Мелегушы ыздан мытдылдадып гелйән Нуры кел атың бөврүне депип, гелип өңден дүйәни идип барян Юсуба янашды. Оны гаппдаллап гелшине ат үстүнден гаңрылып, дүйәң үстүндәки Шүкүрбеге серетди. Гоҗа хич яна сер салман, гөзүни юмуп, иркилҗирәп гелйәрди. «Ол инди гөрүп дурасы ёк-ла» дийип, Нуры кел төверегине ялтаклады. Юсуп Нуры келиң өзүне бир зат айтмага сынаняныны аңып, оңа чиңерилди. Нуры кел тозан турзуп гечип гидениң ызындан ене бир серетди-де, ат үстүнден ашак эглип:

— Яңкы ёлы чаңыдып, гоюн сүрүп гечип гидени танадыңмы? — дийди.

Юсуп чаң турзуп гечип гидениң ызындан середип: — Ёк, өз пикириме гүмра болуп, йүзүне-де серетмәндирин. Ери, кимдир өйтдүң? Мен-ә шол чанда хич задам сайгармандырын — дийди.

— Кимдир өйдүп?!. Якындан гечендe, гөзи гара әйнекли, хич задам гөвнүме гелмеди велин, аңыррак барансоң, еңсесинден серетсем, улы иңкисе гойды. Йүрегим гопды, шиндем болса сенем серет. Ол серхетчилер гөрәймесин, биз танаймасын дийип, алабасгыда хич яна назар салман, малларыны сайгылап гечип гитди. Ёгсам ол бу өңүнден гелип, гечип гиден дүели гөче сын этмесе-де, Мелегуш гөрене сын этдирйәрди ахыры. Бу тозанда ягдай бирхили аңылмаз болуп галды. Ёгсам хакыт ики тарапың гарпышмалы ери гелипди.

Арадан салым гечирмән, Юсуп ене Нуры келе сораг берди.

— Кимдир өйтдүң? Айтсана!

— Шол ганым болаймаса...

— Хаҗыбаймы?

Нуры кел тассыклайжы херекет билен башыны атып, кирпиклерини басды. «Хе» диййип гойберди. Эмма мундан соң сүңңүнетыг санжылан ялы болан Юсуп бат билен барып, атың уянына япышды-да, дүйәниң овсарыны Нуры келе узатды, «Ме, дүш-де, муны ал, мен етейин» дийди. Соңра икиси хем ызларына гаңрылып, дүйәң үстүндәкилере гөзлериниң гытагыны айлады.

Шүкүрбег ашакда бир гозгалаң тураныны аңып, булара сораг-совал бермәге тайярланды. Онянча Нуры кел атдан дүшсе-де, йөремелерини довам эдип барышларына, Юсубы гужаклап, гулагына пышырдады, оны көшетжек болуп, элинден силкди.

— Юсуп жан, гозгалаң тапма! Ёл угрунда машгалаңы бимаза этме, сыр берме-де, юрдуңа йөр — дийди.

Юсуп жүбүсинден чыкаран ярагыны билине гысдырды.

— Душумыздан геченде, мен хем үнс бермәндирин, ол шол вәхериңи урдугым болса, узак ер басгыладасымыз ёк. Ери гелер.

Юсуп гаңрылып, ене-де ёлы чаңыдып гидениң ызындан серетди.

— Хачан онуң ери гелер? Ол якында Ашгабатда-да душды, атлы пайтуның үстүнде мени өзүмден өң танап, сөзүни какдырды, гаманы сырып окдурылдым велин, гачып гутулды, вах, арман, янымда Валя барды, хаклашып билмедим...

Нуры кел оңа бир «Шейлеми?» дийди-де, оны рахатландырмак билен болды.

— Аркайын бол! Ынжал, сакчылар өз достларымыз, серхет гатнав үчин ачык хем болса, оңа бу ерден узак гатнав этдирмезлер... Ахмыр этме, яшулы дуймасын. Ол вәхерини урдугымдан арыңы өзүм аларын. Вах, ёгсам онуң бардыгыны өңрәк Мухамметнурдан хем эшидипдим... Йөр, басым оны гапжарыс...

Юсуп арман билен башыны яйкады, ене ёлы довам этдилер. Эмма укудан ачылан Шүкүрбег нуры өчен гөзлерини ачалак-юмалак эдип, өңден барян Нуры кел билен Юсубың бир затлара хүмүрдешйәнлерини аңды, нәме боланыны сорамага тайярланды.

Бу херекетлере сын эдип гелйән Гүлжахан бабасының еңинден чекди-де, нохурчалады: «Баво жан, олар хәлки гапдалыныздан гоюн сүрүп гечен әйнекли адам хакда бир затлар дийишйәрлер, саңа зат диеноклар.»

— Шейлеми, гызым, ери, боляр — дийди. Эглип, голтугында уклан Мыдарының дулугындан огшады.

Асудалык аралашды. Он-он бир яшларындакы яңажыклары алма ялы гызарып башлан Гүлжахан яңы өрүме гирен ловурдавык гаража сачларыны өз эгнинден еңсәк зыңып гойберди-де:

— Баво, ядан болсаң, Мыдаржаны мен гужагыма алайын — дийди.

— Ёк, гызым, оянар, ятсын...

Шукүрбег төверегине ялтаклады, гозгалаң тапды, чүнки ашакда хениз хем хүмүрди ятанокды. Юсуп нәгилелик билен: «Ол инди шура юрдуның малыны Эйрана чекип йөрмелими? Вах, Мелегушуң бир сүйндүги, онуң гоюнларын-а элинден алып галардым» дийип, хениз хем ахмыр эдип барярды. Нуры кел оңа гөзүни дикди.

— А өзүни?

— Вах, ичими якма, өзи деррев чөпе-чөре уруп йитирим боларды. Эмма мен малларыны гетирип, кембагал-пукаралара я етим чагалара пайлардым.

— Догры, йөне ол йитди. Акгаядан ашды... Ёгсам хөкүмет эййәм Көнекесирде етимлери йыгнап, интернат хем ачыпдыр.

Нуры кел сөзүни гутарманка, бирден ат тойнагының сеси гелди.

Ол ялта гүндогара серетди.

— Ана гелйәрлер... ики атлы.

Юсуп йырща йылгырды-да, дүйәниң башыны чекди.

— Болды. Мухамметнур билен Петро дәлми?

— Хава, Юсуп җан. Олар бу ерлериниң гөзегчисидир, шолардыр...

— Дур энтеҗик, сабыр эт.

— Вах, шолар-ла, йөне олара «Шол гидениң сакчылара етмәнкә, элиндәки гоюнларыны бир алып галың» диели. Мухамметнур Хаҗыбайы танаяр ахыры — дийди-де, олар гелип аяк чекмәнкәлер, тапырдашып гапдалларындан чыкан достларына Нуры кел гыгырды.

— Мухамметнур җан, биз аңшырман галыпдырыс, шол гоюн сүрүп барян өз өнки хоҗайынымыз дәлми? Вәхерини урдугымың Хазарҗа етмәнкә, малларыны бир алып гал, гарыплара пайларыс — дийди.

Мухамметнур салымыны бермән, атының башыны Акгая тарапа бурды. Эмма нәмәң нәмедигине бирбада аласармык болуп галан Петро-да онуң ызы билен атының башыны аңрык бурды.

— Сиз агшам ниреде боларсыңыз? — дийип, ызына гаңрылып, Юсупдан сорады.

Юсуп:

— Түтлугалада, шу гаррың юрдунда... Ет сенем, Мухамметнур билйәндир — дийди.

Эййәм Петроның хем ат аягының чаңы чала гөрнүп галды. Олар оны ковалап, Акгаядан аңрык дувландылар. Шүкүрбег нәче гозгалаң тапса-да, оңа зат дуйдурмадылар...

Юсуп дагы Шалычекилен атлы ёл билен Сумбарың песлигине инип башладылар. Юваш йөрәп гелйән дүйәниң үсти адамлы, ики гапдалы өй гошлуды. Гаты аматсызлык дөредйән-де дүйәниң чеп гапдалындан асылан гара өйүң тегелек түйнүгиди. Шол болмаса, булар Акгаядан гечип, догры Магтымгаланың я-да Сумбарың гайра йүзүнде галан өз Түтлугала обаларының

депесинден инип билҗекдилер. Оны этмән, айлав-да болса, Гүргенден гелйән Шалычекилен ёлдан Дузлудепә гелип, совет топрагына гечдилер. Эмай билен белент гаяларың дүйбүни сырып, Күрүждее тарап уградылар. Гайракы гая токуртга билен сув чыкарярлар экен. Оңа Булгур чыкаран диййәрлер. Илерде Дөвгала, Агоглан атлы учурым гаялар болуп, оларың депелеринде гарагушлар гаймалашярдылар. Булар Күрүждейден өтдүлер.

Шүкүрбег ахырым икиндинлер көне галаның үстүнде гугарып галан гадым юрдуна гелип говушды.

Нуры кел дүйәни чөкерип, олары эмай билен дүшүрди. Шүкүрбег ере дүшенсоң, ил билен болмады. Юсубың Мыдарының голундан тутаныны гөрди-де аркайынланып, көне тамының гапысындакы ожагың башында чөкди. Шүкүрбег өз ташлап гиден юрды билен гуҗаклашян ялы ашак эглип маңлайыны ере басды.

Нуры кел дүйәниң йүкүни чөзйәрди, Юсуп атыны отлукда эрклəп, чагалар билен болды.

Гүлҗаханың бирден бабасына гөзи дүшди, онуң хенизем маңлайыны ере берип ятаныны гөрүп, ылгап гелди. Эгнинден тутуп, онуң башыны ерден гөтерҗек болды, оңармады. Шүкүрбегиң йүреги долан болмага чемели. Онуң башы айланыпдыр я-да йөне халсызлык билен ере басан башыны гөтерип билмəндир. Оны гөрен Юсуп Мыдарының элини гойберди-де, батлы-батлы эдип гелди. Ол галагоплуга дүшди. Шүкүрбегиң еңсесинден гелди, бада-бат ики эгнинден тутды, башыны ерден гөтерди.

— Дидəм, нəме боляр? — дийди.

Онянча Гүлҗахан элҗагазы билен бабасының маңлайындакы гумы какды.

— Баво җан, вай, саңа нəме болды? — дийип хамсыкды.

Юсуп хем онуң гапдалында дызына чөкди, җүбүсинден яглык чыкарып, онуң додагына елмешен киршени сүпүришдирди, Шүкүрбег гобсуныпп, Юсуба серетди-де:

— Оглум, оны айрып отурма, өз топрагымыз ахыры. Өзүм өпдүм, доймадым — дийди.

Ол бу сөзи диенде, Мыдары-да гелип, онуң габат өңүнде җоңкарып отурды. Шүкүрбег геплемəн, төверeклерини сынлады, ине шонда онуң гамлы гөзлеринде яш гөрүнди.

Бу гөрнүшден көп затларың хасратыны хушуна гетирен Юсуп гоҗа гоп берип, ёкары галдырмага дурды. Эййəм ол ерде тайяр болан Нуры кел хас ичгин япышды, Шүкүрбеги өз тамына элтип, көне чарпаясының үстүнде гышартды. Эмма ол Юсубың көнеҗе кечəни гетирип ере язаныны гөрди-де:

— Мениң үчин ер кем болмазды — дийди.

Гүлҗахан деррев яңы ере дүшүрилен гошдан яссык гетирди.

— Баво җан, шуны яссанай! — дийди.

Бу вагт Юсуп бир чак ичинден чыкылып гидилен җайың диварларына сын эдйəрди. Ахыр үнсүни чарпая совды. Онуң ини дыглап гитди, ичини геплетди. «Бу кровать илки гиҗəми Гүлзар

билен гечирен кровадым. Ол шонда мени бу чарпаяның үстүнден ере итеклэп гойберипди, соңра ерде ятыпдык. Узын гижесини гапанларының ызында гечирен Шүкүрбег үмүш-тамышлыкда гелип, бизи утандырмаҗак болупды, ише гүйменип йөрен еринден: «Оянан болсаңыз, ине мең хем гетирен авум билен сизи нахарлайын» диййип, гапанына дүшен ики саны товшаныны соймага отурыпды. Бизи товшан эти билен нахарлапды. Вах, ол гүнлер!..

Юсуп Гүлзар билен гечирен гижелерини ятлады. Эййэм ашакдан эли җүрдекли сув алып, Гүлзарың гатнан ёдасы билен дага дырмашып гелйэн Нуры кели гөрди. Гүлҗахан чөплеме чөплэп, оҗагын башында чакмак билен от якҗак болярды. Юсуп өз янындан: «Ичерде өмрүмиң ин дабаралы гечен гүнлерине аңкарып, көп дурайыпдырын өйдйэн» дийди, улудан демини алды, соңра оглы билен даш чыкды, илери-гүнбатарында Таңрыгарган абанып дурды. Гүн Гарабайрың аңрысына дуланыпдыр, бу ерлере көлеге яйрапды.

Шүкүрбегиң өз юрдуна гайдып геленини гутламага гүндогардакы Чакандереден, Тарнавлыдан бэрилигине дырмашып гелйэн адамлары гөрүп, Юсуп өңлеринден чыкды. Икилэн-екелэн тиркешип гелйэнлериң арасында ек-ярым гартаң аяллар-да барды. Юсуп олары гадыр билен гаршы алды. Обадашлары гелип, Шүкүрбегиң янына бардылар. Оңа «Тэзе юрдуң гутлы болсун! Саг-аман гелдиңми? дийшип, совал барыны ягдырдылар. «Бу несибе ишидир. Гелениң говы болупдыр, хөкүмет гарыпларыңкы болды. Ярындан айрылан еди йыл аглар, юрдундан айрылан өлинчэ аглар». дийшип, оңа гөвүнлик бердилер.

Мыхманлара чай чекилип башланды. Ичериниң дарышганлыгыны гөрен аяллар деррев даш чыкып, Шүкүрбегиң гара өйүни онуң өңки юрдундан дикмэге башладылар. Эркеклер хем көмек этдилер. Олар гараңкыны дүшүрмэн, өйүң сүңңүни дикелтдилер. Деррев үзүгини айлап, дурлугыны япдылар. «Серпигини-де атып, онсоң гиделиң» дийшип, оны-да сырык билен галдырып, өйүң чагарыгына чыкардылар.

Иңрик гараландан соң, тутлугалалы обадашлары көне галадан ашаклыгына дүшүп өйлерине гайтдылар.

Яссы намазы окалып, ятар вагты болупды. Сумбарың дегирмене өврүлйэн еринден сеси гелйэрди. Ол Гүлзарың басгылан ерлериди.

Гиже бир чене етипди. Юсуп аталык мэхри билен Мыдары хем Гүлҗаханы чарпаяның үстүнде ятырды. Көне галаның үстүнден мылайымҗа шемал өвсүп дурансоң, Шүкүрбег дашарык чыкып ятмагы мейил эдип дурман, өңден гышарып ятан еринде ука гитди.

Мундан соң Нуры кел билен Юсуп ювашҗадан пышырдашып даш чыкдылар. Юсуп атятагына айланып гайтды. Нуры кел онуң өңүнден чыкды-да:

— Бизем гаты-гуты нан билен гарна бир зат атмасаг-а, гөзе укы гелмезмикә диййән — диййп йылгырды.

Юсуп:

— Шейдели-ле — дийди.

Нуры кел оды өчмедик ожагың башына барып, кезүң үстүне бир гысым чөп атды, деррев түңчәни шыглатмак билен болды. Онянча өе гирип, элине чәйнек алып чыкан Юсуп бирден чәйнеги Нуры келиң гапдалында гойды-да, илерик середип:

— Бе, бе! — дийди.

Ожага от салып отуран Нуры кел хем лаңңа еринден турды, ол ене хәлки гүррүңи гозгады, өз угруна бирентек гепледи:

— Бай билен хәли хаклашмалыды велин болмады. Хана Гарабайрың кемеринден бир-ики саны атлы ашак инди. Шол вагт, Юсуп җан, сениң хем гөрмейшиңи.

— Гөрмәндирин, өз пикирим билен гүмра болупдырын.

Юсубың сеси гахарлы чыкды, ол ахмырлы гепледи:

— Махласы, биримиз өз пикиримизе гүмра, бейлекимиз хем шол вагт ука мейил эдипдирис, ат үстүнде отуран мен болсам ол вәхериңи урдугымың бир гарагы гапылып, йүзүни мама дишәли бәри, оң үстүне-де гара әйнекли болансоң, йүзүнден танаман, еңсе чукуры билен түңкиҗинден танапдырын, онда-да араны ачансоң. Ол болса еке гөзи билен бизи аңырдан сынлап гелендир. Иш салшайса-да, көплүк билен ойнунын дең гелмеҗегини билип, тилки ялы тозан турзуп, бизи өз чаңына гарып гечип гидипдир. Эмма ол яңкылара онча малыны элинден алдыран болса, йөне ятмаз, баран бадына, әхли обаны өрүзип, бәрик чапавул эдерлер.

— Эйсем бу гелйәнлер хем шолардандыр.

— Гүррүңи ёк, бәрик гелмәнкәлер, мен өңлеринден чыкып, хабарларыны алайын!

— Пахай сенем-э, гиҗәң ичинде даг-дерелери сөкүп йөрен кимдир өйдйәң?

Нуры кел түңчеден дашлашып, говшак соҗап «Билмедим-дә» дийди.

Юсуп онянча онуң эгнине какды:

— Ана, олары бир гөр!..

— Мен билемок-да.

— Горкдуң өйдйән, Кечел?! Петро билен Мухамметнурдыр-да.

— Шейле болса ягшы.

— Кимем болса, кел, горкма, түңчәң гайнады, демле. Ине мен өңлеринден чыкарын.

— Хә, өз-э. Эй нәтҗек?!.

— Ек, ёк... сен аркайын бол.

Юсуп сәхел йөрәнден, Мухамметнуруң: «Юсуп җан» диен сеси яңланды, онуң ызы билен «Гич ягшы» диййп, хас часлы сес эшидилди. Соңра оларың гелип атдан дүшенлери аңдырды.

«Достум, әхли хайышың ериие етди» дийип, Петроның Юсубы тужакланы дуюлды. Эмма: «Вах, болмады» дийип, Мухаммет-нур атың өңүне басып гелен овлагыны шахындан тутуп ере дүшүрди-де, бада-бат өз битирен ишлеринден Юсуба хасабат окамага башлады.

— Хә... ол хайының өз-ә етиберемиздe, чекенесини ташлады-да чөпе-чөре урдумышлап гитди. Малларыны велин гетирип, поста табшырдык. Яшасын шура хөкүмети! Эййәм Көнекесир обасында етим чагалар үчин интернат ачыпдыр.

Ол етимлере хурш болар. Буҗагаз чебши болса вәгирдип, Нуры җан, сизе дийип гетирдик... сой, хәзир какмач эдинерис.

Олар атларының җылавындан идип гетирдилер-де, Мелегушдан ачыграк ерде өркледилер.

Соңра достлар үйшүп какмач ийип, чай ичмәге башладылар.

Айдерәниң аңрысындан доган ай гараңкы асманың йүзүни шамладып гөге гөтерилди. Бөвүрбаг билен Голбагы дерелериниң үстүне геленде, илердәки Таңрыгарганың йүзүне пәкизе нуруны сечеледи. Гөзел Сумбар болса песде өз кенарыны сыпалап акып ятырды.

30-нҗы бап

СОҢКЫ ГИҖЕ

Агшам ир уклан Шүкүрбег өзгеден өң ойнып, даң намазыны окады. Соңра агтыҗакларының үстүни өртүшдирип, ене-де өңки еринде гышарды. Бирмейдан гөзүни сүзүп меймиреди. Ол шол бармана ене уклап галды.

Даңдан гиң җүлгелери сырып гелйән бахар шемалы гаяларың йүзүни өртен гөк сонарлыгы ыралап башлады. Җахан ягтыляр, билбиллер сайрашяр, гушлар шовхун турзуп перваз эдйәр. Әлеме ягты сачан гүн шөхлеси гараңкы дерелери ягтылтды. Көне галаның гайра дүйбүни сырып гечйән Сумбарың өврүмли ерлеринде сувуң җошгуны эшидилйәр. Парахат сәхер кем-кем гох билен гапланды. Галаның гүндогарындакы нарлыкда Тутлугала обасында атлар кишңешип, эшеклер аңңырышяр, гөлелер молашып, яйла сүрүлйән чекенелер ызлашяр. Чопан огланҗыклар: «Яша, шура» дийшип айдым айдышярлар. Гафлатда гама гарылып ятан Шүкүрбег гара дере батып, халсыз оянды. Башыны ерден гөтерип хушуны дурулады, гөзүни төверегине гездирди, өз юрдуна гелип, өз өйүнде ятаныны хакыдасына гетиренден соң, сүңңи еңледи, башыны саңңылдадып, чүрүҗе телпегини башына гейди, соң еринден галды, дик отурды. Агтыҗакларының өзүнден хем өң ойнып, бабаларыны

эйрмаҗак болшуп, пышырдашыпҗык отуранларыны гөрди. Онуң гураныны гөрен Гүлҗахан дессине чай гоймак билен болды. Ериндеи галып, бош таңка япышды, таңканың бошдугыны гөрүп, түңче билен күндүги барлады. Күндүги алып, сува гитмәге чемеленди-де:

— Баво, намаз окап, чай ичерсиң? — дийди.

Шүкүрбег хасасына япышып ериндеи турды, гаңрылып, эгниниң үстүнден оңа бир серетди. «Гызым, сув болмансоң тейим эдип намазым-а өңрәк окадым, ене башымы гоюп уклайыпдырын. Чай билен хем шу вагт-а бир хили серим ёк» дийди. Сонра оларың икисиниң хем эллерине бир дөвүм нан берип. «Йөрүң, энтек көне юрдумыза билеҗе айланып гелелиң. Гоюң, булар энтеҗик хем ятсынлар. Айлаң-чайлаң эдип, биз тиз гелерис» дийди.

Сәхелче йөрәнлериндеп соң сонарлыга дүшдүлер. Шүкүрбег бирден тисгинди. Өңүни кесип гечен гара йылана гөзи дүшди, аяк чекди. Ызындан гүләлек чөпләп гелйән агтыҗакларына гарап сакланды. Олар гелип етйәнчәлер, Шүкүрбег ёлуң угрунда ятан гөк дашың үстүнде чөкди. Ол гайралыгына гарап отырды. Ашакда Чакандере шозлаяр. Яңкы гарагыйчак йылан-да шоңа тарап ашак инип гитди. Шүкүрбег ол элхенч йылана дегмеди, ызындан ылгап етен агтыкларына-да айтмады. Өз ичинден: «Гой, олар гозгалаң тапмасынлар» дийди. Йөне бабалары айтмаса-да, чагалар гөкден ере хүҗүм эдйән гарагушы гөрүп гозгалаң тапдылар. Йыгып гелйән гүл десселерини гөге галгыдышып, гарагуша томаша этдилер.

Шүкүрбег гарагушуң песлиге инип гиден йыланы гөрүп, шона хүҗүм эдйәнини аңды. Эмма оны-да чагалара дуйдурмады. Олары ёлдан совуп: «Гелиң, бәрден йөрәң, ханха гуш хем аңрык гитди» дийди. Сонра Мыдарының голундан тутуп, бейик галаның эрңеги билен гитди. Барып, өңде ялңыз ятан мазарың янында сакланды. Мыдары хич зада үнс бермән, ене-де гүләлеклере гонуп-гөчүп йөрен кебелеклере ковалашып гитди. Шүкүрбег ювашҗадан чөке дүшүп, ялңыз мазарың гумундан өпди, башында аят окады. Ол Гүлҗаханың «Баво җан, бу ерде ким ятыр?» дийип сорамагындан чекинйәрди. Ол сорады. Бадабат җогап бермеди. Йөне ювашҗадан еңсәк гаңрылып оңа серетсе, Гүлҗахан эййәм бабасының еңсесинде ярым-яш болуп отыр. Шүкүрбег: «Гоявери, гызым, Гечемен бир дуймасын» дийҗек болды, гөрсе, өз бокурдагы хем долуп дыкын алыпдыр. Гаңшыравугы петикленип, зордан маңкаламага ярады. Болсада дуйдурман аңрык гарады, гөркезмән, гөзяшыны чалып ериндеи турды. Геплемән төверегиндәки бишен сары керпич бөлеклерини мазарың янына дашап башлады. Оны гөрен Гүлҗахан хем ерде ятан җәчлери, даш бөлеҗиклерини этеҗигине чөпләп уграды. Шүкүрбег онуң хоркулдап, бурунҗагазыны чекишин-

ден хениз хем агысының дицмәндигини анды. Өзүни сагдыңлады, онуң пикирини башга зада совҗак болуп:

— Гызым, ир билен ыгып йөрен йылан-ичян кәндир. Мыдары җан сене кебелеклере ковалашып даша гитди. Оны гетиревери, аягам яланачдыр — дийди.

Гүлҗахан этегиндәки дашлары мазарың үстүне дөкүп, Мыдарының гиден угруна серетди. Ол Гарабайрың этегиндәки нарлыкда ылгап йөр. Бу гөз-гашларыны эли билен сыпашдырып, бабасына: «Бор, мен гитдим» дийди-де, ол тарапа энди. Бу-да барып, Мыдарының көне галаның үстүндәки пашырдавук гөк отларың ичинде ылгашына гызыл-сары гүлә лееклере чолашып йөршүне, кебелек тутҗак болшуна сын этди. Кәте болса онуң гүр чөплере чолашып бүдрешине эл чарпып гүлди. Габат геленде, өзи хем ондан галман, өрүме гирен сачҗагазларыны аркасына атып ковалашды.

Шүкүрбег мазарың гершини, ики бөврүни дашдан, керпичден безәп, элиниң киршенини какышдырды, гелен ызына гарады. Гөрсе, өйүнден ики адам чыкып, барып, икиси-де ятакда дуран ябыларына мүнди. Бейлесинде Юсубың тәҗихораз ялы Мелегушы-да олара хекгерип дурды. Атлылар ацрык, дегирмене тарап песе инип гитдилер. Гоҗа өе гайтмага алңасады, чүнки гара өйүниң төверегинде көмекчи аялларың гаймалашянлары гөрүнди. Бу вагт гоҗаның агтыҗаклары хем мазалы тиркешипҗик гелдилер. Шүкүрбег хошал болуп:

— Йөрүң, балаларым, гиделиң. Ана өй тутушмага гелипдирлер. Ханха Мыдары җаның какасы хем ёла гарап дур, ет, оглум — дийип, Мыдарының эгнине какды. Эмма ол дүйрүкди. «Хә, ол-а Юсуп...» дийип чигинҗагазларыны силкди. Шүкүрбег: — Самсык болма, шол сең какаң ахыры! — дийди.

Мыдары оңа гарап бир йылгырды-да, өңе әдип, ылгаҗак ялы этди, ене сакланып арз этди. «Баво, муны гөр, Гүлҗахан хернә маңа гыгыранда, «Гечемен» дийип гыгыряр.

Шүкүрбег:

— Оглум, мен оңа кәййәрин, сен инди гочак, гечи эменок ахыры — дийди.

Соңра ашакдан акян Сумбарың гайра йүзүндәки Дагдаклы гаяның башындакы гышын-язын гөк өвсүп отуран еке арча середип, назары шонда сакланды. Эмма Гүлҗахан бабасының яңкы сөзүне җыкырдап гүлди.

— Баво, мунуң гечи эмени яланмы?

— Гызым, ол өң налач эмсе-де, инди эменок.

— Мен инди эмйәнми нәме?

— Гой, Гүлҗахан, сенем, ол инди уллакан оглан ахыры. Янама, габахат болар, бесдир.

Шүкүрбег ене-де дуран еринден өз-өзүне: «Хә, шу гүн йүрегимиң угры ёкдур» дийип ашак отурды. Ол өзүни раслап, ювашҗадан гайракы Дамҗалы гая гөзүни айлады. Ашакда болса бу

ики белентлигиң арасындан гөзел Сумбар яйрап акяр. Гожаның халы теңди. Болса-да ол гайрадакы белент гаядан гөзүни айырмады. Ол белентликде еке отуран гөк арчаның дүйбүндәки херекете сын эдйәрди. Онянча Гүлҗахан:

— Вай, баво җан, олары гөрсене. Дамҗалы тарапа серет... Ханха дагдыганлының үстүне мүнйәрлер...

— Гөрйән, гызым, гөзел дүнйәниң шол маралларыны сылаян. Менем олардан гөзүми айрып билемок, олар марал овлаҗыкларыдыр. Йөне инди менден олара зовал ёк. Гөрүң олар ялңыз арчаның япракларыны чүртйәрлер.

Бу халатда олара Мыдарының хем гөзи дүшди. Деррев Шүкүрбегиң бойнундан асылып, «Баво җан, олары, ханха деряң аңырсындакылары гөр» дийди хем бабасының эгнине элине гоюп сакланды. Онянча Гүлҗахан бабасындан өң җогап берди. «Җигим, олар кейик. Гөр Дагдыганлыдан ашак инйәрлер.

— Җанаварлар сувсандыр — дийип, Шүкүрбег дилленди. Мыдары Гүлҗахана якынлап «Хе, гөр, шейле, сув ишҗекдирлер. Бавом олары атармыка?» дийди.

Оны эшиден Гүлҗахан:

— Ёк, бавом «Инди җандара дегмен, олар болмаса, бу гаяларың гөрки болмаз» диййәр. — дийди.

Шүкүрбег: «Шу вагт олара гаплаң топулайса велин атарын» дийип, халсызҗа йылгырды. Чагаларың икиси хем бабаларының бу сөзүне гүлүшди.

Кәсимиң гәдигине инен кейиклер сува якынлашдылар. Шүкүрбег:

— Середиң, оларың бириҗиг-ә агсаярам — дийди. — Эмма олам мумыялы гаядан барып, мумыя ялар велин, дириң ясаяр.

Кейиклер сува агызларыны басдылар...

Шүкүрбег мундан соң өйүне гелйәнлери гөрүп, агтыкларының элинден тутуп уграды.

Булар өе якынлашанларындан, Мыдары билен Гүлҗахан өңе ылгашып гитди. Юсуп ёла чыкып, оглуна гуҗак ачды. Мыдары ылгап барып, онуң голтугына долды. Гүлҗахан болса бабасының отурҗак ерине көрпече атып, яссык гойды. Соңра өйлериниң укларыны дикелдип башлан аялларың янына барып көмеклешмәге башлады.

Шүкүрбег гапыдан барып гиренден, Нуры кел оңа лак атды.

— Гелдиңизми, дидәм? Ине чаям тайяр.

— Шейлеми, берекелла, инди хернә яны хөвүрли болдугымыз болаяды-да.

Нуры кел догумлы херекетленип:

— Әй болар, иншалла, өз юрдуңа гелдиң, галанам болар — дийди.

Онянча геплемән отуран Юсуп Мыдарыны дызындан дүшүрди-де:

— Ханы хеммəңиз ийип-ичиң, гушлук болуп баряр, ажыгансыңыз — дийди.

— Дашымы сиз гуршап дуркаңыз, хич дөв чаласы ёк, сүңңүм хем еңлəн ялы велин, шу гүн өзүмиң угрум ёк.

Нуры кел:

— Гөк чай ичиң, сүңңүңиз еңлəр. «Дерлесең, дердиң чыкар, дерлемесең, жулк эдер» диймейəрлерми нəме? — дийди.

Шүкүрбег хем балалары билен өңүне чай алып гарбанмага башлады. Соңра:

— Нəме, гиҗеки мыхманларыңызы угратдыңызмы? — дийди.

Юсуп оңа:

— Дидəм, олар серхет сакчылары. Агшам я эртир ене-де гелерлер. Мен Алымухаммет дайыма хем башга герек ерлерик Эйрандан гайдып геленлигимизи хабар этмеклерини сорапдым, хабар этмəге гитдилер.

— Оңарыпсың, оглум.

Шейлеликде, Юсуп билен Шүкүрбег аз-кем өтен-гечենден гүррүң эдишип, ыснышып гитдилер. Нуры кел болса Шүкүрбегиң өз ожагының башына саг-аман геленини гутламага геленлере хызмат этди. Гелен-гидениң болса агшама ченли ызы үзүлмеди. Гүррүң азык-овкат, ер-сув, гүзеранчылык аладалары барада болды. Шура хөкүметимизиң эййəм ерсизлере ер-сув берип, олара өз ерлерини сүрмəге карзына азал, күнде, өкүз, ябы, тохум берйəнлерини гүррүң бердилер.

Ол затлары эшиден гоҗа башыны яйкап:

— Акылым хайран! Шол шейле болуп, инди пукараң маңлайындан дирəнем тапылан болса, өлсегем, арманымыз ёк! Онда гарыбың айы догупдыр. Арман, бу өмрүмизиң ахырында болды. Агтык-човлукларымыз гөрсе-де, арманымыз ёк — дийип, ол өз угруна гепледи.

Агшам дүшүп, мəреке дагап башлады. Чоларан өйде Мыдары билен Гүлҗахан гөзҗагазларыны ойкалапҗык, паллашып уграды. Ол ягдайы гөрен Нуры кел:

— Ана, яссык, алың-да, дуранҗа ериңизде гышарайың, совук ёк — дийди.

Өзи даш чыкып гитди, ябылара от дөкүп гелди. Гапыда дүшек язып, өзем шонда гышарды.

Гиҗе парахатлыга батды. Диңе деряның җош урян ерлеринден чалаҗадан сувуң сеси эшидилйəрди. Ерден чарлакларың, дерядан гурбагаларың сеси, узакда увлашян шагал, мөҗеклериң сеси гелйəрди.

Шүкүрбег Юсуп билен гүмүр-ямыр эдип, эсли отурыпды. Ол төверереклерине гөз айлап, ятар ерини үйтгетмек хыялы билен дүшеклериниң гырасындан тутуп, Юсуба серетди:

— Мен бир гарры адамдырын, ит-гуш үйрсе-де, гирер-чыкар дурарын, гараҗа өйүмде ятыберсем — дийди.

Юсуп тарса еринден туруп:

— Дидәм, бейитмәң! — дийип аслышды. — Ол ере өзүм барып ятарын. Сиз буларың янларындан айрылмаң.

Шүкүрбег лампа ашак отурды-да, гүрлешмек үчин тәзе хыяла гирип, өлүгси яняп небит чыраның пелтесини галдырды, шөхлесини артдырды. Яңы гара өйүне гитмәге хыялланса-да, тамың ичинде ымыклы яйрап отурды: «Оглум, сиз бизи юрдумыза гайдып гетирип гаты бегендирәйдиңиз өйдйән, ир оянып, ир туралым бәри, йүрегимиң угры ёк, асла тирсилдәп дур» дийди.

Юсуп онуң өзүне оглум дийип геплемегини илки бир ёкуш гөрсе-де, соң өвренишип гитди. Шүкүрбег укудан ачылып, гөйә дүнйәден эл ювуп барян ялы болды, гиевисине сырыны дөкмеги йүрегине дүвди. Арам-арам болса ювашҗадан гурсагына эл етирип, «вайх» эдип гойбермесини довам этди. Эмма Нуры кел дашардан гелип, гожа дердини ятламаз ялы, оны гүррүңе гызыкдырып гойберди. Ол чугутдырып отурды-да, Юсубың йүзүне бакып:

— Шепәм, мениң вәхерини урдугым Хаҗыбайың гоюнларыны гуракчылыкдан гырман чыкарҗак болуп, хол гайракы гаяларың үстүнде-де күл дөкмедик ерим галан дәлдир. Эмма яраныпбилмедим. Барды-гелди, бир чебшини дагам гурда-гуша алдырайсам, хамыны тапып гетирҗек болардым. Дерсинесаман дыкып черрик дегди, таклап өлди, мең хакымдан тутаярсыңыз-да — дийип башымдан совардым.

Шүкүрбег Нуры келиң бу бәлчиклигине бир хили йылгыраныны дуйман галды. Хык эдип, сынчгылавук тутды, эменҗек чукуруна эл етирди. Дүвүнҗиреди. Нуры кел: «Гожаны гүлдүрип, бир бела галаймайын» дийип, товсуп даш чыкып гитди.

Ара бирселлем дымышыклык дүшди. Соңра Шүкүрбегиң өзи гүррүңе башлады. Чыраның ягтысына серлишип ятан чагалара бармагыны узатды, башам бармагыны сандырадып, Юсуба:

— Булары гөрйәрмиң, оглум?! — дийди. Гожа эҗизләп кемшерди, гөзүнден яш дөкди. Юсуп оны көшетмек билен болды.

— Атам, бозулмаң, юрдумыза гелип етишдик.

— Сиз барып етишмедик болсаңыз, буларың багты...

Юсуп геплемеди.

— Билмедим. Нәме үчиндир, элмыдама гөзүм ёлда болды.

Бу сөзе ене онуң өзи:

— Бу неспбедир — дийип җогап берди, соңра сандыравук бармакларыны Мыдарыдан тарапа узатды. — Муны гөрйәрмиң? Ыкҗам сынла! Хут өз нусгасыдыр.

— Хава, дидәм, эдил өзи... Түйс якян ери хем шол-да.

— Кирпиклерини гөр, эдил Медине җаныңкыдыр — дийип, Шүкүрбег гыз агтыгы Гүлзарың хакыкы адыны тутды. — Эмма алны сениңки ялы гиңден айылан, гашлары велин ене эҗесиниңкә чалым эдйәр.

— А бурунҗагазы?

— Хава, бурунҗагазы хем сениңки ялы, элмыдама ики гапдалҗыгы дерҗигип, йүзүне гөрк берип дур.

— Шейле, дидэм...

— Оглум, ери, шулар ят иллерде галан болса нэдердиң?

— Өмүр оглумың көйүнде чүркенип өтердим.

— Растдыр, оглум. Онсоң буҗагазы хем гөрйэрмиң? — дийип, Шукүрбег сесини песелтди, чолалыкда гиевиси билен ачык геплешди. Йүзүнден нур ягмырлап ятан Гүлҗахана гарап гепледи.

— Бу-да, түвелеме, ынха он-он бир яшап йөр. Йүзҗагазы нурланып, яңаҗыклары гызарыпдыр. Хэ диймэн, гөзе гөрнүп уграр. Бир-ики йылдан етишер. Хергиз менден саңа саргыт болсун. Шу сениң балаңы хут эҗеси ялы йүзүне гүл пүркүп сакландыр, өрэн, өрэн эзиз саклады. Оглуң муны өз энесидир өйдйэр. Худай айырмасын. Сең оглуңың адыны сен туссагдакаң, өз Гүлзарың гам гүнүниң гамхоры эдинип, өзи гойды. Сениң башыңа агыр хасрат дүшди. Магтымгулы диваны бир сөзүнде «Гиевлере көңүл бермэң, бир доган зүрятча болмаз» дийсе-де, мен саңа дирилигими, өйүм-илими, зүрядымы табшырып гидйэн... өз ягдайымы халамок, ким билйэр, белки, бу соңкы гиҗе болар... Йөне сен шу машгаланы элден бермегин. Арманлы гиден өз сөйгүлиң Гүлзарың ерини тутдургын. Дүшүнйэрмиң? Оглум, Юсупҗан? Маңа хут шу ериң өзүнде сөз берип, хош дийгин. Мен дине шонда арманлы болман...

Юсуп ере гарап, аягының уҗуны дырмап отырды, ол ичини гепледийэрди. «Гоҗаның Валядан хабары ёк-да. Бу вагт мен оны айтсам, ери дэл...»

Шукүрбег ене дилленди.

— Оглум, халым теңдир. Эртириме ынамым ёк. Сен бизи хазан елине гарылып гиден еримизден хем тапып, тэзе дүнйэ гетирип атдың. Мундан анры кэн гепләре рагбатым ёк — дийип, Шукүрбег отуран еринде гапдалына гышарды. Юсуп деррев онуң башының ашагына яссыгы сүйшүрди, улы пикире гидип, гонданман отурды. Соңра ювашҗадан чыраны өчүрип, эмай билен чыкып гитди. Гоҗаның барып ятҗак гара өйүнде өзи ятды. Ол шонда гышарандан соң хем, кэн вагтлап ичини гепледи. Гоҗаның болшы муны улы гайга гойды. «Ол арадан чыкайса, мен бу етимлер билен нэдерин?!.» дийййэрди. Ол шейле пикирлер билен башагай болуп, өйүң үстүне, үзүгиниң башына серпигиниң айлананындан хем хабары ёкды, шу ягдайда олара үнс хем бермэн гышарды. Эмма арканлыгына сүйнениден, онуң хениз серпиги япылмадык чагарыга гези дүшди. Онуң аңырсында асманың солгунҗа айы гезмелейэрди. Гарабайрың үмезлэн дуран башына чайылан гара булутларың арасында ювашҗадан йүзйэрди. Юсуп оңа середип: «Эй, гөз доймаз гөзел дүнйэ» дийди-де түкгелигине дүшүп, ере йүзүни берди. Ене пикире батды. Гоҗаның «Шу машгаланы элден бермегин» диенини ятлады. Онун

Гүлҗахана узан элиниң ашагында узап ятан шахы күртели йүзи нуранаҗа хусна чолашып, Валяның көлегеси гөрүнди. Шонуң үчин ол бир тисгинен ялы этди-де, хич агыр пикир этмеҗек болуп чалышды. Башыны ере басып уклап галды.

Бахар гиҗеси басым гечди. Даң атды. Җахан ягтылып, гүн догды. Юсуп оянанындан, тарса ериндеп туруп, ол җая барды. Чагаларың парахат ятан чарпаясының өңүнде яссыкдан башы дүшүп, серлип ятан Шүкүрбеге гөзи дүшди, зәхреси ярылан ялы болды. Гайра басаныны дуйман галды, реңки өчди, сүңңүне галпылды аралашды. Гоҗа дүнйәден эл ювупдыр. Бичәре өз халыны билйән экени. Юсуп дуран еринде доңуп: «Вах, багтым гаралды!» дийди, гурсагына элини етирди, якасыны тутды. «Гоҗаның йүзүни бир зат билен өртүп, чагалары даш чыкармалы» дийип, гайра басанда, Нуры кел:

— Нәме? —дийип, бир затлары аңан ялы дыкылып гелди.

Юсуп:

— Гарры атамыз-а дүнйә билен хошлашыпдыр. Чагалар оянманка, гөтеришдирип чыкаралы — дийди.

Нуры кел Мыдарыны, Юсуп болса Гүлҗаханы гөтерип чыкды. Эмма олар ояндылар. Шол вагт бирден Гарабайрың этегинден инче ёда билен ашак инип гелйән йүкли кервене гөзлери дүшди. Олар гөни шу гапа гелип сакландылар, дүелери чөкердилер. Юсуп аңрыдан гелип, чөкерилен дүелериң үстүнден дүшенлериң өз эҗеси билен какасыдыгыны танады. Рухы гөтерилди. Кервениң башыны идип гелениң болса марылы өйчи Агаҗан уссадыгыны билди. Ак сачлы гуҗак ачып гелйән эҗеси Аннабике билен какасы Мерет майрыгың Юсуп голтугына долды.

31-нҗи бап

ӨЧЕН ОҖАК

Шүкүрбегиң отуран юрды обадан үзңе болансоң, онуң вепат боланыны оглан-ушаклара аңдырман, төверерге хабар эдип болмады. Габаклары гапышан бабаларына гөзлери дүшенден, ичерден эңрешип чыкдылар.

Дашарда хич затдан бихабар дуран мыхманлар хем алланичикси болдулар. Марыдан гелен эне-ата билен өйчи усса дагы дессине Юсубың дашына эгрилишди, сораг-совал бершип башладылар.

Юсуп алҗырады, гысылды, сүңңүне эрк эдип билмән галпылдады. Оглы Мыдары хамсыгып гелип, мунуң гуҗагына долды, оны Юсубың эҗеси Аннабике эҗе гарбап алды. Бу вагт Гүлҗахан хем ярым-яш болуп, гелип дик дуран Юсубың дызына маңлайыны басды. Юсуп олары көшетмек билен болды.

— Гоюң, ол укландыр, сиз агламаң, ынха мен гөрүп гелейин — дийди.

Онянча Агаҗан усса билен гелип диренип дуран Мерет майрык гөзлерини гырпылдадып оглуна серетди:

— Оглум, бу нә хекаятды, ызлашык гопды-ла?

— Қака, гайын атам арадан чыкды. Мен булары хут өңу-ның өзүнде Эйрандан гетирипдим. Бичәре өз топрагына гелин говшанына гаты бегенди. «Инди арманым ёк» дийди. Өңки агшам бирентек эглип, ери огшапды, «Теперрик» дийип, совет топрагыны маңлайына сүртди. Гарыплар хөкүметиниң гурлаңыны эшидип, «Оглум, түйс яшамалы дөвүр-ә инди гелен экен велин, бизиң гөржегимизи ине шулар гөрсе-де, арманымыз ёк» дийипди, янында ятан шу икиҗигиди.

Мен ол өе ятмага гидемде, оңат гепләп отырды, ине ирден гөрмәге гелсемем болшы шу, гутарыпдыр — дийди.

— Шукурбегми?

— Хава, кака, гүррүң шо хакда, ол яшулыны өзүңем гөрүпдиң ахыры.

—Бужагазам Мыдары җандыр-да?

— Хава, эҗе. Улалыпмы? Үч-дөрт яшап йөрендир...

— Гоч йигит болупдыр. Бу-да Гүлзарың җигиси Гүлҗахандыр, билйән, өе-де экидип, бир гиҗе мыхман эдинипдик.

— Догрудыр, эҗе, йөне сен инди булары бейлерәкде гүймесең, биз яшулыны соңкы ёлуна угратмак билен болалың.

— Бор, җаным, сен ягдайың билен бол.

— Онда, оглум — дийип, Мерет майрык Юсуба йүзленди. — Болҗак иш болупдыр. Инди яшулыны ковум-гарындашына айдыпдырып, угратмак герек.

— Хава — дийди Агаҗан усса. — Ине хә диймән хова-да гызар.

Биз тайярлык билен болалы.

Юсуп: «Ол боляр велин, кака» дийип ызына гаңрылды. Ол шонда өзүне бир зат диймәге гыссаняң Мухамметнуры гөрүп, якын барды. Эмма Юсуп сагынды. Илки какасына, соңра Мухамметнура гарады, диңиргенди, ашак гарады. Бирденем:

— Қака, Алымухаммет дайыма хабар этмек герек. Ол инди Гаррыгалаң ревкомы, иң улымыз — дийди.

— Ягдайы, оглум, өзүң билйәң. йөне ара даш... хабар барянча, ол гелйәнчә... хова болса ыссы.

Хәлиден бәри зат айтмага чекинип дуран Мухамметнур ондан соң салымыны бермән дилленди.

— Эйрандан саг-аман гелениңизи мен агшам оңа комендатураң телефоны билен хабар берипдим.

— Ёгса-да Алымухаммет дайым нәме дийди?

— Ол «Гаты говы болупдыр» дийди. Соңундан хем «Мен даң атдыгы, Юсубын дайзасы Маягөзели уградарын, эрте өйләнче ченли барып етишәймезмикә? Өзүм болсам эрте өйлән иш гу-

тардыгы атланарын. Ёлда бир бела саташаймасам, гиже ярымдан агыберенде барсам герек» дийди. Ене «Дур, сен энтек дииле. Юсуба эшитдир, бей дийййэнимиң себэби бар. Олармы, сизми, Эйрандан гелйэркэңиз, ёлда Хажыбайың элинден малыны алыпсыңыз. Ол болса адам топлап, эртир мең үстүме илерден төвеллачы иберждекмиш. Илерден дийлен сөзе арачэкчи болсаң, дүшүнйэнсиң-ле» дийди. Мен «хава» дийдим. «Хава болса, эшидйэн велин, ол энтек сеңригине какылмадык, йүреги сувлы байдыр. Ёл үстүнде саташып, гүйч сынанышжак болмаклары хем эхтимал. Йөне иш салышяныың мендигини билсе, урушмага богны ысмаз. Ганхор, мүйнли бу ерлерик дүшсе, тутулмалыдыгыны билйэндир. Ол нэме хыялы болса, огрынча өзгэң аркасындан эдер. Угруны тапса, төвеллачы иберип, малыны дилэр. Юсуп оңа душмалы дэлдир хем ниредедигини билдирмели дэлдир. Эрте агшама ченли бая саташаймаса, мен барыны алып гайдарын. Эшидйэн велин, мениң орунбасарым Мэммет Непес олара көмеклешмэге хош сөз берен ялы. Барды-гелди, ёлда шолар ялы даянып, мең билен гедем геплешжек болса, мени хем танаянсыңыз. Мунча такал окамагымың себэби мен биригүн даң атянча барып етишмесем, Юсуп чагалары бэрден баран Маягөзел дайзасына табшырып, энтек башга бирине мыхман болсун, сенем Ёкаркы Сумбардакы комендатура иберсинлер, себэби шоңа ченли бармасам, онда мениң үстүме ёлда ягы чоздугыдыр, деррев мениң ёлума Ашакы Сумбара атлы-яраглы отряд иберсинлер. Ёла чыкың, мени тапың, эмма азлык болсаңыз. Юсубың атыны ёла чыкармаң, гаракчы саташса элден гидерерсиңиз. Дүшнүклими, иним?» дийип, менден мэкэм сорады.

— Бели, дүшнүкли, дидэм — дийдим.

— Эмма гаты дүшнүкли дэл...

— Меселем?

— Меселеми шол. Саңа «Мухамметнур жан, Ёкаркы Сумбара гит» дийипдир. Онуң себэби дүшнүкли, барып, бу гүррүңлери айдарсың хем Ашакы Сумбара тил какып, Алымухаммет дайымдан хабар тутарсыңыз. Эгер гиже гайдан болса, гой, ызындан эли яраглы отряд гайдып барласынлар. Мен болсам Мелегушы букуда даңып, гайынымызы соңкы ёлуна угратмак билен болайын. Болярмы?

Мухамметнур бурнуны маңкаладып гепледи:

— Боляр, Юсуп жан, йөне бу вагт шу гүррүңлериң вагты дэл. Бу ерде яс.

— Ол белли. Шонуң үчин хем барып, ёлдашларыңа-да айт, серхет сакчы-да, бейлеки-де болса эшитдир. Олар инди чекелешмэге ата чыкан болсалар, ярагыңыза япышың. Яшулыны жайламызсоң, дайзам гелдиги, деррев чага-чугалары бу ожагы өчен юртдан Ашакы Сумбара экидерис. Бу өңки дабаралы

көне галаның үсти гугарып галяр. Гүлзарың кейик кимин товсаклап гезен ерлеринден ыз йитер дийилдигидир. Табшырык дүшнүклими?

Мухамметнур ене «Хава, дүшнүкли, Юсуп жан, Нуры кеп икиңиз болса шу төверекледе көв-сөв эдип, сакчылыкда боларсыңыз» дийди.

Гүн өйле боланда, тутлугалалы дайханларын аглабасы шу көне галаның үстүне йыгнапыпды. Геленлер арчалан пәкизе мейдана барып, өзгелер хатарында жыназа дурярды.

Шүкүрбегиң жыназасы окалып, табыды ерден гөтериленден ызлашык гопды. Оны эгне гөтерип ёла дүшен гөлегчилериң ызындан Гүлжаханың чиркин сеси етди. «Вай, баво жан, мени киме гоюп гитдиң?»дийип зарынлан сеси көп вагтлап ховада янланып гезди. Бу оларын ызларында өзеленип, бар-бар багырып галды. Оны ахырда Аннабике эже: «Гой, жаным, өлениң ызында өлүп болмаз» дийип, ызына алып гайтды. Шонда-да телим гезек делмурып ызына серетди. Гөлегчилериң Гүлзарың мазарының янына барып, оба яшулусы Шүкүрбеги өз уясының гапдалында ерлешдиренлерини гөрүп сесини кесди.

Бу вагт ашакдан ёкарык дырмашып чыканябының үстүнде Маягөзел гөрүнди.Гүлжахан оны гөрүп, барып, дайзасының гужагына долды. Дайзасы оны йитирип тапан ялы багрына басды, тайлы гезек яңакларындан өпди.

— Доланып гөрерис өйдемзокдык, эйранлы болуп гидипсиң. Ханы Мыдары жан? Олам гелендир?

— Ол гелди велин, бу гүн бавом өлди. Адамлар шоны жайламага гитдилер. Ана Гечемен хем гарры энеси билен гелйәр, онуң Марыдакы гарры энеси билен гарры атасы гелип етишди. Шу ерде...

Мыдары Гүлжаханың хенизем өзүне «Гечемен» дийип йөренини эшитмеди, ёгсам гаты гөрерди, гыкылык турзарды.

Маягөзел Мыдарының элинден тутуп гелен Аннабике билен гадырлы гөрүшди. Ол Мерет гарра болса чала башыны атды-да, ашак чоммалып отурды.

— Ол бенде-де шейдәйипми? — дийди.

Мерет майрык:

— Бенде гаты багтлы адам экени. Өңңүн Эйрандан гелип, өз көне юрдуна говушяр, белент депеден гиң дүнйә, түркмен топрагына сер саляр, эгни ав түпеңли гаплаң авлап гезен ерлерине середйәр, өзүни барып алып гайдан Юсуп жана миннетдар болупмыш. Инди өз топрагымда өлсем-де, арманым ёк дийип уклаяр. Эртир барып гөрселер, дүнъеден эл ювупдыр.

— Бенде эп-эсли хем яшап йөрендир.

— Тогсана дага сер урдумыка? — дийип, Аннабике ара гошулды.

— Әй, оңа етмесе-де, сегсен-э дырмашандыр...

— Ери, шол ерде өлен болса нәдерди?!.

— Шоны диййсене. Онда бу ики етим ят юртда есир галарды. Оларың кысматына Юсуп жан досты Нуры кел билен барып етишэйипдир. Багтлы билмели.

Бу вагт гөлегчилер Шукүрбеги жайлап гелдилер. Өңлерине берлен пахардан хер хайсы дегсин эдип, дога окап дагамак билен болды.

Гүн гижикди. Юсуп билен Нуры кел ицрик гаралаңдан, атлы ёла чыкды. Олар: «Биз шу улы ёлдан чыкмарыс» диййип, Алымухаммедиң гележек ёлуны барламага гитдилер. Гараңкы дүшенден, Мыдары гөзүни ойкалап паллап башлады. Аннабике билен Маягөзел олары гара өе алып гидип, яссыга гышартды. Яссы намазы окаланда, олар гара өйүң гапысыны ичинден илдирдилер. Бахар гижесиниң эп-эсли бөлегини Маягөзел билен Аннабике чагаларың янында гышарып, хүмүрди билен гечирди.

Мерет майрык билен Агажан усса болса тамда янларына гелен эркек адамлар билен гүн-гүзеран ишлери хем узак Мары хакында хүмүрдешип, гызышып гитдилер, ятар вагтда ятмадылар. Пенжиреден диңләне оларың:

— Уруш гутарды. Большевиклер бар гарып гүнлиң ховандары болуп чыкды-да — диййәни эшидилйәрди. Кәси болса Агажан усса гарап: «Бу гетирйән затларыңыз ярым айлык ёлуң харыды. Өз еринде хырыдары ёкмы? Гөр нәхили хорлуклар чекйәнсиңиз?» диййәр. Усса болса оңа: «Вах, хорлук болуп, онда-да нәхили хорлук? Хырыдары болуп, өз еринде-де,хырыдары эгсиленок, ол ерде бу ердәки ялы чөкен өйүң угуны дикип, орачада яшаноклар, өйлери көнелдими, деррев ак өй тутунярлар, себәби бу ердәки ялы тал-сөвут гытлык эденок. Мунча ёлы сөкүп геленимизе гөрә, элбетде, бу ерден оны ики-үч эссе пейдасына сатянымызы гизлежек дәл. Йөне Ахалда-да дурман, даг ашып, бу ерлерик гелйәнимизиң себәби өң бир сөй билен ашна болнандыгыдыр, биз гелмесегем, олар Мара дөкүлип дур, олара өй герек, башга зат герек, ол ерде болса дайхан үчин хемме дервайыслыклар ясалып, тапылып дуряр. Баранларында тайяр өй, башга зерурлыклар тапылмаса, базара-да габат гелмеселер, бахасыны гоюп гайдярлар. Ондан соң сенем сөз берип галмалы болярсың, кервенсиз барып, хак-хешдегини гоюп гайданларың өңүнде лебзиңде тапылмалы болярсың. Лебиз болса бизде дәнилйән зат дәл. Догры дәлми?

Диңләп отуранлар «Хава-да, хава» болушдылар. Шо халатда бир тер гара сакгал, гырмызы донлы усса гөнүләп серетди-де: «Усса, гүррүңиңиз өрән гөвне жай. Йөне сиз Ахала гайдаңызда, еке өй дәл-де, башга серенжамлар-да алып гайдярмысыңыз?»— дийди.

Агажан усса:

— Хава, чүнки бир гелеңсоң, шу ерде ёк затларың херсинден бирнеме алып гелмесең боланок, гелеңсоң «Өйчи усса гелипдир»

диеноклар, «Җерчи гелипдир» дийшип, үстүне чозярлар. Җерчи болсаң, сенден еке айна-дарак дәл-де, йүплүк, бояг, гап-гач сораярлар. Шонуң үчин йүк еңил болар ялы, өйи габсасыз гетирйәрис, бу ерде гапа эңси тутярлар, габса өй бөлегиниң иң агыр бөлеги боляр. Биз оңа дерек шу ерлерде гыт чөп затлар таңка, түңче, күнңүк, тагарав, керсен, леген, булгур, җам, сусак, җүрдек, мыкраз, җүбтек, сынны, гайчы, голча-күйзе, горкүйзе, күнне чойны, поссун, ичмек, чокай гетирйәрис. йөне чопан таңка, өй гапысы ялы агыр затлары болса гетиремзок, кән затларың бу ерде ады хем ёк, гетиремзогам. Элбетде, агыр гышда гапысыз өйүң мазасы боласы ёк. Қәшгә өйи бир өз еринде ясап болсады, онда говы хем арзан дүшҗек. Сувлы акар яплар болмансоң, кәриз билен өй ясар ялы тал хем гөгердип боланок. Нан япыляң репиде болмансоң, бу ерде еңилҗек еңлик ясап, чөрежик биширип, шонуң билен овкат эдйәрлер.

Диңлейҗилер: «Хава, хава, бир гүн бол сувам болар-да, йүзмәнем өвренерис» дийшип, гүлшүп ерлеринден турдулар.

Мерет майрык геринҗирәп «Узак ёл ядадайыпдыр өйдйән» дийди. Отуранлар гозгалаң тапып даргамага башладылар.

Мәреке дагансоң, ятан Мыдарыны голтугына алып, Аннабике эҗе-де ене бу ере гелип ятды.

Парахат бахар гиҗеси гечип баряр. Шүкүрбегиң аслы меканы көне галаның үстүнден якымсыз ел өвсүп, бу юрт мазасыз болуп гөрүнди. Эмма Сумбар гамсыз акып ятыр. Галаның үсти гөчүлен юрда меңзейәрди.

Асманда ай догуп, гайрадан Едиген гөрүнди. Ит-гуш ятып дүнъе дымярды. Бирден гара өйүң ичинде Гүлҗаханың гапдалыны алып ятан Маягөзелиң гапысы ичине итерилип башлады. Маягөзел тарса туруп, титреме билен «Ким?» дийди. Онуң сорагына «Ач!» дийлип ызгытсыз хайбат эшидилди. Маягөзелиң сүңңи саңңылдап, Гүлҗахана япышды, оны өзүне чекди. Гүлҗахан хем ол сесе тисгинип еринден турды, Маягөзели гарса гуҗаклады. Маягөзел: «Эй таңрым, нә бела саташдырдың?» дийип, горкуп титрәп башлады. Гапының илгенчеги сыпаймаз ялы, хайдан-хай оңа барып япышды. Онянча дашардан сөгүнч билен хайбатлы сес гайталанды. «Ач!» дийип, ене гапы депилди. «Ким сен? Саңа гиҗән ичинде ким герек? Нәме герек, ёк бол, эшек, шу ерден! Ине хәзир аңрыңдан әрим гелип, сени ере сокар» дийип, Маягөзелиң титревүк сеси чыкды.

Гүлҗахан гапының ичинден илгенчеге япышып дуран дайзасыны гуҗаклап сандыраярды. Шол вагт өйүң ишигиниң аңырсында өз угруна мадырдап дуран бир хили чалгырт дилде фарсча гатышдырып, түрки гепледи, ол сөйәниң ич гыраларыны элин билен сермелешдирип, бармакларыны ичерик сокды, илгенчеги яздырмакчы болярды. Онянча бири күкүрт чакып, габсаң ярчыгындан элхенч гөзлерини петредип ышыклады. Одуң ышыгына хем ай айдыңа өңем чала гөзүне гөрнүп дуран йүзүни гөрен Гүл-